

Bytyn dunja proletarlarь, birləşiniz!

A. SERƏFIMOVIC

TEMİR AQB M

Əbdillə Qahhar tərciməsi

Ə Z N Ə Ş R

Taşkent — 1931 — Baku

A.X.T.Ş. Azpoligrafın
„Къзыл Şәrk“ mәtbәәsi.
Baqь, Karantinni, 84.
Baş Mәtbyat-Mudirliji 3034
Sifariş 6234-538. Nәşri 5000
Stat-format B-6

Stənitsənin baqları, kəçələri, yjləri, qoralar hara-
ratlı qujuq cəh bulutə astıqə comqan, jalqız syjri voləv te-
rək ycləri kəriniv turar edi.

Hər tamandan şavqın-suran: itlərinə hyrgən tavuqlar, at kişnəşi, balalar jəqəv, temir çərənləş, analarınə qarqış avazlar, xatənlərni bir-birlərini saqıqan tavuqlar, gə-
məngə xor qyiv məstlərinə rəjma-rəj qyiv aytqan əşylələri xuddə yjəsi vuzylqan, vyjuk, misli kərilməgən, əsəl əri jəşigi, hər kim öz vaşqə, özicə şavqın salad.

Bu bulqanacaqıq cəlni həm tərəlikdəgi şamal tegrmənlə-
rigəcə öz icigə alqan tinnəs və vasylmas qavur hykim sy-
rər edi.

Taqdan tyşiv kelgən, istənitsə arqasda kəpikləniv, haj-
qyiv, qutqiv aqdan dərijə, bu nəfəni qajtarquc bulutn
vasa almajd. Dərijəni nərigi tamandıdan, uzaqda kəringən taq
coqqylar asmannə tosiv turadı.

„Sarıq cəl qaraqylar“ sarlar, egri tumşuqların vjan-
vujanqə vuriv əçəvləniv ycişləri və nimə ekəni bilməjdilər.
Hec mundaj volqan eməs!

Jərməkəmi, bu əzi, vundaj volsa negə, nə dəkənlər
var, nə savdagər, nə yjiv jəqylqan mallar?

Ja, kəcməncilər toxtaqan çajm. Negə volmasa bu jer-
də toplar, oq jəşikləri, fajtunlar, mlytq ehramlar? Ja, əs-
kər. Nimə ucyn hər tamanda balalar jəqəv, mlytqlarqə va-
lalar təşəgi asylqan, toplarda vələncək, çuvanlar balaların
emiziv otyradylar, toplarqə qoşladurqan atlar bilən
bir axırda sigirlər otlajd, aftavda qarajqan xatənlər,
qylar vuruqsav tytəgən tərəg oty ystigə jac, sək saliv qa-
zan asqanlar?

Hec nərsəni təjini joq, xyrə, cəh vasqandek, tərtnəsiz,
qalva-şavqın bilən cigəlləngən.

Stənitsədə jalqız qazaq xatınlar kəmpirlər, valalar qazaqlar-erlər dəryəqə həm tapılmajdı.

Xatınlar terəzədən soram və gəmərrəgə, cən basqan kəcə və tar kəcəlgə qarajdılar:

— Xudala, ketərsin!...

II

Sıgır maqraşlar, xoraz tavuşlar, qonqır-qonqır gərlərdən açralıv gah voquq, gah jañqıraqıus tavuş eşitilədi.

— Ortaqlar, metinggə!...

— Məçlisgə...

— Haj jigitlər, toplanıqız!...

— Təpəlkkə!

— Təgirmən aldıqal!

Sekin-sekin batajatqan qujaş bilən birgə hararatlı cən həm otırdı və vıyık təpəlkdəgi ehram nıshə terəklərnin ysti asıldı.

Uzundan-uzaq, etəgi eləs-eləs kəzgə kərinərlik vaqlar, yilər aqarşv kərinə vaşladı. Bytyn kəcədə tar kəcələr, u vaşdan bu vaşqaca jykli-juksiz ərəvə, tajtunlar, at, sıgırlər bilən toldı. Baqınq içi və arqa taman, ta şamal tergirmən-lərigəcə həm şundaj, xuddə cəlnin təpəligidən uzun, ərdək pənçələri sıñəri aralar pərdəli pənçəsini hər tamanqa jajqan.

Şamal tegrmənləri atrafda qala-qavur, birinzə tıslı jyzlərini kəftləri bilən ərtiv kişi deñizi hər janqa aqadı, məj-səfid-callar jyzidən uqubat əks etiv turqan xatınlar, ojnaq kəzli qızlar, valalar ajaq astıda oralışv jyrədilər. İtlər hənsirəgən, tilləri cıqqan, vularnıñ həməsi saldatlar tofanıqda qarq bolqanlar. Həvbijlər kijədegən jırtıq paraqlar, jancılqan şəpkələr, qıraqqlar jirtilib asılv turqan, çyn işləpələr, jırtıq, yngən cit kıylək kijgən və və'ziləri beligəcə jalanqac kişilər kəkrəgi ystidən ikki jəlkəsindən ötgəzib pylımyt lentələri taqqanlar, kəllələr ystidə tərtıbsiz, hər tamanqa qarqan miltıq nəjzələri, eski, qarajqan tegrmənlər „hec bundaj bolqan eməs“ deş hajran volıv qarav turqan jeri kərinədir.

Şamal tegrmənləri arqasıdaq təpəlkgə pəlkə, vətəljyn rota kəməndirləri, ştəv nəcəlnikləri toplanqanlar. Bu, pəlkə, vətəljən, rota kəməndirləri kimlər axır?

Padşah hykyməti qoşunbda xызmat qыльv əfitserlik mərtəbəsigə jetgənlər həm tyrlı şəhər və şəhərcələrdən kelgən sərtəraşlar, dyrədgərlər, ərəvəsazlar, matrəslar, valьqсылар həm var. Bular həməsi əzlərinin qыşlaqlarыbda, məhəllələrідə, kəçələrідə əzləri təşkil qыlqan məjdə qызыl ətrədlərinin başlyqlarы, vular arasıbda ыңqылавьv hərəkətgə qoşyqlan dajьmьv əskərii xызmatda volqucьv əfitserlər həm var.

Bojьv bir səçin, məjləvi bir gəzlik pəlkə kəməndiri Vorovjuf şalaq ərəvə ystidə, vələnd avaz bilən xalqqa qarav qысqыrdьv.

— Ortaqlar!

Miñlərcə brynzə tysidəgi jyzlər, tikilgən kəzləri aldybda bu tavuş nə qadar ыныq və əhəmiјətsiz edi! Uның атрафьvqa varca kəməndirlər toplandyлар.

— Ortaqlar!...

— Bərvəvər!...

— Joqal!...

— Kerəkməməməs...

— Nəcəlnik, атаңьvзы!...

— Həli jelkəngə pəgən taqqanың joqmьv, şunьv istəj-sənmi?

— Ur, vundaqalarnьv...

Narazыьvq ыşarasыньv kərsətgən qollar, kişi denizini tolqыnlatdy, kim nimə dev qысqыrqanыньv biliv voladyмьv?

Şamal tegirməni janьvda pəkəne, nьvq—xuddьv qorqaşьvmdan qujыlqandek at caqlыьv bir kişi turady. Uның kəzləri ötkir, kək, undan tyşgən saja həm qысqaqьvna və vaş tamanьv ajaqlar astьvda, ərəvə ystidə turqan uzun məjləvli kişi ыныqьvradьv:

— Toqtanлар, ахьv eşitinlər... ahvalыньv ajdьvnləştьvrgьvş kerək...

— Baravur, anaңqa əjt!...

Şavqьvн-suran səkişginə uның tavuşыньv kəmdi.

Şavqьvн-suran qol denizi icidən inickə, arьvq, uzun kyn aftavda miñnət bilən qarajqan xatьvн qolьv kəterildi və iztiravьv avaz bilən gəpirdi:

— Eşitməjmiz, vəjsəmə, ələksə... Sijirmiz var edi, qoş həkiz, yj, taqьvн samavar, qanьv endi ular?

Jəne alaman ystidə qollar tolqьvnlandy. Heckimgə qu-taq salmaj hər kim əzicə qысqыradьv.

— Bu qədajın örgən bolsam, həli qallalıb volar edim...
— Rastuqqa varış kerək dejişti.
— Niməgə volmasa, kejlək verişmədi? Nə pəjtəvə, nə etik?

Ərəvədəgi kişi:

— Niməgə keldilərin? Əgər...

Alaman gəpni kesdi:

— Sizlər səvəv voldıların, siz hımpərlər, bizni alıv keldiniz, aldadıların, həmə yjidə otırqanda tinickinə tiriklik volar edi. Endi volsa, teləvələr sinqəri həməmiz cəldə sarısanmız.

— Biləmiz, bizni alıv keldilər—dedi saldatlar gyldirəv.

— Endi qajaqqa varamız!

— Ekəterinudarqaca varamız.

— U jerdə kəditlər barky!

— Hec jaqqa jol joq...

Tegrmən janıda turqan kək və ötkir kəzli kişi jumşaqıyna qarav qojdı.

Şu vaqtda alaman jənə gyrlilədi:

— Satdılar!

Bu tavuş həmə jaqqa eşitildi, jykli ərəvələr, vələncək, oq jəşcikliəri, ot janıdaqıylar eşitməgən volsalar həm özləricə rəftardan bilişdi. Alaman tamır tartışqandaj entikiv voquq nəfəs alar edi. Şu vaqtda huşi ketiv jıqıloqan xatın avazədək bir qısqırbıq eşitildi, əmma bu qısqırbıqan xatın eməs kicginə quşburun bir saldat edi. U beligəcə jalanqac və özige munaşvə volmaqan kəttə etik klijgən edi.

— Bizni əkə-ykələrimizni ölimentik hajvandek satadırlar...

Navca—vaşvə alamandan juqarvə sıqıv turqan bir matros tirsəkləri bilən kişilərin hər janqı syriv, tegrmən aldıqı jaqınlıqı, çim—hec nərsə deməjdı. U çydə sırajılv, məjləvləri endiginə sıqıv kelə jatqan, aftavda qarajıqan vojında şərke arqasvıqı qadalqan lentəcə hilpilləv turar edi. U kəməndirlər torıdan kəzini yzməj qolıqı mılıvıvıv qattıq yşləgəni halda keliv sıqıv.

„Həjir... tamam“...

Baquvat, çaqıv temir sinqəri bir kişi, çaqılarınv kənək acdı və qajıqlıv bir qarav bilən tolvınlıv turqan kişi de-

ņizigə qaradı: qarav qısqırtıv turqan aqızlar, qaramtıy-qızı jyzlar, qaşlar astıda qahır-qazav ucqunlanıv kəzlər janar edi.

„Хатын qajaqda“?...

Оjnaqь lentəli matros şəpkəsi kijgən kişi həm jaqьnda edi. U haman, xuddь vьran nərsəni kəzidən qajıv qılmaslıq-qa tьrьşqan-dek mьltəqьnь məhkəm uşlav, kəzini bir nuqta-dan almas və unь sьqьv turqan alamannь hər tamanoqa syriş şavqьn-suran icidə aldnəqa intilər edi.

Temir çaqlь kişigə ajnьqsa ələmli rəvişdə: axьr, men ular bilən Tyrkiyə frəntidə pylimytcı volьv janma-jan jelkəmə-jelkə uruşqan edim. Qan deñizi... hər nəfəsdə ölüm-qan... kejingi ajlarda Qovan istənitsələrində Jejsk (Ейск) temir jol, tamanda kəditlər, qazaqlar ginirəllərgə qarşь birgə uruşqan edik...

U çaqlarənь keң asьv jumşaq tavьşь bilən gəpirdi, şavqьn-suran kycli bolsa həm həmə jaqqa vərələ eşitilər edi:

— Meni, ortaqlar, biləsizlər, birgə qan təkışkənmiz, əzləriñiz kəməndir qьlvь sajladyьnz. Endi, əgər şundaj vola turqan bolsa həməmiz məhy volamьz. Qazaqlar kəditlər bilən birgə hər tamandan vizni oraqlan. Bir saat həm fyrsətni qoldan beriv volmajdy.

U kerəgicə gəpirər edi, həməni əzigə qaratdy.

— Nəinki sen pəgən taqmaqan bolsan? dedi kəsətiv beligəcə jalanqac kickinə saldat.

— Nımə, mən pəgən dev jyrdimmi? Əzləriñ biləsizlər, frəntdə işlədim, vaşьlqlar taqьv qoյьştь, nəinki mən sizlərgə jat kişi bolsam, kəmbəqallьq mehnət çafasənь sizlər bilən vərəvər tartmadьmmь? Birgə ekiv birgə ormasmidik?...

-- Haq, haqqa sьqady--dedi alaman gyvilləv--əzimizniñ kişimiz, navca matros kijimidəgi kişi alaman icidən sьqьv ikki hətləv temir çaqlь kişiniñ aldnəqa keldi və indəməj var kycini toplaş mьltəqьnьñ nəjzəsi bilən temir çaqlь kişini saldy. Mьltəqьnьñ qondaqь kimgədir tegiv həm ketdi. Temir çaqlь kişi əzini zərrəcə həm cetgə almady, faqat jyzidə təvəssym belgilərini kəsətiv tartьşьv sapsarьq volьv ketdi.

Pəkənə saldat, jalanqac vaşьnь vykiv, var kyçi bilən matrosnьñ tirsəgigə jelkəsi bilən yrđi.

— Nimə völdə sengə, qojsaңсы!...

Nəjzə tajыльв ketiv, temir çaqlы kişiniñ vojnyda sancыльş ornыда, unыñ jаныда turqan jaş vətəljөн kəməndirniñ qarныда sancыльв.

U qattыq „ah“ dedidə calqanса jыqыльв. Qutыrqan navса matros, jыqыqannyñ arqасыdan teşiv сыqqan nəjzəni tartыв алысқа urыньв.

Saqal məjləvsiz, jyzi qызlar jyzigə oxşaqan rota kəməndiri tegrмən тамыньн қығқақыньв уşлəв жуғарыда сықтақсы edi, уşлəгəн çajы орғыльв jықыльв туşди. Temir саqlы kişidən vaşқа həmə torpansasынь қыньдан суқырьдв və jyzləridə istirav və həsрət belgiləri ojnadь.

Alaman icidən jənə bir necə kişi kəzləri alajqan, havыьqqan va мыльтыqlарыньв məhkəm uşlaqanlarь halda tegrмən jаныда сыqдыларь.

— Itlərgə it əlimi!

— Ur! uruqыьqqа həm qaldырма!,..

Birdəniгə həmə çim volыv bir tamanqа qarav qaldь.

Cəldə vuqđaj rajаны vojlav bir at ləkilləv kelər edi. Unыñ ystidə qызы jol-jol kəjlək kijgən bir kişi, qollarь ikki tamanqа və kəkrəgi bilən atныñ jalыда jatqan. Həman jaqыnлаşadyr...

At var kyci bilən hərəкəт қыльв turqаны kəriniv turar edi. Arqada cəñ qalady, vьqыnларь qарны аррақ qardek kəpikləgən. Ystidəgi kişi həman, vaşынь unыñ jalыда qoјqаны halda, silkiniv kelər, edi.

Uzaqda jənə bir qara kərindi.

Həmə virdəniгə.

— Таqlыñ vittəsi...

— Qara, qandaj tez keləjatыr...

At рьşqырьв, kəpiklərini aqызыv keliv alaman alдыда toxtady: unыñ ystidəgi qызы jol-jol kəjləgli kişi xurçun kəvi atныñ vojnydan aqыv jergə tuşti. Bir myncə kişi jыqыqan kişi taman, vaşqalar hyrkiv ajaqlарыньв asmanqа kətərgən atqа taman jyгiriştilər. Atныñ ikki vьqыньв qызы və japyşqaq edi.

— Ej, vu Ohгымky! Dejişti jyгiriv kelgənlər, sekinlik bilən unыñ ujaq vujaqыньв kызətdilər. Unыñ jelкə və kəkrək-

ləridə aqzъ kəttə aсылаңan jaralar var edi. Belidə qarамты daq—qatqan qan.

Dərrəv tegrмən artъ, jykli ərəvələr árasъ, kəcə və tar kəcələrgə qorqынсly хавар jetiv vardъ.

— Ohгьмнъ qazaqlar carqanlar!...

— Vaj, vesərə...

— Qajsъ Ohгьм?

— Bilməjsizmi axъr, Pavlufь Ohгьм-съ!

Ikinci suvah keldi, unъң jyz, qol və kəjləcri tergə pişgən, ajaq jalan, həmə jaqынъ əziniңmi, ыраvnıңmi qanъ sacraqan, kəzləri jumalaq, oјnav turqan atdan ыqыъ tyşti-də Ohгьмнъң alдыqа jygiriv keldi. Jatqannъң jyzi kəhrəvadek sarqajqan və kəz atraflaryda pəşşələr ərmələv jyrər edi.

— Ohгьм.

— U dərrəv tiz cəkiв Ohгьмнъң qanъ kəkrəgigə qulaqынъ qoјъv tiңlədi, keјin ornъdan turъv vaşъnъ төvən salъv tikkə qaldъ.

— Oqыm... oqыloqnam...

— Əldi—dedi həzin bir tavuş vilən.

U azoyna turdъ-da keјin birdəniгə voqуq avaz vilən qыcқыъv gəpirdi. Unъң gəpi eң cetdəgi yjler və ərəvələr turqan çajqaca eşitilər edi.

— Slavjan istəni-tsəsi qozqaldъ, Paltava istənsəsi həм? Petrovski həм, Stelivski həм, bir jol bytyn istəni-tsə butxana nalary majdanda darlar, qoloqа tyşkən kişini arqama-arqа asa jatъrlar. Stilevskigə kədetlər keldi. Həməni cara jatъr, asa jatъr ata jatъr, at vilən Qubanqа həjdəјdi. Başqа şəhərlilərgə rəhim şafqat joq. Callar, kəmpirlərgəcə bittə qojmaj həməsini qъra jatъr.

Bolşeviklərni kərsətiv verə jatъrlar. Qarъ, vaqvan bir cal, unъң yji javduxlar yјiniң rəpərəsidə...

— Biləmiz—dedi alaman.

— ...Ajaqыqа jьqыъv sorasa həм, qulaq salmaj astъ, ularda asvav venehajат, хатъnlar, balalar kecəsi-jy kyndizi vaq və carvaqlarнъ kəvləv мыльq pylimot oq ala jatъrlar. Jəş-cik-jəşcik tōp və мыльq oqlary həməsi Tyrkijə frontъdan alъv keliv kəmilgən asvavlar.

Baş-ajaqь joq. Toplar esənğrətiv qojdь. Xudda janqьn-dek vytyн Quban təң astьda. Bizniң əkə-ykələrimizni əskərii xьzmatda azav verədilər, jənə ularnь daraxtlarqа asadьlar. Hər tamandaqь alahьda ətrədlər, və'ziləri Jikəterinədarda, deniz qьrqaqlarьda, və'ziləri Rastofda, həməsi qьlyc astdьda.

U, jənə əlik ystidə vaşьnь төvən salьv turadь, şu tinc dəqiqədə həməniң kəzi unda edi.

U, gəldirəkləv ketiv, qolь bilən atnьң jygəniнi tutьv qaldь, və unьң terli vьqьnьqа syjəniв kejin hənsirəv turqan at, qanly tumşuqьnь unqа taman burdь.

— Qajaqqa varasan?! Tentək voldьnьmь? Pavlu!...

— Toxta!... Qajaqqa! Qajt arqaqal...

— Uşlənlər vunь!...

Atqа mindi-də, bir qamcь tyşirdi. Accьq qulaqlarьnь ci-miriv, həl vojьnьnь cozqan at şiddət bilən adum!arьnь atdь və kəzdən uzaqlaştь. Şamal tegrmənləridən uzundan uzun tyş-gən kələnkə cəl vojьncа unь quvlaqandek kərinər edi.

— Bekardən vəkərgə əliv ketədi.

— Axьr, unь u jaqda aьlasь qalqan! Kərməjsənmi, oqlь bu jerdə jatadь. Temir çaqlь kişi, sekin vugьlyv əstə gəpirdi:

— Kərəsizmi?

Alaman haman qazav aralaş:

— Kər eməsmiz.

— Eşitdilərinmi?!

Jənə:

-- Eşitdik.

Temir çaqlь kişi toxtavsьz gəpirər edi:

— Ortaqlar, endi bizgə hec jaqqa jol joq, arqa, aldьn— hər jaqda əlim mənə vular—u vaşь bilən qazaqlarьnьң yjləri, san-sanaqsьz vaqlar, uzundan-uzun sajasь tyşiv turqan te-rəklərnı kərsətdi—bьhtьmal vykyn kecəsi bizni basadьrlar, bizdə volsa nə qaravyl və nə vaşqа, vujuraturoqan kişi joq. arqaqа qajtьş kerək, qajaqqa? Eң əvvəl əskərnı qajtadan ty-ziş kerək. Başlyqlar vajlansьn kejin həjat-mamat oşa vaşlyq-lar qolьda volьv temir intьzam volsьn. Şundaqьna çan saqlav qalьş mymkin. Biz vaş kycimizgə varьv doşьlsaq, kejin Ru-sьja bizgə qol verədi, nimə dedilərin? Xorьmь?

— Хор!—Birdəniгə bir aqьzdan cьqьandek bu avav bytyn cəlni jaңqьratьv əгəvələr turqan çajqaca көcədə tar көcələr, istənitсəniң nərigi byrci, dərgə vojlarьqaca ketdi.

— Хоş, jaхşь, dərrəv sajlаş kerək. Kejin əskərii qьsm-larнь islah qьlьnsьn. Bu kərvənlərnı ulardan aсratьş lazьm kəməndirlərnı qьsmларqа taqsьm qьlьş kerək.

— Хор! Jənə ceksiz cəl jaңqьrajьdь.

Aldьnqь səfdə kelişgən saqallь bir cal turqan edi, unьđ çyдə həм kycənməsdən хьrьllaqan avazь vaşqа tavuşlarнь vastь.

— Qajaqqa varamьz? Niməni izləjmiz? Bu xanavajran-lyq, mal-mylk rozqarlarьmьz qaldь.

Xuddь ortaqa taş taşlaqandek, alaman qalajanqa keldi, tevrəndi və atrafda sөz ketdi.

— Seniңcə qajaqqa varьlьşь kerək? Arqaqamь?

Həməmizni qьlьcdan өtişimizni tiləjsənmı?

Kelişgən saqallь cal:

— Niməgə vizni qьlьcdan өtgəzsin, өzimiz varьv asvav-larнь tapşьramьz axьr, ular həм jьrtqьc hajvan eməsky, ənə markyşiniləг 50 kişı təslim volьşdь, oq mьltьqlarнь tapşьrdь. Qazaqlar bittə tykigə həм tegmədi, həməsi tincklnə qoşьnə həjdəjətir.

— Axьr, ular muştumzorlar, təslim volдылар.

Alaman həjaçanqa keldi.

— Sen qara vəjtəlniң ketini iskə.

— Bizni hec sozsiz asadırlar.

— Kim ycyn viz qoş həjdəjmiz?! Dev qьcqrьdь, iңickə, хатьn avazьqа oxşaqan bir tavuş—jənə oşa qazaqlar, əfitser-ləг ycynmi?

— Jənə vojьnturuq astьqamь?

— Qazaqlar qamcьsь astьqamь? Əfitser, genirləг ajaqь astьqamь?!...

— Joqal, esən aman varьlьqьndal

— Ur, vunь, satmaqсь...

Cal volsa.

— Toxtaңlar, eşitiңləг axьrь... niməgə talajsьzlar?

— Joqal, eşitməjmiz gəp bittə voladь joqall

Hajaçan və ıztırav bilən qızıl jyzlär bir-birigə qaradı, qaharlı közlär jaltırar edi. Başlar ystidə myşlär kimnidir vojnıqqa tuşadı və istənitsəgə həjdəşadı.

— Buradarlar, çim!...

— Toxtanlar, ахыр... meni qajaqqa həjdəjsizlär, men sizlərgə nimə qıldım, men vedə vaqı jakı vaşqa bir nərsə eməsky.

Temir çaqlı kişi aqızın асды:

— Ortaqlar, qojnıqlar, kerəkli işni qılış kerək, vaş kəməndir sajlajıq, vaşqaların ınıң özi belgiləydi, kimni sajlaj-sızlar?

Bir sekynd həmə çim, cəl istənitsə və sanaqsız alaman goja ölgəndek. Kejin birdən qadaqlı, jaryq qollar juqarılğa kytərildi. Cəldən, istənitsədən, vaq atraflarıdan bir ismni ajtın qısqırqan avaz kelər edi.

— Куzyx j j j!...

Avaz uzaqlarğa ketdi, nəridə kəkəriv turqan taq astıdan uzaq əks səda eşitiliv turdı:

— ...j j j!...

Kyzyx mystəhkəm caqların jumdı—şəpkəsini pəstrək qılıv közigə tuşırdı, şu caq ınıң jyzidəgi ycıv ojnav turqan tamırlar bilinər-bilinməs kəzgə salınv kəriniv turar edi. U jatqan əlik aldyğa keliv paxal şəpkəsini kətərdi, kejin həmə şəpkə birdən kətərildi. Nə qadar şəpkə... xatənlər cınyırv jıqlaşar edi.

Kyzyk vaşın төвөн salıv əlik ystidə tikkə turıv qaldı.

— Öz ortaqlarınмызны şəraf və hyrmət bilən dəfn qılab, turıqlar, ikkitə şinel jergə jajıldı.

Cырайлы navca matros kəkrəgidə qatqan qan daqı volqan vətəljön kəməndiri aldyğa keldi. U indəməj egildi-də, xuddə azar jetməsin degəndek qılıv sekin kətərdi. Ohırmınv həm kətərişiv alıv ketişi.

Alaman əvvəl cасыlv turıv, kejin vuruldyda tygəməs aqım bilən bir tamanğa aqdy. Həməniң sajası janvaşılğa tuşgən və arqadan kelə jatqanlar ınv vasarlar edi.

Jaşılğa bir avaz jumşaq və qajıulıv tavuş matam kəjni kyjlədi:

Вә ә ә ht ycын kyрә. ә. şdə qurvan völdıңыз...

kejin başqa nonaq, daqal tavuşlar həm qoşıldı, tavuşlar bir-birigə toqru kelməs və kyj buzylar edİ. Hərkim bilgənicə aytıb həmə qoşyla verdi:

Əziz xalq ucyn tartışqanda....

Avazlar tyrlı, bir-birigə jaryşmajdı, əmma bir ələm əks etədi, xua sykynətli cəl, eski və qarajqan tıgırmənlər kecki aftav tyşiv ucləri altın sinqəri qızarqan terəklər, aq yjlər həməsi bu qajıqıqda qoşılqandek vular janıdan ətiv vərə jatqan qa xuddı bu çajlar tuqılyv əkən jerlärdek tujylar edİ. Goja şu jerdə tuqılqanlar şu jerdə ətışı kerək.

Kəmkək taq həm kecki pəjıtdə qaramtıl kək tys alid.

Kəmpir—Cyrpiny esə, qol deñizi arasyda arıq, inkeş qolıv kətəriv qısqırdıqan xatın, etəgi bilən kəz jaşlar vəcçəq bilən tolqan vıruşkən jyz, kəzlərini ətiv hec toxtavsız coqıbnar edİ.

Əzizlər, əvlıjalar, xuda bızgə rəhmıq kelsin.. əzizlər, əvlıjalar...—kyjiv, pişiv etəgigə vurnıv həm qaqıv qojaredİ.

Saldatlarınq qavaqlar salıq quc sekin—sekin qadam basadı, kəllələr ystidəgi mıltyq nəjzələri tevrənədi.

. . . Xalq nı dev kecdıqız maalu çaaandaan...

Tyni bilən basılv jer vaqırdıqı singən cəq jənə qarajıv vuralıv—vuralıv asmanqı kətərıldı, həmə jaqıv jənə cəq—tozan bulutı qarladıv.

Hec nərsə kərinməjdi, jalqıv gyldırəgər ajaq tavuşlar həm „əzizlər, əvlıjalar...“ qıvna eşitilər edİ.

. . . Zəək zından tyuyrmədə çaaandan tojıv...

Kecki tıncıqda qarajıv matam tutqan vıjyk taq, sıqıv kelə jatqan basıtıq juvaş julduzların tosar edİ.

Mənə gorstan—butlar, ularnıv vəziləri engəşgən, vəziləri jıqılqan, cəngəl bilən qarlanqan uzundan—uzun voşıv. Juqarıda vajquş həm sekinginə ucıv ətı, jarqanatlar tavuşsıv qıvna qanat qaqdılar. Vəzən qəvr ystigə qojılqan mərmər taşlar, unqı həl bilən jazılqan xatlar qarancıqda jarqıvav kərinər edİ. Baj qazaqlar, savdəgərlər qəvr ystigə qojılqan katta taşlar, vular ystidən kyjləşiv ətışədi:

. . . Zulım vərvaad volıv xaaalıv qoozqaaalıv. .

Janma—jan ikkitə qəvr qazıldı. Şundajıq jənginə hıdı kelıv turqan taxtaqan jasılqan tavutıv (grop) imləşdi və məhımlər qavrdı qojıldıv.

Kyzyx jalanbaş jəniğinə qazylıw toplanqan turpaq toda-
qa sьqды:

— Ortaqlar, men deməkcimənkі... bizniң ortaqlarımız
öldi, hə... biz bularqa şərəf verişimiz kerək..., bular bizniң
ycyn qurvan boldılar...

Men deməkcimənkі... bular nimə ycyn öldilər?... ortaq-
lar, men deməkcimənkі, şoralar Rusjasyə ölmejdі, u dunja va-
rьsa turady.

Biz, bu jerdə ortaqlar, men deməkcimənkі, qьsyt—qan-
mьz ujaqda, bolsa Rusja Məskəv, Rusja özigə kerəklisini aldı.
Ortaqlar Rusjada, men deməkcimənkі, işci dьjqan hakimijəti...
bundan həmə nərsə kelib sьqady. Bizgə taman kəditlər, jə'ni
men deməkcimənkі ginirəllər, kəttə jer egələri, kəpitəlistlər,
qьsqasь men deməkcimənkі qanxorlar myttəhəmlər kelə jatьr-
lar, əmma biz boş kelməjmiz, anasьnь kərsətətmiz, ortaqlar
i...i... v...v..., men deməkcimənkі, ortaqlarımız ystigə tupraq taş-
lav qavry ystigə vaş egiv şoralar hykyməti tamanьda turamaz.

Tupraq tartyla vaşlady. Kəmpir Gyrypny aqzьnьjumьv,
ənvəl jaş balaqda oxşav inrəv, kejin birdən həqrəv jьqlav
jubardy. Unьd arqasьdan jənə biri, ycincisi, qavrstan hatьnlar
avazьyda toldь. Hər qajsy egiliv jerdən bir sьqьm topraq alьv
mərhymlər ystigə taşlaşqda hərəkət qьlar edi. Tupraq sekinlik
bilən taşlanьv vola jazdy.

Kimdir birəv kyryzniң qulaqьyda picilləv sorady.

— Nectə verilsin?

— On ikkitəcə.

— Kəm volady.

— Biləsizmi, oq joq, hər bittə oqny ihtьjat qьlyşqda
toqry kelədir.

Jarрасьyda bir sidrə atьldь, ikkinci, ycinci həм bundan
sьqoqan ot jaruqьyda jəlt etiv kişilərnin jьzləri, gərlər ystidəgi
bulutlar, tez hərəkət qьlyv turqan kyrəklər kərinər edi.

Həmə çim voloqandan kejinginə sizlərniki qaranqı tuş-
gən, tьnьlyq, hararatly cəң hidi kelədi. Tinməs suv şaldьraşь
u mydrəşgə erik verməjdі, xuddь qacandadyr bir volьv ötiv
endi eskə tuşgən bir hadisədek, tyzik-ginə bir nərsəni xa-
tьrlav volmajdy, əmma dərjəniң nəri cetidə uzundan-uzaq co-
zьloqan pəst vələnd qьrraly taq qarajьv jatar edi.

Hələkət və mysibətdən xəbər verəyi sirli yj tərəzələri qarajyb seksiz qaranqulbqqa qarav turady.

Tynikədən qylbnoqan orundyq ystige qoqybqan şışəsiz cbrəqdan qara tytyn buruqsyrav şifgə urəv turar edi. Yj ici təməki tytynigə tolqan. Jerdə san-sanaqsyz bəlgilər, cəzəqlər kək, zəngər daqlar bilən tolqan hajaly bir giləmdək kəttə Qafqaz həritəsi.

Unyq ystidə bəlbəqsyz, ajaq jalan kəməndirlər, sekinlik bilən emgəkləv jyrişər edi, biri pəpırsniq kylini həritəgə tyşirməslikgə tirişiv cəkədi, vaşqalar toxtavsyz unyq ystidə örmələşədi. Kyzyh cəkkə tyşiv otərvv, kicikinə və janəv turqan kəzləri bilən qəja vaqar, amma jyzidə cuqur oj nşanasə. Həmə kəqimtil təməki tytynigə qarq volqan.

Kyundyzi untylaturqan dərjəniq tinməs qorqənyəly şavlaş qarajyb turqan tərəzələrdən yjgə eşitiliv turar edi.

U və qoşny yjlərdəgilər quvalav cəqarəlyqan volsalar həm, quvur—quvur tavuş eşitiliv turar edi:

— Həməmiz xarəv volaməz, kərməjsizmi, bərantə hən. hərbij bujruq vəçərilməj jatəv.

— Saldatlarqə bir nimə dev volmajdy.

— Həməsi bittə qalmaj hələk volady—həməsini qazaqlar qyləcdan ötkəzədi.

— „Mamagyldirək volmaqunca myçik əvadət qylmajdy“ degən maqal var.

— Qandaqə mamagyldirək volmaqunca vytyn atrafda janqəp, cəngi asmanqə cəqəv jatəvdəv—u.

— Xajyr, varəv ajtəv kər, şundaj dev ularqə.

— Mən ajtamanki Navarasijiskini bşqal qyləv oşə jerdə turəş kerək.

— Navarasijiski toqrəsyəda aqəz acəv həm volmajdy dedi, azada, və saqaly qərqəlyqan kişi bu toqrəda mənəgə orta q Sikyjək məlymat vərgən edi. Nimə gəp ekənini biliv volmajdy—votqə: u jerdə nemislər həm var, tyrklər həm var, mənşeviklər həm, eserlər həm, keditlər, vizniq ɛnqəlav qoməta həm. Həməsi həm metinq qylady, vaşə—keti volmaqə muzakərə məclisdən—məclisgə jyriş miqlərcə qutyləş planlarə

həməsi həm quruqdan quruq qoşunb u jaqqa alyb varbş tamaman tarqatbş degən söz...

Dərjəniñ toxtamas şavqınyndan aqralyb vitta mylyq avazb cıqdb, u uzaqdan cıqdb, əmma şundaj bolsa həm qarqarajyb şu kynda qaloqan yj terəzələri „ənə... vaşlandb . . .“ degəndek edi.

Pəpirəslər, zor verib tytəjdi, varmaqlar eñ sonqı cızbıqqa tekşirilgən, örgənilgən xarəta ystidə, amma qulaqlar siñəri tys alqan, xarətaqa qanca qarama, qanca unb örgənmə haman oşa: solda kək vojaq bilən vojalqan deniz jolıny tosadb, oñ və juqarəda javlar turqan istənitə və qbşlaqların kərsətgən tyrli rəndəgi jazuvlar, təvəndə çənybdə qbzqıbc sarıq sujuq bilən vojalqan, taq jolıny berkitkən, qarbdə həm şundaj.

Bu toxtaloqan çaj xarətdə qara bilən izi cızbıq volyb tavşb, qarajyb turqan terəzələrdən həmə vaqt eşitilib tuqan dərjəniñ vojı edi. Xarətdə belgilər qojyloqan pəstliklər, qamış zar, toqaj, dəşt qbşlaqlar və istənitələrdə esə qazaqlar top lanqanlar. Ular hazırbıqaca alahıbdə istənitə və qbşlaqlardaqı qozqalannı bir ilaç qılyb vasşqan edi, endi Qovran qozqalan.

Şoralar hykyməti həmə jaqdan şipirilgən, unbı vəkılləri qbşlaq və istənitələrdə carıloqanlar. Orus gərstanıbdəqı butdek hər qadamda dar: vəlşeviklərnı asadılar, bularını kəvciligi vaşqa şəhərlilər, amma qazaqlar vəlşeviklər həm var. Həməsi həm darlarda tevranıv turar edi, qajergə qacıvb, qajergə varıvb çan saqlav volıbn?

— Turqan gəpki, Texarınskiğə varış kerək, undan Svətoj Kristkə, undan esə Rusjaqa ketəmiş.

— Bəlli aqılyb, dana, Svətoj Krist emiş, qandaj qılyb oq—darısbız qozqalan Qubandan ötib u jergə varə alasan?

— Vaş kycgə varıvb qoşılyş kerək, dejmən...

— Ахыр qajerdə oşa vaş kyc? sengə capar keldimi, ajt-сb vizgə.

— Navarasijiskini ısqal qılyb, Rusjadan jardam kelgyncə oşa jerdə turış kerək, dejmən.

Hər kim gəpirədi, və hər qajısb gəpniñ astıbdə „əgər şu işni mengə tapşırqanda eñ jaxşb planlar tyziv həməni qutqarar edim...“ degən arman jatar edi.

Jənə tyngi dərjə şavqınlıq vasıe, mysivətdən xavar bergyci mıltyq avazı uzaqdan eşitildi. Azqılın turıv jənə bit-tə sıqıd, kejin jənə və birdən kəp atıldı və tincidi. Həmə birdən terəzəgə qaradı. Şu jaqqda devar arqasındam, balaxanadam, qajerdədir xoraz qısqırdı.

— Ortaq Prexodky—dedi Kyzyx—varın, bilinci nimə gər.

— Jaşqılın, pəst vojlı, qızıl və vuyur jyzlı tar kəmzyl kijeən qoral qazaq jalın ajaq sekin-sekin qadam vasıv taşqarğa sıqıd.

— Men dijmənki....

— Kecirin, ortaq, hec mymkin eməs—deu sözni kesdi saqal qırlıqan kişi tikkə turıv pəstgə ularğa qarav—bu uruşda jyriv saldat və əfıter bolqanların həməsi dıjqanlar, dyrədgərlər əfəvəsazlar, sərtaşlar u esə uruş ilmidən xavardar həm eski ınlıqlıv əskəri şu ahvalda alıv varış hec mymkin eməs, bu əskəri həlak qılış degən söz, hazırdı bu əskər eməs, metinq qılıv turqan alaman. Bunı qajtadan tyziş kerək. Bundan taşqarv bu on mılğercə qasıv vara jatqanların əskərdən aqratış lazım, ular qajaqqda varsa, oşa jaqqda varın, jaki yjlerigə qajtıv ketsinlər. Əskər mutlaqa halı, vaqlanmaqan volınl. „Qajtadan tyziş ycın istənitsədə ikki kyn qalamız“ deü vujruq jazınl.

Tili gəpiriv, əzi icidə ojlar edi „men hərviş işgə mahır məlymatım keı, nəzəriyat əməlijatğa vaqlanqan, ekənu men eməs? alaman ker. Həm həmə vaqt alaman...“

— Nimə dəməkci völdınlıq?—dedi Kyzyx quldıraqan avaz bilən—bu ərəvələrdə hər qajıv saldatnıq atası, anası qallıqıv ajılası var. Ular buların taşlav ketər midı?u bu jerdə tura verəduqan volsaq həməmizniq vaşımız kesilədi, jolğa tyziş kerək. Jolğa, qıslmların jol-jələkəj islah qılamız, tezrək, toxtamaj şəhərin jandıq deniz qırdıqlınl vojlav ketiş kerək. Tyəpisigə jetgənimizdən kejin kəttə jol bilən varıv taq aşıv vaş kyc bilən qoşılamız, ular həli uzaqqda ket məgən. Bu jerdə hər kyn əlim kytilədi-əlim xavıv.

Həmə birdən gəpirə vaşladı, hər kimdə əzigə cydə jaxş əmma vaşqalar hec nərsəgə jaramajturqan planlar.

Kyzyx orınlıdan turdı-da, kickinə və ətkyr közlərinı ojnatıv keskin qılıv ajtdı

— Ertəgə... tañ jaruqda jolqa tyşəmiz.

Və özicə ojlar edi: vujruqqa qulaq salmasalar jaramaslar!...?

U gəp hec kimgə maqul bolmaj həmə çim qaldı. Və çimlik ahmaq özigə xan, özigə vėg...„degəndek edi.

VI

Prixydky yjdən cəqəanda suvnıñ şavıllaş jənə kyc aldı və vytyñ qaranqulıqıñ toltırdı, eşik janlarıda, jerdə pəstginə pylimotnıñ janıda qolıqqa nəjzəli mıltyq yşləgən ikki qara kişi həjkəli.

Prixydky. Ujaq vujjaqqa qarav ilgəri vardi. Asman qujuq qara bulut bilən qarlanqan hər tamanda, uzaqlarda zor vėriv itlər hyrədi. Tıñşəgən kişi jənə.zərikirtgyci dərjə tavşnıqına eşitədi.

Tə'jinsiz yjlər qaranquda qıra—şirə kərinədi. Kəcəni qarqarajıv toşv turqan ərəvələr ysti və astylarıdan uxlaqan kişilərnıñ pişilləşiv nəfəs alıqlar eşitiliv turadı. Kəcəniñ ortasıda qarajıv turqan ərəvəniñ şatıv, qaranquda xuddə mezənəgə oxşajdı. Atlarınñ həşək jejişləri uzaqdan eşitilədi. Sigirlər pişilləgən.

Əliksi Prihodky, hər zaman, hər zaman pərvos bilən jolıv jarıtv, adamlar arasıda ətiv vardi, həmə jaq çim-finilik. Nıməni həm kytədi kişi, jənə mıltyq avazınm?

— Kim u keliv turqan?

— Aqajıv.

— Kim...? qajt...

Eləs—eləs kəzgə kəringən ikkitə nəjzəli mıltyq rərərə qılındı.

— Rota kəməndiri—və sekin egiliv „laft“.

— Toqı!

— Çavav?

Saldat qıvıqlaqıv qattıq məjləvlərini qulaqqa qojıv picirlədi:

— „Qazıq“-ınñ aqızından vino isiv kelər edi.

Prihydky ilgəriləri jənə ərəñ biliv vola turqan qarqara ərəvələr, otlav turqan atlar, uxlaqan kişilərnı pişilləv nəfəs alıv tavıqlar, tınməs dərjə şavıllaş. it hyrişi, ərəvələr astı

da saldatlar xatınlarǵı bilən gəpirişiw otıradılar. Cetən astıǵa esə basıq, əmma sirli kyıǵı tapısqanlar.

„Şymlər, məst — hər halda kim u, dejiş esigə tuşdı. Xuda xahlasa, qazaqlarınǵı həmə vinosini şimigəngə oxşajdı-ar bular. İciş-ky iciş—es-huşınni qoşw ıcmə...”

Nucyk qazaqlar şu waqtqaca bizni qılcıdan ətgəzməy qaraw turdı ekən, ahmaqlar!”

Nərirəkdə nimədir aqarǵıw kərindi: kickinə tar yjmi. ja ...

„Nazır həm firsət ətməgən: ontadan oq tapıladı, nəinki on—onbeştə zəmwərək oq woltasa ularda həməsi var...”

Aqarǵıw turqan nərsə qıwırladı.

— Ənkəmisən?

— Sen nimə qıwıw jyrıpsən, kecəsi adaşw?

Nəridə qaraw turqan at muçık ərəwə sləwige salınqan picənni jer edi...

Prihydky jənə wittə məhərək oraj başladı. U xatın esə jalaq ajaq, qol bilən ərəwəni uşlaw bir ajaq bilən ikkinci ajaqıwıw qaşlar edi. Ərəwəniñ astı woş, hyrrək tawuşlarǵı eşi-tilədi—atası uşlaw jatadı.

— Qaranqaca bu jerdə tıqıw otıramız?

— Az qaldı—dedi Prihydky wə pəpirosiniñ kylini pıf-ləw tuşirdi.

Unıñ təməki tytini bilən sarqajqan warmaq ucləri wırnıw janıwqa qadaldı. Qızınǵı kəzləridən ucunlar ucadı wə aq kəjləginiñ jaqasından sıqıw turqan appaq wojnıwqa marçanlar taqılqan, kejin jənə qaranqıw kərilis turqan qarqara hunyk ərəwələr pişilləw jatqan sigirlər, atlarnıñ otlaqan tawış dərjəniñ şawıllaş, negə mıltıq tawış sıqmajdı?

„Alsanda, şu qızqa ətılənsən...?”

Şundajaq unıñ kəz aldında adadadıca inickə wojnıw pıryzə kəz, kəkimtil jurqa kəjlək kijgən „qallıw” kelədi.

Gimnəzjəni tygətgən... u qızın bu ymridə kərməgən, əmma hər halda qajerdadıw var.

— Əgər qazaqlar bizni basw kəlsə, men ətimgə pısaq uraman.

Turqan qız jygirib warw jaltıraw turqan bir pısaq keltirdi.

— Mənə... xuddə ötkyr... kərçi.

Qəj qəj... hyuy...

Tyngi, kişiniñ jyrəgini qəqyllataturqan, varqan sajbın uzaqlaşusь açaıybь bir avaz. Faqat balalar jьqьsь eməs—japa-laq quş bolsa kerək.

— Xajyr, ketiş kerək, bu jerdə ezilişiv otyrğşdan ma'na joq!

Kec ajaqny jerdən yziv qadam vasьv volmajdyr, ajaq-larnь jerdən yziv qadam vasьş ysyn ojlar edi „sigir ajaqь vilən qulaqьnyñ arqasьny qaşjdyr“.

Bu həm fajda bermajdi, u həm cəziliv turady. Jənə qaraçqulьqda vurun varmaq, qьznьñ vaquvat cuqurcaqlь vojny, jaş və zinətləngən kəkrəgi, arpaq gyllər salьnqan kəjləgi jalt etiv kərinədi. Qənə qaranqulьq, dərjəniñ şavqunь.. kişilərnin nəfəs alqan tavuşlarь... unьñ jyzi qьznьñ kəzigə jaqьnlaşqan edi. Bədəni çyvirleşiv ketti-də qьznьñ tirsəgidən yşlədi.

— Ənkə...

Undan təməki, səlamət vədən hidi kelədi.

Ənkə, jyr vaqqa varьv oltьramьz...

Qьz ikki qolь vilən unьñ kəkrəgigə syjəndi-də birdən itərtiv jubarьd. U gəldirəkləv ketiv arqasьda jatqan kimniñdir ajaq—qolьny vasьv aldy, qьşьrlar turqan əgəvə ystidə kimdir, aq kijimli bir kişi qьmьrlady, qьqьr—qьqьr kьlki vaşlanьv kejin tindi, kəmpir Çyrpiny bolsa, vaşьny jas-tyqdan kətariv əgəvəniñ ystigə oltьrvьv aldyda zor veriv tişini qьşьrlata vaşlady.

— Hy, kəşşəpələk!... çin calqun ki u ?

— Xala, men.

— Ej, Əliksi, sənmişən? vilməjmən nimə voldь, endi əzizim? ej vəxtsizlik, qajqu, meniñ kəqlimgə kelgən edi. Jolqa sьqa jatqanьmьzda vaquvat kəttə qarənlь bir myşyk jolny kesiv ötgən edi. Unьñ arqasьdan, xuddə jignəcigə oxşav, jy-giriv bittə qujan həm ötdi, xudajj!.. volşeviklər nimə dev ojlajdьlar, vytyr rozqar mal—halьmьz qaldь, meni ergə be-rişgəndə anam: mənə bu seniñ samavarьn, vunь kəziqni qara-sьqьdek ьhtьjat qyl, sen əlsəñ nevərengə qalady degən edi. Ənkəni ergə versəm, samavarьny unqa verəmən—degən edim.

Endi mal—hal həməsi qaldı vələşeviklər nimə 'dəv ojlajdı? Şora hykyməti nimə qylyb verədi? meniñ samavarım joqalaturqan volsa, bu hykymət həm ələ qalsın! joloqa sьqьşьmьzda uc kyn icidə jetib varamьz degən edi, hazır bir həftə völdü, həlihəm bu jerlərdə sarsanmьz, qandaqa, endi, bu hykymət bizgə vьran fajda tegməgəndən kejin. Bəjtəl hykymət qazaqlar, xuddü yjəsigə cəp sьqьlqan əridək qozqalqan... es-sizginə vizniñ jigitlər, Ohrimə, jənə u jaş jigit... ikkəvi həm jaşqьna edi, ej xudajьm...

Gyrpinyiñ jyrəgi qəş, icini mьşьq tirmələgəndəj u gərdən toxtaqan edi. Unutilgən dərjə şavullaşь bilən özini jənə esigə saldı.

Ej kəmpir, kəv vəjsəşdən nimə sьqadı.

Prihydky jənə papьrusnьñ kylini pyfləv tyşirdi və özini ojnə ojlar edi, rotada qalsammь, ja ştavdamь, kəptər vobьñ—piryə közni endi qajerda, qacan ycrətamən?

Kəmpir həli tinciməjdi, unьñ kecirgən kynləri, ətgən ymri uqusat icidə vöjqan. Ikki oqlı Tyrkijə frontьda öldi, jənə ikkitəsi bu jerdə mьlyq astьda, cal ərəvə astьda hyrrək tartьv jatadı. Kim bilədi bu həkkə vəşьnə urьv uxlav jatadı-mь? qьjьñ, altmьş jaşqə kirib vərə jatır, aqьr mehnət astьda calnьñ həm, oqьllarьnə həm jəlkə syjəkləri sьqьv vьkcəjdilər. Bular kim ycyn işlədilər, qazaqlar ycyn ularньñ əfitser və ginirəlləri ycyn, vьtyn jər ularньqь, vəşqə şəhərlər esə, it siqəri... həkyzdek işlədilər.

Kəmpir ertə kec namazdan kejin əvvəli ata anasь kejin padşah, kejin balalarь, undan kejin vьtyn pravoslavijə məzhəbidəgi xrestьjanlər haqьqə dua qylar edi. U, padşah eməs, bir vəjtəl ekən—veliniñ pəstigə tepişdi.

Padşahnьñ jьqьlqan xavarьnə eşitgəndən əvvəl lərzəgə kirdi, jyrəgi vəhmə aldı, kejin əçəv vobьvdьr dedü, u vəjtəlgə vü həm az.

— Kəcəsi vьrgə bezarqan qyldı.

Kəmpir jənə entikdi, kejin qaranquluqə qaradı—dərjə şavullar edi—u coqьndı.

— Tañ atьv qala jazdı.

Kəmpir vəşьnə jastьqə qojdı, əmma közi hec ilinməs edi.

Balşeviklər xudanın varlığına işanmajdılar, nimə, vəlki ular bilər, kelişi bilən həmə jaqnə astın—ystyn qıldı, əfitserlər, muştumzorlar qujannın yjini içərəgə alşdı. Mənə qazaqlar həm hajvanlaşa başladılar...

Xudaj ımanşyz bolsalar həm, bularqa sihət, səlamətlik ihsan et. Hər halda özimizniki, musulman eməsky. Bular ilgərirək dunjaqa kelgəndəky, bu lə'nəti uruş həm volmas edi, oqıllarım həm tirik volar edi... tupraq tyrklərdə qaldı... bu balşeviklər qajaqdan pəjda völdü?

Məskəvdən baş kətərdi şəkillik, vəziləri Girman padşasə dunjaqa keltirib Rusjaqa jubarqan dejişədi.

Ular kelgən zamanə joq, həməsi bir aqşzdan jer, jejer, jerni hər kim əzi ycyn eksin, qazaqlar ycyn işləməsin dedi. Jaxş kışilər ekən, faqat nimə ycyn çim voləv ketişdi.

Oqılm... o... vaa... laqınam...

Kəmpir mydrəv vəşyn jastəqqa qojdı, taq jargşşşşşqə həm az qaldı...

Həmə öz işi bilən, əgəvə astyda cetəngə jaqnə çajda javajə kəptər valasədek qur—qur qılqan avaz eşitilədi.

Kecəsi əgəvə astydaqə cetən aldyda javajə kəptər nimə, qylşn? kimgə dir şirin volqan avaz „yvvə“ ingə ingə“ şu vaqtda unь erkələtgyci ana tavuş həm eşitilə edi:

— Girkittan, girkittan, çanymnə qaqaj, nimə völdü, mə axyr, emgin.

Mə, mə axyr, niməgə emməjsən? qara, qandaqa vəş vəş qyladı, həməsini tişləv tartadı.

U, sevnici hyq bilən yryv kylər edi. Bu qaranquda kərinməjdiky, əmma qaşlar qarpqara, kickinə qulaqlarəda kymuş isyrqalar var.

— Emməjsənmi? nimə völdü sengə qozşaqym? həj, həj, həj, assəqə keldi, qulaclar bilən həmələrini tartqaladı. Qara, tyrnaqlarəny, jurqa xətaj qaqazədek, kel, varmaqlarəndan əptir, bir ynisini, ikki hy... yhy, kəttə kişi voladı bu. U vaqtda anasə tişsiz, kəmpir voladı. Kejin anasə oqlyqa qan oqılm, otyr, dev aldyqa dəsturxan jazəv jaxş avqatlar qojadı. Istipən, Istipən dejmən tur myncə uxlajsən? tur, oqlyq jnajatyr.

— Toxta, hyu... yvvv... tegmə, qoj, ujqum kelədi.

— Istipən, dejmən tur oqlıñnı kər, myncə pəlpis sen.

Mənə oqlıñnı al, tart atanıñ bürnıdan, ləvidən tart, hə, ənə, ənə... atan həli saqal məjləv həm cıqarmaqdan, ləvidən tart.

Qaranqu, əvvəl ujqı aralaş—quldıbraqan, kejin qıvanıñ kılğı aralaş tavuş eşitildi:

— Kei oqlım, meniñ janımğa jat—u xatıñnı qoj, ikkəvimiz myçiklərcə volamıız, birgə uruşqa varamıız, u jerdə ikkəvimiz bir çuft volıv işləjmiz kejin jer ekəmiz... ejji, meniñ təgimdən dərjə ötkəzdinķy.

Anası esə qatıv—qatıv kılər edi.

Prihydky hər zaman papirus bilən jolnı jarıtvv əstə sekin qadam vasıv ərəvələr, vöjincələr, qaplar arasıdan öti vabar edi.

Həmə jaqda çim—çitlik, qaranqu, hatta ərəvə astı cətən janıdan həm, tavuş eşitilməydi. İtlər həm çim, faqat dərjə şavullajdı. Unıñ qavullaş vəm vasıqraq, xuddı dərjə nərirəkgə syrilgəndek, on minlərcə kişini ujqı vasqan, sekin sekin nəfəs aladılar.

Prihyd endi myltıq avazıñ kytməj, aldıqa qadam vasar edi, qaranqu, kəzi kərməydi, taq təpəsindəgi vələnd—pəstlikləni həm zorqa açratadı.

„ Tañ jarıv bilən huçım qıladılar axır...“

Prihydky qajtv vavıv Kyzuxgə əjtə turqanıñ ajtvv ərəvə ystigə cıqdı. U qırcırlav tevrandı, ojlamaq cı völdı... nıməni ojlajsən? jumıv ketə jatqan kəzini jymdi—də ujqı qı ketdi.

V

Temir çərənləş, qasur—qusur, qırcıvıq... tər tətə. tətə... tər... tər...

— Qajaqqa? qajaqqa? toxta...

Asmandaqı jarıqıv nıməniki, janqıntı, şafaqıv?

— Birinci rota, car.

Qara quzqunlar torı, qızarıv turqan asmanda qırcıvıv miltilləydi.

Həmə jaqda vöjincalar, doqalar tañ qaranquıvda atnı vavıv ilingən. Qacaqlar, karvanlar ərəvəsinıñ gırcək-ləri vıv-birigə toqıvıvıv, səkiş...

...Gym, gym...

Qorquv dəhşət astəda ərəvələr qoşılady. Bir-birigə janaşqan pırpırev varajatoqan ərəvə qyldırəkləri kəprik ystidən ucər edi.

Tərrr tətətə... gym... gym...

Ərdəklər dəştəkə danlaşqa etədilər, xatənlər şavqənləşady...

...tərrrr tətətətə...

Topcylar qaltırav top tepkisini yşləjdirilər.

Kəltəginə kəjlək kijgən, ajaqlar şer çyn, iştansыз bir saldat kəzlərini kəttə acыv ikkitə mыltыqнь sydrəv kələ jatır.

— Bizniñ rota qajaqda?... qajaqda vizniñ rota?.

Унь арqасыдан сасы hyрəjgən bir хатын tavушынь варыса ваqырады:

— Vəsili... Vəsili Vəsili... dejmən ..

Tə tə tə tə tərrrr... gym... gym...

Başlandy: istənitsəniñ nərigi cetidə, yjlər, daraxtlar ystidə tytynlər vuralыv—vuralыv juqarыqə kətərilə başladı, yj hajvanlarы jygirədi... qыcырады... hər taman qacadı.

Negə kecə tygəv, taq atdy? hazыrына həmə jaqнь zylymət qarlav bu on miñlərcə kişilər ujquda tinməs dərjə şavullav turmaqanmыды? hazыrына bu taq cetdə qarajыv jatmaqanmыды?

Endi volsa, vular nə qara, nə kək, qызqыc rəngə kirgən, dərjə şavullaşы, taraқ—turuq, hərəkətdəgi ərəvələr qacurqucы pəkilləv turqan jyrəkgə myzdek tegədi. Tərrr tətətət... tərrtətət...

Misdek qызыqan havadaqы həmə jaqнь lərzəgə keltirgyci „gymbyr təəq...“ avazlarы aldyda vular əzimizəgən nərsə volыv kərinədi.

Kyzyx yj aldyda oтырады. Унь jyzi хатыр çəm' və saыq. Xudda vırav uzaq səfərgə ketəturqan volыv həmə şaşыqanda rojizd çonaqandan kejin jənə həmə tinicləngəndek, dəmvədəm unьq aldyqə kişilər terləv pişiv at carыv keliv məlymat veriv ketədilər Janьda adjytənt carar.

Qujaş vələndrək kətəridi, mыltыq, pylimyt avazlarы avç aldy. Kelgən kişilərgə unьq çavavы bir:

Oqın közlərindəki ihtijət qıyınlar, duşman jaqın kelgəndə toqunış volqanda atınlar. Duşmanın baq tamanqa etkəzilməsin. Ətgəzmənlər baq tamanqa, birinci pəlkədə ikki rotan əlbə tegrmənni vuzəv pylimyt ornаты.

Hər tamandan unın aldyqa vəhiməlik xavarlar əlbə kelişədi, u esə haman xətr çəm', jyi sarıq, faqat cəkkəsidəgi tamırlar ojnəv turadı. Xuddə unın icidə turəv vırav „vərekəllə balalar, vərekəllə“ degəndek. İhtimal bir saat jakı jayım saatdan kejin qazaqlar vəsəv keliv uların qıybədan etgəzədi. U, vunə vilədi, amma bataljon arqasədan bataljon pəlkə arqasədan pəlkə vujruqın vəçərə jatqanların həm kəriv turəvdyr. Kecəginə vunə və kəməndirləni nəzər—pisənd qılmaqan vəqərbəşqan xətrənar arqasədan jyrgən ruta və bataljon qahr—qazav vilən uruşa jatırlar. Kecəginə kecəsi, həməsi birdek juqarədan kelgən farmanlarqa nəfrət kəzi vilən qaraqan kəməndirlər, vykyn unə nuqtama—nuqta vəçərə jatırlar.

Qazaqlar qolbqa tuşgən bir saldatın keltirişdi, unın burnı, qulaqlar, tili, varmaqlar kesilgən və kəkrəgigə qan vilən jazılqan: „həməñ həm şu kyngə tuşəsənlər, anaqın...“ „Vərekəllə balalar, vərekəllə...“

Qazaqlar qahr—qazav vilən bir yjgə toplanışadılar.

Uruş majdanın keti (тыл) dən kelgən kişi hansırav:

— U jaqda kəpryk aldyda uruş vola jatır...—u zaqfarəndek sarqajqan edi—qacaqlar ortasəda, ərəvələr arasəda atışs... degən edi, Kyzyx oşa tamanqa jygirdi.

Kəpryk aldyda ur jəqət: kişilər bir - birinin ərəvəsinin qildirəginə balta vilən sarqan, bir-birini qamcə və nəjzələr vilən yrgən... vəqərbş, qəsqərbş. Xətrənarın çan talvasasəda vaj vajlaqan avazlar, balaların cirilləgən tavuşlar... kəpryk ystidə zor təqın: ərəvələr gypcəgi bir-birigə toqınışqan, qarın vəqərdə oralışsəv qalqan atlar xəyillaqan, kişilər qəsbədan, bu vəhimədə balalardan...

Baqlar arqasədan: tərər tə tə tə tə...

Nə arqada jyriş voladı, nə aldynda.

— Toxtal... toxtal!.. — dedi daqal qaldıraqan tavuş vilən Kyzyx, amma tavışın əzi həm eşitməs edi, jaqında turqan bir atın qulaqla atdı.

Nəjzələr bilən unqa taşlandılar.

— Humpər, çanvarnı negə məjiv qılasan!... ur vıny.

Kuzyx adjunantı və janıdaqı ikkitə saldat bilən arqada cəkildi, dərjə vojqada qısyılv—varıv qaldı. Unıq ystidə nəjzələr ojnar edi.

— Pylimyt...—dedi Kuzyx voquq avaz bilən.

Adjutant, ılan valıqdek qıpyıllav ərəvələr arası və atlar təgidən ötiv ketdi. Bir minyt ötməj pylimyt keltirildi və bir saldat həm keldi.

Muçıklər xuddı jaradar volqan həkyzdək vəkırər edilər.

— Ur, u dinini satqanların!—və nəjzələr bilən qolqı urıv mıltyqların tartıv alar edilər. Saldatlar vılsa mıltyqın qondaqı bilən dəf qılar edilər—ata, ana, xatınlarqı qarşıv oq atmasıq, kerək, axır.

Kuzyx javajı mışyqı oqxıv ıqıv pylimət janıqı kelıv lentasını saldı-da; tərır tə tə... vaş ystidə jelpıdıc volıv, ölim şavadasıv sacların jelpıtər edi. Muçıklər torıv bilən arqada cəkildi. Baqınq arqa tamalarıda esə, haman tər tər...

Kuzyx atışdan toxtadı-da otırv alıv balaxanadar qılv səkə vaşladı. Bu unı dərırvin tiniclətdi. Kəpyık ystidəgi bir-birigə kirıšiv ketgən ərəvələrnı dərjəgə, taşlaşqı vıjurdı. Muçıklər vıjruqı vıjun sunışdı, kəpyık voşatıldı. Kəpyık aldıda vzvod mıltyqların uşlav qatar turdı, ədjutant ularnı nəvətı bilən ötgəzdi.

Arqadaqı ərəvələr uc qatar volıv kəpyık ystidən ötdi. Şaxıdan vaqlanqan sigirlər arqanın tartıv vaşların silkitədir, tonquzlar sarıv—sarıv qacar edilər, kəpyık taraq—turuq qılv taxtalar ıqıv ketər edi, darja şavullaşv bu taraq turuqda kəmildi.

Qujaş varqan sajnı joqarqı ketərilədi. Suv jaltırav taqatsızlıq bilən ojnajdı.

Darjanıq nərıgi tamandı kək səthini ışqal qılv səngə kəmılv karvan varadı.

Majdanlar, kəcələr, tarkəcələr, vıtyın istənitsə varqan sajnı voşaj varadı.

Qazaqlar minyt sajnı oq atıv, istənitsəni bir tamandan qırşav aldılar. Ularınq bir yci darja vojqıqı kelgən edi.

Haman jaqynlamady—istənitsə, vaqlar, kəpryk ystidən tьq-lyşьv ötiv ketə jatqan karvanlarnь qьsьv kelədir. Saldatlar hər bir vasyloqan qadamnь qanьjmat biliv özlərinin valalarь, ataalarь, analarь, ucun urunadylar hər bir dana oqny ьhtьjat qyladylar, sijrək atьşadyr, əmma, hər bir atьloqan oq qazaqlarda jetimlər pəjda qyladyr. Qazaqlar aьlasьnьd kəz jaşьnь təkədir...

Qazaqlar quturьv aloq taşlandylar, jaqynlaşьv qaldylar, çydə jaqyn—zəncir kəvi tiziliv kelə jatьrlar, vaqlarnьd atrafьnь ьşqal qyladylar. Cəngəllər, daraxtlar, cetənlər arqasьda kəriniv turadyr. Əskərlər arasь on qadamlar camasь. Çim, saldatlar oqny ьhtьjat qyladylar, bir-birləriniv pajlajdylar. Hidgəşədi: qazaqlar tyrkymiv tamanьdan qьjamdan ötivrək ketgən xanəki araqnьd hidi kelədir. Kəttə aьşloqan vurun teşik ləri huştək caladyr:

— Bir qultum—bir qultum jytişivdir, itlər... qandaj qь-lyv tapsa volar ekən-ə!...

Birdən qazaqlar tyrkymidən xursandьlьqdan şaşьv qalqan kişininivmi, jaki acьşoь keliv quturqan kişininiv avazь keldi:

— Ej! bu, sen Xuvamkə—kyl! vaj, annaň... təvə...

Şu anda—jaq daraxt arqasьda turqan jaş qazaq jigitil jaqqal rəpərgə cьqdь. Istəsən at unь.

Saldatlar tyrkimidən həm jaş Xuvamkə cьqdь;

— Vənkəmisən?, sen, vaj annaň... həramь...

Bir stənitsədən bir kəcədən, yjləri həm bir-birigə qoşnь ikkəvininiv həm yji kəttə bir tal təgidə. Bularnьd analarь ertələv özlərininiv mallarьnь padaqə həjdəgəndə, hər kyn deşərliv, qora albdə ucraşьv qalьv laqyllaşadyr. Bu valalarnьd jaqacdan at qьlyv, qubanda qьsqьcvaqə tutьv, bir dəm tinməsdən cəmylişiv jurgənlərigə qanca volьvdьr? qьzlar vilən əkrəjincə əşylə ajtьv jurgənlərigə uzaq voldьmь? Birgə işgə varьşar edi, vytyv atrafdə vombalar, top oqlarь jarьlyv, parcalarь uciv turqan, tytyv icidə tyrklərgə qarşь virgə uruşqanlar.

Назырьсь?

Endi qazaq valasь qьcьqьrdь:

— Nimə qьlyv jyrypsən bu jerdə, sassьq kəpə?, İə'nət volşeviklər vilən saqqь voldьndь, jalanqac qaraqcьmь?!

— Kim?! men qaraqcym?, sen nimə ɤlas myst... Seniñ atan xalqnyñ terisini az şildimi, nə əligini qojdy, nə tirigini... sen həm şundaqa bir örgəmcil!..

— Kim!? men—örgəmcil? mənə volmasa;!--u mlytqyñ u jaqqa ɤqytdy-da, qulac kəş qylyv turv Xuvamkəniñ tumşuqqa tuşyrdi. Xuvamkəniñ burny şu anda-jaq kəttə nakdaj volv şışdi, Xuvamkə həm pəjt pajlav turv tuşyrdi.

— Mənə sengə, it!

Qazaq qyşajdy.

İkkəvi bir - biriniñ kekirtəgidən yşləşiv alyv xor ty-jişdi.

Qazaqlar həkyzgə oxşav vəkryiv, qollarıny muşt qylyv ortaqa taşlandylar və vytyñ vaq ici arağ hidigə toldy. Saldatlar həm virdəniğə ɤqylyv majdanqa cəqylyv muşt vilən iş kərə ketdilər. Mlytqnyñ əzi joq, hekimniñ esigə həm kelməs edi.

Endi, əstəjdil uruş völdy-da!... muşt səttə tumşuqqa, qanqsaqqa, kekirtəkgə, çaqqa şylqyllav tuşədi. Xuddə tənğək jarqandaj: „yvə, yvə hi... hi... bu çanly tyrkym ystidə cidəv volmajturoqan, şu vaqtqaca hec eşitilməgən analar qycqylyv.

Qazaq əfitserləri, kəməndirləri qollarıyda toppanca, mat volv xryllav qalqan çajlarıyda, kəpcilik arasıny jrylyv öz əskərlərini mlytqqa tutunlyşqa məçvyr qylyşqa urunar, əmma əzləri ata almas edilər. Cynki bu kəttə məsələni ɤşqal qylyqan hec kərilməgən kişilər yjymı icidə əzləriniki həm var, vaşqalar həm var edi. Cidəv volmaslyq dərəçədə qol vala arağ hidi vuruşyrajdyr.

— Hə... xumparlar!.. dəv qycqylyv edi saldatlar—jutv alqan ekensənlər, dunjany suv alsa toruqnyqqa həm cəq-majdy...

...Anna... anal...

— Nəinki, sen tonquzlar, bu muqaddas suvny bulqat-sağ... ana, ana... dəv qazaqlar qycqylyv edilər.

Jənə bir - birləriğə taşlandylar. Bir - birlərini voquşdy, vurunlar pacaqlandı. Bənyhajət muştlar toqry kelgən çajqa tuşər edi. Vaxş—quturucy ədavət hekimgə nə əziniki vilən, nə duşman vilən vryan gər, səz qylyşqa erk verməjdir. Həmə

jalqıyız voqıyş, uruş, qıyşmılav taslaşnı ojlajdıq. Öziniñ muştı bilən ve vasıta duşmannıñ aqıy—vırnıñnıñ qara qanqa vojalqanıñ kergisi kelädir. Hämä jaqnı qujuq, náfäs albı volmajturqan, araq hidi və anadan albı səkiş qaplaqan.

İkki saat etdi, haman sətə tumşuqqa tuşyriş, analar qısqıyqı davam etädir. Qaranqı tuşgənini hec sezmäj häm qaldı.

Saldatlar qazaqlar bilən qaranqıda qısqıñıv, sökyniv uzaq salışıstı, kejin azqına toxtav bir-birlärigä qaradılar.

— Ərənəsmisən?! negə sen, annajı zarıñ... meni bunca tyjdin!

— Sen Nikələjmi? men seni qazaq dejmən. Negə sen, haram qarı, meniñ vıtyñ vəşərəmni dəvdələ qıldıñ, men sen-gə nimə qıldıñ, nimə, men vaqıñıñ mylkimi?

Bular qanı jyzlärini ärtiv, sökynişiv, qarargahqa varıv qaranqıda mıltıqların izləşer edilär.

Nərirəkdä ikki qazaq vaqıllaşv bir-birini muşt bilən tuşyrer və nəvbät bilən bir-biriniñ ystigä minär edi. Kegin bir-birigä qaraşdı:

— Negə meniñ ystingä minəsən, bu jerdä seniñ egärläv qojqan atıñ varmı? var, nəri var!

— Sen Grişkəmisən? negə qattıqraq tavuşıñ sıqmajdı? faqat anadan albı sökynəsən, xaläs. Lə'nəti, men seni saldat devmən.

Kegin aqıqan qanların ärtiv qazaqlar səfiniñ arqa tamıñqa ketdilär. Aqıvat rəzil söküşlär häm tındı. Dərja şavıllaş, karvanlar ərəvəsi etgəndəgi köpriq taxtaların taqr-tuqrı eşitilädir və janıv bitə jatqan janıñdan sıqıqan tytyndən asmandaqı qara bulutnıñ çigərrəñ etäkləri qımyrlar edi. Baqlarda yznəsigä saldatlar tyrkymi, atrafda—cöldä esä, qazaqlarınki. Hämä, çim, kökərgən, şışgən vəşərələrini vaqlajdırlar. Haman köpriq taraqturuqı, dərja şavıllaş. Tañ məhəlidä stənsə voşadı. Eñ sonqı eskədrön häm köpriknı taraqlatıv, cəniti vıv ketdi. Bular vıv ketişi bilən vıtyñ stənsədən vərəvər mıltıq avazlar sıqdı. Pylimytler tırrillädi.

Səppəjgən, uzun cirkəs qalpaqı kijgən qazaqlar, piləstyn vətəlionlar stənsə kəcələrindən əşglə ajtəv ötə başladılar.

Cəfləri titilib ketgən—jərtəq qara paraqlarğa aq lentəcələri qadalqan, jyzlər „vezəlgən“: Birliniñ kəzi mamatalaq, jənə biriniñ burnı ornyda qanlı domvazlıq, cəkkələri şışgən. Ləvləri yrylgən qanarnıñ aqızdaj qajtarıloqan, hec bir qazaq joqki-unıñ jyzi kəltək zərvidən kəkərməgən bolsın.

Əmma həməniñ cəhrəsi acıq, vərəvər və zərəvəli taşlanqan ajaqlar ajaq astıdaqı turpaqı tozdurıv ajtəvə jatqan marşğa mas tuşər edi:

. . . Tiləməgən edik

Qozqaldıq . . .

Stənsədə, dəştdə, vaqlarda, vaqlarnıñ nərigi tamanlarğa vələnd və gyrylləgən avaz:

. . . Əj ökrəjnəni vaj verdik...

Qazaq xatənlər ularnıñ ıstəqvalıqı cəqqanlar. Hər qajıv özıgə qaralıv kışini izləv qarajdıv: və'zisi şadlıq bilən ilgərigə atılsa, və'zisi jaqasın cək urıv vətələrini jylədir, fərjad qıladıv, unıñ tavuş marş (əşylə) ni vasıv tuşədir. Bir qarıv kəmpir özini urıv, aq sacların jylədir. Unı kycli qollar, yji tamanğa jetəkləv ketdi.

. . . Qozqaldılar...

Qazaq balalar jygyrişədir... ehe, qanca-jy! u jaqdan cəqıv kələ jatıv, bu jaqdan cəqıv kələ jatırlar. Kəzni qamaştıradıv: həməsi jygyriv qıcıradıv:

— Atal... atal..

— Mikylə taqal.. mikylə taqal...

— Qızllar vizniñ navvasıtməznı sojıv jejişdi.

— Mən vaqda məst uxlav jatqan vıtəsini kəmələk bilən urıv kəzini cəqardım.

Kəcə və tar kəcələr, ilgərigilər ornyda vular bilən toldı.

Bularnıñ öz ləgrləri ekənligi kəriniv turar edi. Barca jylərdəgi jazqı aşxanalar mərisidən tytyn cəqa başladı. Qazaq xatənlər vaqur-vaqur qılv ujaq-bujaqqa jyryşədir.

Cəlniñ qajerlarədədir jaşırılqan sigir-buzaqların həjdəv kelişdi. Tavuq-ördəklər həm keltirildi. Hər jaqda cəz-cyz qavırılqan, pişirilgən avqat hər əkəti.

Dərja vobda öz halbqa iş qajnajdər-Birin-ketin tyşgən baltalarnıñ tavuş, hatta dərja şavıllaşınb həm vasıv ketgən. Aftavda appaq volıv tərəşələr hər janqa ycədir. Qazaqlar zor veriv janıv bitgən kəprikni qajtadan tyzətə jatırlar, duşmanınb arqadan quvıv ylgyrişgə tirişədirlər.

Stənsə həm öz vaşbqa, qazaq əskərii qısbmlarnıv qajtadan tyziş, qarav sıqıv işi varadıv. Əfitserlər qolıv dəftərlər, şu kəcədə-jaq mirzəniñ ystidə rojxat tyzylə jatır, joqlama vola jatır.

Qazaqlar, ujaqdan-bu jaqqa jyrgən əfitserlərgə qaraşadıv. Aftavda pagonlar jaltırajdıv. Bundan altı-jettli aj ilgəri esə, vytynləj vaşqaca edi: majdanda, stənsəniñ kəcə və tar kəcələrində şunqa oxşaqan əfitserlər jırtıv pagonlar bilən qır-qızıl qanqa volalıv jatqan edilər. Dəştgə, məhəllərdəgi cuqurlarqa jaşırınqanlarnıv tutar, stənsəgə alıv keliv hec rəhim qılmaj uruşar, asar edilər. Ularnıñ gəştlərini qarqa, quzğunlar jesin ycyn darda bir necə kynlər saqlanıv turar edi.

Bu, bundan taxmınan bir jıl ilgəri—Rusijada vaşlanıv, Tyrkijə frontıqaca jetgən janqıv vaqtlarında vaşlanqan edi.

Kim u? nimə özi?..

- Mə'lym eməs. Faqat tə'jini volmaqan bolşeviklər özlərini var ekənliklərini b'lan qıldıvlar. Xuddə pərdə vasqan kəz birdən acıqandaj həmə ymridə kəz kərməgən nərsəni kərđi. Əmma ymridə kəz kərməgən volsa həm sezər edi: Əfitserlər, ginirəllər, məsləhətçilər, atamanlar, kəttə kəttə hərvi vəzifələr, cidəv volmaslıq dərəcədə aqır volqan hərvi xızmatlar, xanavajran volqan til uruş majdanıv arqasıdaq tınc qışlaqlar. Hərvi qazaq öz janıdan xaraçat qıvıv öziniñ oqlıv hərvi xızmatqa verişi kerək. Əgər oqlıv yc jaki tərttə volsa, hər qajsbıvqa at, əvzəl, qural alıv verişi lazıv. Şu bilən vytyv vaşlıq bir rozqar buzuladıv, bir xoçalıq xanavajran voladıv. Muçyk əskərii xızmatqa jalaqca kelədir. Unqa həməsini verişədir, vaşdan ajaqlıqaca kijintirişədir.

Şu bilən vytyv qazaq ammasıv kəmbəqallaşadıv, xana vajran voladıv. Bir qısbıv vajıv, bir qısbıv jer bilən jəksan voldıv. Vajıqan qısbmlar mystəhkəmləni v əsdi. Kəmbəqallaşqanlar volsa, varqan sajlıv astqa cəkə ketdi.

Qujaş öziniñ köz acıv bolmaslıq dərəçədəgi jarıq ny-rini astıdaqı ölkəgə sacadı. Bytyn közgə köringən nərsələr hərəret tə'siridən pir-pirəv turar edi.

Kişilər esə:

— Bizniñ ölkədək gözəl ölkə joq, axır.

Közni qamaştırucı jarıqdaş deniz suvıda həm ojnaj-dır. Ərəñ közgə ilinəturqan ajna tysli zəngər çijirilgən suv, sekin xuşjaqmaslıq bilən qırqıraqdaş qumlarını juvardı. Balıqlar mor-malaxdaj, unıñ janıda jənə vaşqa cuqur—təksiz deniz və unıñ eñ təgigəcə asman rənini əks etdirədir. Suv ystidəgi jarıqdaş san-sanaqsız tyrlənədir-közni aladı. Uzaqda paraxodlar trovasıdan kəkimtil tytyn cıqıv turadı. Bularnıñ arqa tamanıdaqı qısmımlar-dymlərinin köprək qısmı suvqa vatqan. Qılla—nan ucun varadırlar, tijinlər kətirişədi.

Deniz qırqıraqdan kəm-kök volıv kətərilgən kəttə taq unıñ ystidə birinci dəfə tyşgən qarlar həli eriməgən. Undamunda qarsız orunlar kəmpirniñ jyzidek buruşv kəkəriş turar edi.

Pajansız taqlı ormanlarda, vadı, vadıcalar və pasqam çajlarda qırlarda janvaqırlarda tyrlı quşlar, jırtqıç hajvanlar, hatta bytyn dunjanı izləgəndə həm tapılmajturqan qotaslar.

Kəttə suvlar bilən juvıqlan, taqda tepəliklər bilən oralqan bu javvaj təbiət qucaqıda nimələr joq, mis, kymuş, qorqaşm, totıja, sımav, grəfit, semyn, hər nəsə var. Neft esə, taqınıñ hər bir jarıq çajıdan qar-qara qan singəri aqıv cıqıv turadı. Arıq və arıqcalarda suvlar jaqlı volıv hər xıl rəndə tavus qanatı kəvi tyrlənıv turadırlar. Kırəsin hidi kələdir.

Eñ gözəl ölkə...

Taqlardan, denizdən nəri dəşt cozulıv ketgən. Uzaqlarqa cozulqan cek və cegərəsi joq.

„Ахыр, вунıñ cegi həm joq, cegərəsi həm!..“ Baş-keti bolmaqan vuqđaj sap-sarıq jarıqrajdı, orıqlan çajlar-vuqđaj pəjələr kəm-kök. Batqalıv kəl ystidəgi qamışlar pajansız şaldırajdı. Uzaqda aq daqđaj stənitsə yjler, qışlaqlar

aqarışyş turadyr. Oşuc, qarajyş turqan baqlar ystidə ehram nusxa terəklər köriniv turadyr. Hərarət zərvidən uzaqdan tit-rəgəndəj volyş köringən tərəliklərdə esə, kylrən şamal tegr-mənləri qanatlarənyş jajqanlar.

Cəldə kylrən qotan-qojlar bir-biriniq vojnydan vaşyşyş ötkəziv bir çajda qymrlamasdan qoşaqlaşyş turadylar. Ular-nyş ystidə mor-malaxdaj pəşşə, sənə, iskəv taparlar quruq-laşadyr.

Cəlniñ suq ajnasəda qyzyş hajvanlarnyñ tizzəsigəcə əksi körinədir. Suqurlarnyş vojlav, vaşlarənyş silkitiv, ajqyr, vijə, qulunlar jyrədilər.

Bularnyñ həməsi taqatsыз carsyşllav turqan hərarət astyda.

Jolda ərəvə tartyş kelə jatqan atlarnyñ vaşlarəda paxal qalraq, vundaj volmasa, qujaşnyñ bu kişini həlak qylaturqan tiftləri qarşyşyşda, haldan tajyş jyqyladyrlar. Ehtyjat volmaj jalan vaş bolqan kişilər həm bu ыssyşqqa jeñilgənlər, virdən jyzləri qar-qara volyş, joldaqyş ыssyşq kyjdirəturqan turpaqlar ystidə aqanav jatadyrlar. Kəzlər jaltərajdyr... həmə jaq qyzyş-qan temir arqasəda turqan nərsədək pırpırajdyr.

Tərttə pərcəmvər şaxlyş həkyz qoşyşqan amacsnyñ aq tişi cəgərəsiz cəlniñ vaqyrnyş tiliv jaqlyş jerni londalonda qylyş şundaj bir jergə taşlajdy-ki, bu jer turpaq eməs, qara jaq, kişiniñ syrtiv jegisi kelədir, bu aqyr amacsnyñ jaltəraqan tişi qanca jergə vatmasyn, unyñ vaqyrnyş qanca tilməsin unyñ astyşqqa jaramas qatlavqqa jetməjdir: haman kəkimrək-polat tysli turpaq. Qol tegməgən anasə əpməgən qyzdaj, dunjada jalqyş qatlav—qara turpaq... və'zi çajlarda bu bir sərçingəcə jetədir.

Qandaj kyc, qandaj kişi qolydan kelməjturqan kyc, balalar ojnav jergə birantə kəltəkni suqyş qojqan volsa əllə qacan, qarajsan-ki u kəkərivdir, şaxcalavdyr. Uzym, qavun tarvuz, nak, ərik, pəmlidarə, vaqlaşanlar volsa-сы. Bundaqa nərsələrnin hysavyşqqa jetiv voladyşyş, həməsi hec kərilməgən, qajryş təvi'i.

Bulutlar taqlar ystidən vuralyş-ыuralyş kətərilədir, cəllər ystidə ərməljdir, jamqur jaqadyr, cəlləgən jərlər suv icədir, kejin esə telvə aftav işgə tyşədir, əlkə hec kərilməgən hasy bilən qarlanadyr.

— Bizniñ ölkädän gözəl ölkə joq, axır.

— Bu açajıv ölkəniñ egəsi kim?

Quban qazaqları—bu açajıv ölkəniñ egəsi şular, bular arasıda mihnətkəşlər həm var-mihnətkəş-xalq qazaqlarıñ özləri qanca bolsa, mihnətkəşləri şuncə, bular ökrəjinə kuy-ləjdilər və ana tilləri, ökrəjinə tilidədir.

İkki xalq bir tuquşqan nuradar-unusь həm, bunusь həm Əziz ökrəjnədən kelgən.

Ozaqlar öz ыhtıjarları bilən kelməgənlər, ularны bundan jyz ellik jyl muqaddam хатын раşша Katka həjdəgən. Çənyvii Dnepr vıajətini vuzьv, ularны bu jaqlarqa, quvqan, şu vaqtda bu vəhşii, dəhşətli ölkə ularны хуш qavul qыlqan edi. Bununь хуш qavul qылыşьdan, çənyvii dnepirli, ökrəjnəni saqьныv qanlı jaş төkgən edilər. Ular vatqalıq, köllərdən, qamьşarlardan sarqajıv сыqьv kelgənləridə nə jaşlarьqa, rə qarьlarьqa, hec qajьsььqa şafqat volmadь. Ularны qanxor cerkəslər, niştədek ötkir ханçarlar, хата ketməjturqan oqlar bilən qarşь aldıлар. Çənyvii dnepirli qazaqlar qanjьqladıлар, tuqulьv ösgən vətənləri Çənyvii Dnepr jadlarьqa тыşdi. Kəcəjy-kyndyz ularqa vezgək, cerkəslər və bu javvajь jer bilən kyrəşişgə toqrь keldi. Əsrlərcə kişi qolь tegməgən bu məmləkətniñ jer astь vajьlьqьny көtəriş imkanijəti joq edi.

Endi-ci... endi:

— Bizniñ ölkələrdək gözəl ölkə vaşqa joq, axır.

Endi hec көrilməgən vajьlьq bilən tolqan kasədek bu ölkədə həmə nərsə jarqьrajдыr. Xarkof, Paltava, Jekətirinoslaf gьvərnələri, Kijifdən muhtaçlıq, fəqьrlьq arqasьda ac-jalanqac көc-kyrənləri, vala-caqalar bilən көciv kelgənlər. Bytyn stənit-sələrdə, ac vəriderək açajıv bu jerlərgə tişlərini qьсыrlatьv qarajдыrlar.

Alasьz hə... jer alar emiş.

Bu muhaçьrlar qazaqlar qolьda vətəklər həm volдылар, ularqa „cet şəhərililər“ dev isim həm verildi. Ularны qazaqlar hər jol bilən сыqar, valalarныv qazaq xalqь məktəvləridə oqьş-qa qojmas edilər. Bir qarьş jer ucyn terilərini şiliv aladıлар, ularныñ yjləri, vaqcalarь ыşqal etgən jerlərniñ ыçara haqьqa bytyn istənit-sədə volaturqan сыqьmьny ular ystigə jykləjdilər. „nəhslər“, „şum: ajaqlar“ dev haqarat qьlar edilər.

Tirişçən, temir ıradalı, jersiz, naılaç tyrlı hınərlərgə, sanaatqa ezini urıqan məktəv-maarıf mədəniyyətə çanı-dili bilən jarışaturıqan bu cet şəhərlilər qazaqlarqa oşa muşt, „pək toppanca“lar bilən çavav verədilər. Arada bitməs, duşmanlıq, ələngəsi avç aladı. Padşa hukyməti, unıñ gınərləri, əfıterləri, kəttə jer egələri xursandılıq bilən bu ədavət otıqja jənə kirəsin sepədilər, tamaşa qıladırlar....

Qahr-qazav, acsıq adavat və haqaratlar buruqsıraqan gəzəl bir ölkə.

Əmma həmə qazaqlar həm, həmə cet şəhərlilər həm, bir-birigə şundaj munasabatda eməs, ötkyr mulahaza, tıbşcanlıq aqır mihnət arqasında muhtaçlıq, qaşsaqlıqdan sıqıqan cet şəhərlilər qazaq vajlar əldəda ı'tıvarlı kişilər. Uların tegirmənləri var, qazaqlardan kəpləv jer içərgə alqanlar, hər şəhərlərdən eşikləridə qaralları bankə pulları var. Tynikə tamı və ambarlarıda qılla ıq-tola bolqan qazaqlar. buları hyrmət qıladırlar, qarqja qarqanıñ kəzini soqımajdır

* * *

Negə cerkəs qalraqlı vastırvı kijgən qazaqlar kəcədə u jaqıa-bu jaqıa at sarıv quvullav qısqırvışv ötə vaşladırlar? negə kəcədəgi ertə vahardaqlı lajları at tujaqları, hər janqja ırdıta vaşladı, əvvəl vaharıñ tıbq asmanıda mıltıq avazları jaqırajdır? vıran vəjrəmı, nımə vəla? Butxanıñ qonqıraq tavuşları həm stəntsələr, qışlaqlar, məhəllələr ystidə janqırav quvanc əks etədir. Kişilər jasıqan—vəjrəm kijimidə qazaqlar həm, cet şəhərlilər həm, qızlar, jigıtlər, aqlızları əpirilgən gərdek cal və kəmpirlər—həməsi həm kəcədə ertə vahar vəjrəmıni qıladırlar.

Pasxa eməsmikin? joq, axır, poplar vəjrəmi eməs, ınsanlar vəjrəmi, əsrlər vıjıncı jəganə vəjrəm, dunja jaratlıqandan verli birinci vəjrəm.

Bitsin uruşı..

Qazaqlar bir-birlərini qucaqladırlar, cet şəhərlilərini həm, cet şəhərlilər esə, qazaqlarıni qucadırlar, endi qazaqlar həm joq, cet şəhərlilər həm, jalqız grəçdənlər var, nə „muşt“ lar var, nə „nəhs“lər, faqat grəzdənlər.

Bitsin uruşı..

Fevrəl ayında padşahnın taxtdan tısyrgənlər, öktəbirdə esə, u uzaq Rusijada nımədir volıv ötgən, nımə volqanı toq-rıysda asıyın hec kim vilməjdir. Faqat jyrəklərgə ojnıv jazılqan:

Bitsin uruş!..

Jyrəkgə ojıv jazılqan və çudə asıy anlarlıq.

Tyrkiyə frontdan polk arqasından polk qajtıv kelə jatır. Qazaq atlı əskərləri həm qajtdı. Bətəlionlar, Pləston-qubanlılar, cət şəhərlilərinin piyədə əskərləri tıqıv kelə jatırlar.

Atlı torсылar güldirəjdir. Bularının hənəsi tınmas aqım bilən öz jırtlırıgə, Qubandıq, tuqıv əsgən stənsələriyə qarav aqadırlar. Hənə qurallı, oq-daru uruş asıvlar, qamlaqan nəsələri bilən qajtadırlar, bular jəl-jələkəj, ısrəgən araq zavodları, ambarları vuzdırlar. Undan sıqqan spirt deñizigə qarq völdırlar, ıcdilər, tirikləj jatdırlar. Sınmaj qalqan işləni stənsə və xuturlarıya alıv keldilər.

Qubanda esə, əllə qacan şora hukməti. Əllə qacan Qubandıq şəhərdən rəvıslar sıqıv vardırlar. Qarq volqan paraxodlarınin matrusları keldilər. Bular kelgəndən kejin hənə nəsə asıy-rəvşən vola qaldı: kəttə jer egələri, vajlar, atamanlar, qazaqlar bilən cət şəhərlilər arasıdaq ədavət, unı kucəjtiryci padşa hukmətinin kişiləri, vıtyın Qafqaz xalqları arasıdaq bir-birini kərəməlik vərhem jegən. Əfıtserlərinin jəlkəsindən vısları uca vısladı. Qarlarıya tıqıv, sıvlarqa taşlandı.

Jerni həjdəş kerək, ekiş kerək, acajıv çənuv qujaş vırtqan sajnı qızdırıya vısladı.

— Qanı endi, qandaj qıv jer həjdəjmiz? jerni vəlış kerək, volmasa vaqt ötöv ketədi—der edilər, cət şəhərlilər qazaqlarıya.

— Sizlərgə jer?—dedilər qazaqlar və məlal xatırlıqdan jızlər qarajdı.

İnqılav qıvancı sənə vısladı.

— Sizgə jermi, həli?

Qazaqlar öz əfıtserlərini, gınərəllərini uruşdan toxtatdırlar. Əfıtserlər vırcək-vırcəkəldə, qazaqlarınin məxfı məfılslərində kəkrekəriyə uruv gəpirə vısladırlar:

— Bəşeviklər, vytyн jерlərni qazaqlardan tartыv алыv, cet şəhərlilərgə veriş və qazaqlarны cet şəhərlilərgə vətrək qылыşda qарar qылаqlar. Bu qарarqа vоjun sunmaqanlarnы Sibirgə həjdəydi. Mal-mылkini алыv cet şəhərlilərgə verədi.

Bytyн Quban qарajdy. Cəldə, qамышzarlarda, суqurlыqlarda, stənsə və xuturlardaqы havыblarda jaşyгн toplanышlar, syhətlər, xuddы ələngəsiz, аstdan janыv vара jatqan jan-qындаj.

— Ахыг, vizңiң өlkədən gözəl өlkə joq!

Jənə cet şəhərlilər-„syг vətлər“, „nəhslər“... on səkki-zinci jыlnың martыda xursandыq bilən pişirilgən şəvlə, ыs-ыq-ыssыq, көzni jaşlata turqan dərəçə, avqust аjыda jejildi. Bu vaqtda bu өlkədə аftav gah көriniv, gah көrinməs, ыssыq cəң bulutы hər janqа jyriy turqan vaqt edi.

Quban арqаqа qajtmas, taq icigə kirməs, өtmiş qajtыv kelməjdir. Qazaqlar əfitserlərgə səlam verməjdilər, çajыv tapsalar urыv tişlərini sındыradыrlar. Əfitserlər bularnың yst-lərigə miniv jyrgənlərini və əfitserlərnüң parcalav taşlaqan vaqtlarыv jadlarыqа tuşyradırlar. Əmma, endi, əfitserlərnüң gəplərigə qulaq şaladırlar, ularnың vujruqlarыv vəçərədidilər.

Baltalar çərənləv, аq tərəşələr hər janqа ucady. Kөprik bitdi. Tezdə qavur qыlv ularың atlv və pijədə əskərləri ketiv vара jatqan qыzy duşmanыvның арqасыdan quvыşda şa-şыldыlar.

VII

Ərəvlər qыçыrlajdyr. Qollarnы silkiv saldatlar varadırlar. Biriniң көzi сыqқан, jənə biriniң vurnы аxorыдаj qарамтыl-kök, şişgən. Biriniң lynçi şişgən. Hec bir kimsə joq-ki, көltək zəvidən vəşərəsi көkərməgən volsыv. Həmə qollarыvны silkiv qadam vasыv bir-birigə асыq cəhrə bilən gəpirər edi:

— Men unың vurnыqа keltiriv turыv, vittə tuşyrgən edim, təntəriliv tuşiv аjaqlarы joqарыqа көtəriliv ketdi.

— Men volsam varladым; vaşыvны ikki аjaqым ortасыqа qыlv алыv səttə qарныqа tuşyrdim. U volsa, dəjys, çan çajымdan... уşlədi, nazik çajымдан!..

— Уvv... hə, hə, hə... vytyн qатар kyliy jubarды.

— Endi хатыvның аldыqа qандаqа qыlv varasan?

Həmə xuşcaqsaqlıq bilən hikəyə qılady və heckim bu qandaj volıv şundaj volqanıñ esləməjdi. Nimə volıv nəjzələr bilən səncis, öldiriş ornıça maftunlıqda bir-birlərini muşt bilən ura verdilər.

Stənsədə qolqa tyşgən tørttə qazaqnı jol-joləkəj soraq qılv varadylar. Ularnıñ közləri nırsız, jyləri kəltək zərvidən kəkərgən, qanqa vojalqan, bu ularnı saldatlarqa jaqn-laştıradır—oxşatadır.

— Nimə qılv jyrgən edin, həmə arqa tamanda, vəjtəl balalar. Pajlav jyri vizni yrməkcimidin? Negə mıltıqların joq?

— Nimə icgən edin—qazaqlar qorqıv buqunuşv turar edilər.

Saldatların közləri caqnav ketdi.

— Qajerdən aldyların?

Stənsəgə jaqn kelgənimizdə, əfitserlər jigirmə vəş vöckəni jerdən kəvləv tapıv alışdı. Ehtımal viznikilər bunı Ar-maverdan alıv kelişgən volsa. Kəttə bir araq zavodıñ talav alıv kelişgəngə oxşajdır. Əfitserlər vizni qatar qılv, əgər stənsəni alsaların araq vərəmiz dejişdi. Biz volsa, əvvəl verinlər, kejin biz ularnı tavuqda jəjdəjmiz, dedik. Kejin həməmizgə ikki kasədən araq vərişdi, icdik. Jaxşıraq kəjif qılvın ısyn avqat jəgizişmədi. Biz aldyñqa taşlandıq, mıltıqlar volsa xalaqıt verdi.

— Hə ə, tonquzlar, xumparlar dəv bir saldat gəpiriv turqan anavılardan biriniñ qulackəş qılv ıgıv, tişlərini tək-məkci volqan edi. Qolıñ tutıv qalışdı.

— Toxta, quturtıqan əfitsərlər-u, bularnı ırsunmı? , Muylışdə toxtadylar. Qazaqlar volsa əzlərigə jappa gər qazıj başladılar.

On saqrımlarca volqan qışlaq jolıda ərəvələr qışırlav, vuralıv-vuralıv həmə jaqn vasqan cən, ilgəri varadyr, aldynda kəm-kək volıv taq turadyr. Ərəvələr ystigə taşlanqan jastıqlar qızarışv turadylar, xəskəş, kyrəklər, vöckələr, aftavda jarqırav əjnəklər, samavarlar varadylar. Jastıqlar və bu yjiv qojıqan nərsələr arasyda kijimlər, pəstəklər, ləttələr, balalar jaş, mışıqların qulaqlar, kəçə və qaqaqıqan tavuqlar kəriniv turar edi. Ərəvə arqasıça vaqlanqan sigirlər,

hansıra v tilini sьqarьv, ьzini ьrəvə sajasьqə tartqan pəpək itlər, rozqar jykləngən ьrəvələr qьsьr-qьsьr qьlv ilgəri vasa dьr. Unьq ystidə oltyrqan cal-kəmpirlər, ьz məhəllələrindəgi qazaqlar qozqalanь vаqьtda qacqanda řaşьv qollarьqə ycrəgən nərsəni ьrəvəgə tařlaqanlar.

Cet řəhərlilərninq vü kətərilishi birinci mərtəvəginə eməs, řoralar hykymətigə qarřь volqan alahьda qazaqlar qozqalanь, kejingi vaqьtlarda bularньq kəp mərtəvə tьncьqlarьнь vuzqan, əmma vü ikki-yc kynginə davam etər edi, jənə qьzь qořunlar keliv tьncьq volar və ular yjərigə qajtyv kelər edilər.

Endi volsa, vü řydə uzaqqa cozьldь-ikki həftə voladьr. Qacьv sьqoqan vaqьtda vular, faqat bir necə kynlik nan qamlaqanlar. Hər kyni ənə qajtamьz, mənə qajtamьz dev kəz tytiřədir. Qajtyř volsa haman uzaqqa cozьladьr. Barqan sajnьn işlər cigəlləřədir. Qazaqlar barqan sajnьn azavlanьv qozqaladьlar. Hər jaqdan jəni xavarlar: stənsələrgə darlar tikilgən, cet řəhərlilərnini asadьlar, vü qacan tygəjdi? Endi, u qalqan mal-myilk rozqar nimə völdь ekən?

Ərəvələr, fyrgynlər, myçyk ьrəvələr qьsьrlajdьr. Aftavda ajnalar jarqьrajdьr. Jastьqlar arasьda balalar vař tєvrətədir. Tyrli kijimlər kijgən saldatlar torь joldan, řydgərdən, vaqьlardan ətiv kelə jatьrlar. Ular vaqьlardan ətgəndə, xuddь cigitkədek, vaqьlardaqь qavun, tarvuz, aftav-pərəst qavaqlarнь vittə qojmajdьlar. Nə rota var, nə vətəlion, nə polk. Həməsi aralařqan-qatьřqan.

Hər kim ьzicə qajerdan tiləsə ořa jerdən jyrədir, biri əřylə ajtadьr. Bə'zi birləri əllə nərsələr toqьryьda vəhsləřiv qьcqrьřadьr, səkisədir. Bə'ziləri ьrəvələrgə sьqьv oltyrvьv alqanlar, mydrəv tєvrənədilər.

Xavь xatar, duřman toqьryьda heckim ojlamajdьr. Kəməndirlər həm vьravньq esigə kelməjdir. Əgər vuran kiři vü tərtibsiz tofannь tərtivgə qojьřqə yrnəv kərsə, ular kəməndirlərnini anasьdan alьv səkədilər. Myltьqlarьньq qondaqьнь joqarьqə qьlv jəlkəgə asьv, təməki cekədilər, jəki vaqьrvьv řox əřylələr ajtadьlar—vü sizgə eski vaqt eməs!

Kyzyh vü tьnmaj aqqan tofan icidə qarq volqan və sьqьləqan pryçinədək kəkrəginini qьsadьr: əgər hazьr qazaqlar

hüçym qılsalar, hәмәsint qыльcdan өtkәzәdilәр, faqat birginә ymyd var: өlim şәrpәsi sezilişi bilән, hәмәsi, kecәgidek ыттыfaq və ытаатлы qatarда tursalar boladyr. Faqat bu vaqtda fыrsәt өtgән bolmasmykin? Kyzyh teyräk taң volьşынь tilәр edi.

Bu gypyriv, qıavur qыльв aqqan tofan icidә padьşah hykymәti әskәrii хызматынь таşlav kelgәnlәр, şora hykymәti tamanьdan әskәrii хызmatqa sәfәrbәрlik qыльnqanlar, ыһыja-ryь әskәр volьв qызы qoşunqa kirgәnlәр hәм var, bularnың, көpciligi majdә hynәrmәndlәр: әrәvәsazlar, temircilәр, mәskәrlәр, dyrәdgәrlәр, etikcilәр, sәrtәraşlar, ajnyqsa valьqсылar көр. Bularnың hәмәsi qыjыncылыq bilән ymyr gызәranлыq qыlqan cet şәhәrli kişilәр. Hәмәsi mihnәt әhillәri. Şora hykymәti bular ycyn birdән hajat eşiğini acdy. Qadymқыdaj itlәrcә kyn көrmәslik hәм mymkin ekәni sezildi. Köpcilik, hәр halda, dьjqanlar. Bularnың hәмәiәri хоçалыqlarынь таşlav qacqanlar. Bajlar—әfitserlәр, өзигә toq qazaqlar qaldыlar, ularqa tegmәdilәр.

Cerkәs qalraqlarь kijgән, әçәvsingән, jaxşь atlar mingән Quban qazaqlarь, tevrәniь alqa varadyrlar. Joq, duşmanlar emәs, ыnqыlavыь buradәrlәр-qazaq kәmbәqallarь, көpcilik frontәviklәр tytynlәр, otlar, miñlәrcә өlim arasyda ыnqыlav bularnың qalыlarьda sәnmәs ucqunlar qaldыrdь.

Eskәdryn arqasydan eskәdryn, çynli, hyrәjgән paraqlarda qызы lentәlәр, jelkәlәrdә myтыqlar, kymuş qadalqan qara хаңçar və qыльclar jarqыrajdyr. Aqыv vара jatqan bu jyqыn arasyda tәrtiv və nызam.

Ezgi və juvaş atlar vaşlarынь siltәdilәр.

Өz әкә-ykәlәri, atalarь bilән uruşadylar, yj-çaj, malhal rozqarlarынь таşlav kelgәnlәр, hәмәsi vәrvad bolqan. Qatar, әvçir volьв ilgәri vasadylar. Paraqlarda әziz qollar bilән baqlanqan qызы lentәlәр helpillәjdir və jaş, şiddәtli tavuş bilән өkrәincә әşylә ajtadylar.

Kyzyh bularqa maraqlanыь qarajdyr: „vәlli әzәmәtlәр, vьtyн ymyd sizlәrdән“ bularqa qarav ic-icidән sevinәdir, Әmma bu cәң vulyть astьda vара jatqan, jyтыq kijimli, jalan ajaq cet şәhәrliләр ordusyda bu varьş jәнә hәм jaxşьraq. Axьr Kyzyhniң turqan-bitgәni, var-joqь şylәnniki.

Унын арқасыдан қалмай унын узун һаяты қыргызхан туғ-
ған сайдај ергәсив бардыр. Бу һаят қасан болса һәм уну-
тылар, әмма бундан узаққа кетив болмајдыр.

Бу saja ең аддыһ саһрајь saja, миһнәт, аслық, зылмәт
наданлық көргән қыргызхан saja. Кузыһниң анасы һәли јағ, әм-
ма кексә хатындај јузыләри бурушқан, азав сөкгән, аргық ат-
дај, бир төдә балалары қолыда, етәгигә тирмәшгәнләр. Атасы бол-
са бутын үмрини вәтрәкликдә өткәзгән қазақ. Тамырларь ырдыв
сырдаң—вәрибир қанса урунмасын нә уј, нә қаж.

Кузых алты јағдан падасы болқан. Дәшт, суқурлық, қој,
орман, мал, асманда вүлүт јүрәди, јердә есә, унын сајасы—
Кузыһниң бутын ма'луматы—оқуқанлықы шу.

Кејин стәнсә муштумзорьның ваққалық дөкәнидә һысав-
дан, саққан бир вала вольды. Секин-секин оқысқа јазысқа һәм
өргәнди. Кејин салдатқа кетди. Уруш вәшланды, Туркijә фронт-
ты...у ең јахшы пүлимүтци. Пүлимүт қумандасы билән у тақлар
арасыдан тылгә өтис алды. Турк девизijәси арқақа сөккис јоқ-
ардан вүлар таманға келә јатқанда Кузыһ өзиниң пүлимүти
билән işгә вәшлады. Адамны вүқдај ордәндөк ордә. Кишиләр оры-
дан отдек јаты в қалар еди, улар үстидән қан тутав, нәјзәләв
атылар еди. Кузыһ илгәриләр һөк киши қанының торуққаса сьқ-
қаньны көрмәгән, әмма бу турк қаны еди вә унутылды.

Унын һөк көрилмәгән ватырлықы үсүн јузвасылар мөк-
тәвгә јуварьды. Нә қадар қызын, вәш јағылудай вөлар еди.
Әмма у адатдақыса тирісәнлиги билән оқысдақы қызынлыққа
јөңилмәди, һәм... мүлзәм вольды. Әфитсерләр уны ермәкләв күйләр
едиләр. Мүәллим әфитсерләр, мүрәввii әфитсерләр вә јөнкирләр: мү-
чык оқы әфитсер вөлмақыс, шундақ бир хумпар,.. мүчык раңқ
вәш һайван... һә, һә, һә... әфитсер вөлмақыс.

У индәмәј, тишини-тишигә қојыв, көзиниң қығы билән қарав,
уларны көргиси келмәс еди. Мөктәв ыдарасы уны лајақатсыз та-
рыв полқоға қайтарыв јуварды.

Јәнә вәш үстидә тор оқларь јағыладыр, миңләрсә өлим, аһу-
зар, јәнә пүлимүтләр орақдај орадыр вә кишиләр орылқан отдај
қатар јатадылар. Минүт сајын вәш үстидән үсөв өтә јатқан өлим-
ләр, шиддәтли талвасалар арасыда вунса қан ким үсүн төкис
јатқань һөк кимниң вәшқоға келмәс еди. Радьшәһ, вәтән, про-
вославijә мөзһөви үсүнми? Бхтәмал шундајдыр, әмма анық

eməs, tymənli əfitserlər arasıya sьqьş ah-zar, qan və öimlər arasıya jyrış, padасыьqdan sьqьv dökən olтырьş-dek jaqьn və asьq. U xatыr çəm' top oqlarы cənni asmanqа kətərə jatqan çajda. Xuddь dalada picən ora jatqandaj turadyr. Gə-jaki, atrafdaqlыlar orыlqan otlar.

Uь ikinci mərtəvə jyz vaşыlar məktəvigə jubarыşdь, əfitserlər kəmcil, uruş vaqlarыda dajьm əfitserlər jetişməjdir. Bu volsa haqьqatda əfitserlik vəzifəsini vəçərədir. Bə'zi vaqt-larda çydə kəttə ətrədlərgə həm qomanda bergən və həligəcə jeьllişni bilməjdir. Axыr, saldatlar ycyn bu əzinikigə oxşaqan dьjqan, şunьң ycyn həm ular bu vədvuryş, taş çaqly Kyzyh arqasьdan fidajь volьv ot deməj, suv deməj vara verədilər. Kim ycyn padşah, vətən, provoslovija məzhəvi ycynmi? bh-tyьmal, əmma bu qanly tymən icidəgidek hər halda varыş ke-rək, varmasdan volmajдыr: arqada atыş, unьң arqasьdan va-ryşnyң nəş'əsi var, öz kişisi arqasьdan, şu vədvuryş arqasьdan, myçыk arqasьdan.

Nə qadar qьjьn nə qadar maşaqqat. vaş jaгыьv ketdi, dedi. Qajaqda, ənərli kəsirni əzləşdiridən kərə, pylimətdən sepiliv turqan oq arasıya vемalal kiriv varыş asanraq.

Əfisərlər volsa, qahqaha urьv kylişədi—məktəvdə oqьv sьqoqan əfitserlər kerək həm, kerək eməs həm-kəprək kerək eməs. Ty həmə vaqt тыnc çaj, u frontdan açratыьv ьhata qььnqan. Bu jerni qorьv tura turqanlar ycyn miqlərcə ke-rəksiz əməllər var. Əfitserlər qahqaha urьv kylişdi: myçыk, şərməndə, ьflas xumpar...

Əfitserlər Kyzyhni nə qadar masxara qlыlar edilər nə qad-ar unьң səzigə kesətiv çavav verər edilər.

Kyzyhniң lajaqatsьzlyqь ycyn... pьlqoqа dajtarьv jubarыş-qanь-jubarыşqan voldь.

Top və mylyьqlardan sьqoqan otlar, top oqlarыnyң part-laşь, pəjdər-pəj qasur-qusur, ot-qanly qojun, „hər jaqdan həm əçəl, həm çəhənnəm“ Kyzyh esə xuddь yjidəgidek-rozqar işi bilən kyjməngən myçыk.

Bu rozqarly myçыk çydə öz səzli-qajsar, xuddь həkyz, xarsan taşdaj həməniң ystigə aqanajдыr. Bekərgə ökrəinli eməs və ötkyr kəzi ickərigə vatьv kətməngən.

Өлим ицидәги унъң тәдбирли ишләри усын усынц и мәртәвә, усынц мәртәвә мәктәвгә јуварышадыр.

Әфитсерләр болса қатыв кылишәди, јәнә келди!.. муҗик... хумраг... дәввә... һәм лајақатсызлық усын јәнә полқоға қаж-тағыв јуварыладыр.

Шу вақтда штәвдән фарман: Кузыхни јуз ваşь қыльв сықарыль-сын-әфитсерләргә һтыјақ кәттә, зор јетишмәслик бар.

Еһи, әфитсерләргә һтыјақ кәттә, зор јетишмәслик-urus мај-даньда һәм, југьргәндә һәм, тылда һәм.

Кузыхгә таһыр көзи билән қарағ јуз ваşь қыльв сықар-рышды, у ротаға келди. Јелкәсидә рогон јарқырајдыр. Ахьр му-јәссәр волқан, бу унъң усын бир јақдан хурсандық, иккинци јақдан хафалық.

Хурсанд вошьш сунъң усынки, у ахьр шу мәртәвәгә јетишди, ақырлық вә киши кыцидән келмәјтурқан мәтанәт билән еришди. Енди хафа вола турқан җажь: у јелкәсидә јарқырағ вунь өзиники, өз јақынларь, дьјқанлардан, салдатлардан аҗратыв турар еди. У салдатлардан аҗралды, әфитсерләргә болса, јақын јолај ал-мајдыр. Кузых арасатда, веş даьра ицидә қалды.

Әфитсерләр „муҗык“, „хумраг“, „дәввә“ дев тавушларынь сықарыв ајтмајдылар, әмма ыстыраһат җајларыда, stolovoјда, јатақларда қажерда, волмаьн ус-төрттә рогонлилар топлансалар Кузых воş даьра ицидә қаладыр. Улар ақыз билән гәпирмәс едиләр, әнимә индәмәј јуз-көз вәһәр бир һәрәкәтләри билән „хумраг“, „муҗык“ шәрмәндә..“ дер едиләр.

Унъң әфитсерләрни көргәни көзи јоқ еди. Әмма һәмәси ицидә тынс, таşдај ақыр көргәни көзи јоқ вә һақарат көзи билән қарајдыр.

Бу душманлық салдатлардан узақлаşьшдан миңләрсә өлим-ләр арасьда savuқ җәсырлик астыда беркинәр еди.

Бирдән һәмә нәрсә авды, қышайды, Әрмәнistan тақларь һәм, пәришан хатырлы гинирәлләр, тынс қалқан топлар, тақлар соққысыдақы ertә ваһарқы қар, һәмә јақ, қарлағ турқан пәрдә јыртылқандај, һәмә јақ асылды, һеч көрилмәгән аҗажьв көрилмәгән әмма ицгәридә хылатда јаşьрыньв һајат кециргән, сөз билән ајтыв волмај турқан әмма заһыр волқанда addьв асық, шәк-шувһәсиз.

Addьв, арғық, сағық јызли бир-биригә охшаған кишиләр ке-лив, бу пәрдәниң јыртықынь вараған сајьң кеңәјтирәдиләр. Унъң

astıda əsr vojnca volqan ədavət, zyimət və çirkənc qullıq əsarət jatar edi.

Kyzyh birinci mərtə bu qadar qattıqçılıq bilən erişgəni paqunıñ jekəsində jaltırav turqanıñqa əfsys qıldı: u özini iş-cilər duşmanıñ dıjqanlar və saldatlarıñ duşmanlarıñ bilən bir səfdə kərdi.

Əktəbir kynləri kelib jetgəndən kejin u nəfrət bilən paqunıñ yzıv taşladı və qavurlı öz jyrtlarığa qajtıv ketə jatqan toşv volmajturqan əskərlər aqıvıñ bilən, qacıv-pisiv, közgə kərinməslığə tirişiv qaranqu byrcəkkə berkiniv, qızıl vagonda ketdi. Məst saldatlar vaqıvıñ əşylə ajtıv jaşvıñdan əfiterlərgə av qılar edilər. Əgər Kyzyhni iliv qalıssacı, u yjigə jetə almas edi.

U qışlaqıñ kelgəndə eski tərtiv, munasabatlar buzulqan, parcalanqan, jənisi esə xuddə anlav volmaj turqan edi. Qazaqlar cet şəhərlilər bilən qucaqlaşqanlar, berkingən əfiterlərnı tutıv alıv işini toqıylaşar edi.

Zavodlardan kelgən işcilər, vatqan paraxodlar, ketgən matruslar, şadlanqan quvanqan xalqqa uqut völd. Quvan həm kəpgən xatırday qozqaldı. bıqlavıv kətərilış völd. Stənsələrdə, qışlaq və qışlaqcalarda şoralar hykyməti.

Kyzyh, sıf, sıfii kyreş, sıfii munasabatıñ söz bilən ajta almasa həm işcilerdən aqızlarıñdan cıqqan gəplərdən cuqur sezər, his qılar və tujar edi. Unda qattıq ədavət qozqatqan əfiterlər, bu ceksiz sıfii kyreş sezgisi alıvda məjdə və əhəmiyatsız kərdi. Əfiterlər-jalqız kəttə jer egələri və vajlarıñ qızqanc xızmatkarı.

Qacandı, kişi kycidən kelməj turqan qajrat və mətanət bilən erişgəni paqunıñ izi jel ekəsini kyjdirər edi. Kyzyhniñ jat kişi volmaqanıñ həmə bilsə həm, hər halda köz qıvıñ bilən qaraşadı.

Şundaj qattıqıñ, mətanət, şundaj ökrəjincə subat bilən, qızıq temir öziniñ qanı, həjatı bilən, bu izni kyjdiriv taşlaşqı qarar qıldı. Şundaj qıvı u kəmbaqallar torıñqa çan-dili bilən xızmat qılmaqçı-joq, ceksiz, zor xızmatlar kərsətməci völd. Bunıñ özi unıñ bittəsi edi.

Bu jerdə volsa, şundaj pəjit həm keldi. Kəmbaqallar vajlarıñ tamıvıñ qurutdı. Bu toqıvda qandaj qıvınsa həm

vola bərgəni ucun, əzəmətlər yjmə-yj jyriv sandıq vuzıv, kimniñ bir çyft artıqca köjləgi bolsa alıv sıqıv öz ara bəlişər, kijişər edi.

Kyzyhniñ özi bolmağan vaqtda unıñ həm yjigə kirişiv közgə köriñən kijim-kecəgini alıv sıqışqan. Kyzyh kelgəndəgi kijimi: jırtıq köjlək, cətləri teşiliv ketgən paxal şləpə və etikdə qaldı.

Xatınyda bolsa, jalıqız bittə jyrkə, sezgilər və subatlı fikirlər bilən tolıv taşqan Kyzyh qolıny silədi.

Qazaqların həm bəgəvərləj başladılar, əzəmətlər, əmma jerni bəgəvərləşgə qalqanda kütyn Qıvan çəş urdı və şoralar hıykməti jıqıtyldı.

Qıbcıq-qıbcıq, qıvur, şıvqın. Atlar burun qıqış ceksiz cəñ bulutı arasıda Kyzyh həm varadı.

VIII

Axırdı stənsə taq alıda kəttə jıqın: şıvqın, qıbcıq, jıqıq, kırəkdə turmajturğan səkişlər, bir-biridən açaşqan, bir-biridən vaxavar əskərii qısmılar, alahıda saldat tədələri. Stənsəniñ arqa tımanıda esə, atışsı, qıbcıqıq, şorıs hər zaman-hər zaman top avazı sıqadı.

Əziniñ kalonnası, əziniñ qacqıqları bilən birgə Kyzyh həm şu jerdə. Semylykyrif həm əziniñ kalonnası və qacaqları bilən keldi, başqa ətrədlər həm tinməj şu tımanıda aqıv kelə jatırlar. Hər tımandan qazaqlar tımanıdan qısqıqan, qıvulqanlar. Bu eñ sonqı bir parca çajıq on minlərcə məhkəm bolqan kişilər kelis tıqıldılar. Kəditlər, qazaqlar hec kimgə rəhim qılmadılar: nə jışqı, nə keksəgə. Həməni qıbcıdan ötkəzədilər, pıllımətdən kecirədilər, daraxtlarqı asadılar. Tirikləj cuqurlarqı taştav ystidən taş-tıpraq tartadılar.

Xavf-xatar icidə „satdılar... bizni satıv icdilər, kəməndirlər“ degən avaz eşitiliv turadı. Mıltıq və top tavuşları avç alqan edi, birdən:

— Qolıqdan kelgəniñ qac, çanıqıny saqlav qall.. degən avaz eşitildi.

Kyzyh kalonnasıdaqı əzəmətlər, qazaqların tutıv turadılar və artıqca qorqışmadı, əmma bu uzaqda varmadı.

Köməndirlər minyt sajn keqəşədilər, əmma nətiçəsiz— quruqdan-quruq heckim bundan bir minytdən kejin nimə volbşn bilməs edi.

Kyzyh-dedi:

— Birdən-bir qutulış jolb—taqn aşv ötiv deniz qırqaqv bilən jygyriv əjləniv ötiv vaş kyc bilən qoşyış, men ha-zır şu işgə kirişəmən.

— Əgər sen şu işni vaşlaj turqan volsan, men sengə qarav ot acaman—dedi joqan, ser saqal Semylykerif, tişiniñ aqynb kərsətiv-qacş eməs, özimizni-özimiz avrojnb qoldan berməsdən muhafaza qylyşymız kerək.

Jarım saatdan kejin Kyzyh kalonnasv jolqa tyşdi, hec-kim unv toxtata almadv.

On minlərcə saldatlar, qacaqlar, ərəvələr, həjvanlar, qorqvb, pisip birin-ketin ilgəri varar edilər. Bir-birlərinin arqalarından quvv jetiş, xalaqvt vergənlərnı cuqurlarqa itəriv taş-laşqa tirişiv bytyn jolnb vənd qyloqanlar.

Ceksiz, çanlb ыlandaj həmə taqqa cırmaşdv.

IX

Bytyn kecəsi bilən jyrv cырışdv. Taq məhəlidə, atlarınb ərəvələrdən cыqarmaj, bytyn kəcəni vənd qylyv toxtaşdv. Davan ystidə, çydə jaqynda, kəttə-kəttə juldular pırpırvəv ojnab turar edilər. Taq arasvndan tyşiv kelə jatqan suv tinməj şavvıllajdv. Atrafda tıncılvq, qaranoqylyvq-zylmət. Nə taq, nə or-manlar, nə çər. Gəja hec qajsv joq-dek. Jalqy atlarınb xə-şəkləgən tavuşlarv-ovna eşitilədir. Bir əjləniv qaraqunca, əllə qacan juldular sənə vaşlav, uzaqdaqv ormanlar kərinə vaş-ladv. Taq aralarvda appaq-sytdek tymən. Jənə hərəkət vaş-landv və on saqymılarca volqan joldan ərmələj vaşla-dylar.

Uzaqdaqv taq arasvndan maralaqan qujaş, öziniñ kəzni ala turqan nyrini sacşv bilən taqlardaqv kəkimtil kələnklə-lərnı quvdv. Kalonnanınb bir yci davan ystigə cыqdv. Davan ystigə cыqdv həm-u, həmə, avva, dedi: taq ycynin nərigi ta-manv oruylyv tyşgən—çər, xuddv kesətiv qylynoqan işdek. Pəstdə xıra aqarışv şəhər turadv. Şəhərdən nəri, bu kytil-məgən xalq həjran qalvb, kəm-kək devardek deniz, bu kək

devar şyncəlik kək-ki, unyq kəkligidən kəz qamaşyb, kək iz qaladyr.

— U, hy-qara, deñiz!

— Negə bu devar-dek volyb turbydyr?

— Hə, şu devar ystidən aşyb ötişgə toqrb kelədir.

— Negə volmasa bunyq qrbqarqyda tursan, tekiz volyb nərigi cetigəcə kərinib turadyr?

— Nahad-ki çyhydləni mosa misir qulluqyndan qandaj alyb sьqqaпьнь eşitməgənmisən? Çyhydlər xuddь quruqdan jurgəndek ötib ketişgən. Biz həm mənə şundaj endi, deñiz devar-dek volyb aldybьzнь tosyb turyb aldy.

— Deñiz tosyb alyb, ыhtьmal vizni nəri jaqqa ötkəzməs.

— Bu gərəskə dəstidən, unyq jəni savatalarь bir, həl volmajdyr.

— Hazyb pop kerək volyb qaldь, u dərrəv byran ылаç tapar edi.

— Qama bu çynvaşnyq özini ыştanqа...

Taq etəgide keq volyb, qollarьнь silkitiv qatar volyb varadylar. Həmə asьq cəhrəli, gər-səz, kylki: haman, kalon-na pəstgə taman tyşiv varadyr, əmma heckim hələkətdən xavar veriv turvasьdan sьqqaп tytyn bilən vytyn kərfəzni qarajьtьrqaп paroxod toqrbьsьda oqlamajdy. Kəttə zirhli nemis paraxodь. Unyq atrafyda məjdə xal-dek Tyrkijə miny taşj turqan paraxodlarь bulardan həm qarajьb tytyn sьqyb turadyr.

Haman jənidən-jəni janvaqьrdan sьqyb kelə jatqan, asьq cəhrə bilən qadam taşlaj jatqan saldatlarnь asmanqaca jetgən bu kək devar əçəvgə qaldьradьr. Kəzlər tinməjdir və bu janvaqьr həm kəttə jolda avç alyb qollarьнь silkitişədir.

Narь jaqda volsa, kəc-kyrən jykləngən ərəvələr, vələndlikdən pəstlikgə tyşə jatqanь ycyn vojbьncalarь qulaqqa kəliv qalqan atlar titrəjdir. Arqa ajaqьнь tirəv, jumalav ketməslikgə tirişiv sigirlər ləkkilləjdir, balalar cijilləv jьqlajdyr. Kəttələr volsa, şasьb jumalav ketə jatqan ərəvələni syjəv qaladylar və həmə vərəvər asьq cəhrə bilən oq-səloq taşlanьb, kəttə jolda təvəkkəllik bilən taqdyrqa qarşь varadylar.

Arqada davannьq jan vaqьr sekin-sekin kətərilib jarьm asmannь qarladь. Kalonnanьq vaşь taqdan tyşiv, ceksiz ыlan-dek, semyn zavodь və kərfəz arasьdan şəhəni əjləniv ötib,

inickə uzun məsafəni vənd qıldı. Bir tamandan tərəkəl taq həm denizni qırqacaqca cozulub kelgən. İkinci jaqdan jyrək səqıllar edi. Kəm-kək, şox deniz kenligi şundaj edi.

Nə paraxod trubalarından səqa jatqan tytyn, nə aqarşub turqan jelkən kəməni cadyr. Faqat deniz ortasda kəryk və tolqunlanub kelib taşlarqa yrylgən sunub cəni, jalqub, bu təksiz cəmləqda, kənilgəginə eşitlə turqan en birinci qoşuqlar.

— Qara, deniz jənə jatub tekz voldub.

— Sen nimə dev ojlaqan edin, bu devar-dek tərəkəl tura vərədi, degənmidin? viz taqdan turub qaraqanımızda u vizni aldaqan edi. Bolmasa, unub ystidən qandaj aşub ötib volar edi.

— Haj, Gərəkə, endi seni etigin rəsva vola turqan voldub. Etigidən suv etədir, denizni qandaj kecvib etəsən.

Gərəkə volsa, jelkəsida malyq, acıq cəhrə bilən jalan ajaq qadam vasadyr.

Qatardaqlar, xuddə şaqal təkəndek, bir kylib alışub. Arqadaqlar esə, hec nərsədən xavarsub özləricə əşylə ajtüşadyr.

Qandajdyr bir mə'mum avaz esə:

— Bəri-bir, endi hec jaqqa ketə almajmız: bu jaqda suv, u jaqda taq, arqada esə, qazaqlar. Bıran tamanqa vurubşqa çan der edik-ky, hec jaqqa jol joq. İlgərigə jyriv, kelgən çajmız şu, vaşqa qajaqqa varamız.

Kalonnaub vaş deniz qırqaqdan uzaqqa ketib, qırqaqnub egri-uygri kyngirəsi arqasda vərkindi. Unub ortas şəhərnü bir tamanub oraqan. Ketü esə haman ılan ılan volub taqny jən vaşyrdan jolqa tyşib kelər edi.

Nemis zirhli kəməsida kelgən nemis kəməndəntinin kəzi bu kytilməgən hərəkətgə tyşdi. Bu hərəkət zor kalonna vunda tav' volmaqan şəhərdə volsa həm sunub torş jetəturqan məsafə sunub torş astıda unub ycun bu tərtibsizlik edi.

Şəhər janıdan şaşub ötib vərə jatqan bu na mə'lym kişilər, saldatlar, kəc kyren jykləngən ərəvələr, valalar, xatylar tezdən toxtatışqa və uların qural, qamlaqan avqat oq-darılarnub alışqa farman vərđi. Jənə alahda farman volışub kytiv tursunlar, dedi.

Әмма сәң басқан, кылрәң ылан-дек калонна һаман җа-
җыб илгәри барар еди. Әрәвәләр арҗасырда вақланған сәрсәгән
сигирләр, мәждә қадәм басқан балаларның аҗақчалары илгәри ва-
радыр. Кәттәләр интилив күс билән вара јатқан атларның қамсы-
лајдылар вә қатарлардан сырқан јарра, күкли тавушлар узақлар-
да кетәдир. Аҗақ астыдан арпақ, көзни қамастыра турған сәң
бырәлиб-бырәлиб жоғарыда кәтәриләр еди.

Бу ынтһасыз ақырда, деңиздән сырқан җавада алыб
келә јатқан җавқун-сурән, сәкиш ыилән, бир-бирләриниң әрәвә
оқы вә қыдырәкләрини сындырғыв, җәһәрдән сырқан ваҗра кар-
ванлар ақымы қоҗылды. Бу ваҗ-кети болмақан әрәвәләр устидә
күкли, вәҗәси сојандан қујулқан-дек матрослар олтырадлар.
Ақ матрос көјләгидә қайтарылқан көк јақа, арқаларыда јума-
лақ җәркәгә қадалқан алтын рәңидәги һәли билән хәт јазылқан
лентәсәләр ојнав турадыр. Миңдән артық: әрәвә, муҗик әрәвә
файтон, извошлар өрмәләв кетә јатқан извошларда қоҗылыҗды. Бу-
ларның устидә ура-еллик қојқан хатынлар, миң биттә сәттә ана-
дан алыб җәрттәк-җәрттәк қылыб сәкишә јатқан матрослар.

Nemis кәмәндәнтини әнә тоxtар-мәнә тоxtар дев умыд
қылыб тырди-уј, ајтқань болмады.

Җу вақта, бирдән бу сукынәт вузулыб, зирһли паракод-
дақты топдан оқ сырды. Undан сырқан аваз зәригә бутын
тақлар ләрзәгә келди вә бир сикынәдән кейин әкс сәда җарақлаб
кетди.

Бландек өрмәләв кетә јатқан калонна устидә бырәлиб-бу-
рәлиб сирли јумҗақ тытын рәјдә волыб, қарсыллаб јарылды вә ту-
тын секин-секин јоқалды.

Кәсәси қар-қара волыб көрингән, торуқ ахта ат, һыркив
алдынды аҗақларын ы жоғарыда кәтәрди-дә, јанваҗда таҗлань,
әрәвәниң җатысын сындырды. Јигирмә сақлы киши уның устигә
таҗланды. Ырғав јалыдан уҗләгән, ырғав дымидән, қулақдан,
јәнә ырғав војныдан көрләшив ушлав уны јолдан сырғәв сыр-
ғыв завуқта таҗлаҗды. Уның арқасыдан әрәвәни һәм ақдарыҗ-
ды. Ваҗра әрәвәләр есә, бир сикынәтгә һәм тытилмәј, бутын
јолы энләв бирин-кетин тоxtавсыз алға барарлар еди. Кәмпир
Гурпину билән Әнкә јықлаб қолларыда үсрәгән нәрсәни алыб
ваҗраларының әрәвәләригә ырттар вә таққан теҗикләригә тықар
едиләр. Әзләри риядә кетишди. Сап болса җаҗылыб қалтырақан

qollarь bilən əlgən atdan əfzəllərini qırqıvь vоjnьdan vоjnьcasьnь сыqарыvь aldı.

Paraxoddaqь topdan ikkinci mərtəvə kəzni alaturqan jarьq ot kəttə tildek сыqды. Jənə şəhərnin ystidə şaraqlav taqlarqaca jetdi və teks deniz ystidə gymьirlədi. Jənə kəmkək asmanda qar parcasь-dek aq tytyn pəjda völdь, hər çaj-hər çajda kişilər inrəv jьqылдылар. Ərəvədəgi jaş, qara qaşь, ьсырqa taqqan xatьnnьң qoььda şaşььv emcək emə jatqan gədəkninь volsa, qollarь tyşiv, ləvləri solььdь və emcəkni aqzьdan qojьv jувardь.

Xatьn, dad dev javajь bir tavuş bilən qьcьqьr, unьң janьqda jьgyriv kelişdi. U volsa qahr-qazav bilən heckimgə sөz verməj, ycidən syt tamсыlav turqan emcəgini valanьң solьqan ləvlərigə qojar edi. Jarьm acьq kəzli kickinə jьzcə sekin-sekin sarqajьv səndi.

Kalonna ьlandek haman ərmələjdir. Şəhərnə jaqalav vyryliv haman ilgəri varadьr. Joqarьda, davannьң ystidə, xudьdь qujaşnьң təgidə kişilər və atlar kərindi. Ular çydə həm kickinə, ərəң biliv vola turqan, tьrnaqca edi. Bir nərsə bilən maşqul, atlarınь janьda zor veriv əllə nərsə qьladьlar. Kejin esə, həməsi birdən çim qaldь.

Şunda-jaq birin-ketin tərttə top avazь сыqды. Taqlar jaqьqьradь. Pəstdə jol tamanlarda esə, hər çaj-hər çaj havada şaşьv pьşьv aq tytynlər pəjda vola və jarьla vaşladьlar. Bular əvvəl joqarьda, kejin varqan sajnь pəstgə—jolqa jaqьn kelə vaşladьlar. Unda-munda kişilər, atlar, sigirlər inrəv jьqlaj vaşladьlar. Kişilər esə, ularnьң ah-zarlarьqda qulaq salmaj atlar və hajvanlarnь ərəvəgə sala vaşladьlar.

Bu uzun ceksiz ьlan haman ilgəri varadьr. Ərəvə arqasьdan ərəvə bir-biridən qalmajdьr.

Zirhli kəməninь kəməndənti xafa völdь. Xatьnlarnь, valalarnь u ata alar edi—vunь tərtiv tələv qьldь, əmma vaşqalar unьң ruxsatьdan taşqarь qьla almadьlar. Paraxoddaqь topnьң uzun quvurь joqarьqda kətəriliv otlь tilini сыqardь. Oq, vələnddən ərəvələr ystidən, taq ystidən vaj-vajlav ötiv ketdi və davan ystidə, kickinə-ginə volьv kəringən kişilər, atlar, toplar turqan çajda jarьldь. Undaqь kişilər jənə əllə nərsə qьlyşdь. Tərttə topdan ьvarat volqan vətərejə birin -

ketin kəməndəntgə taman oq yzə başladь və əllə qacan „Geben“ ystidə kəm-kək havada aq tytynlər pəjda vola başladь. „Geben“niң ассырь keliv indəməj turdь, unьң trubasьdan qujuq qara tytyн сықдь. Qavaqьнь salьv hərəkətgə kirdi, sekin byryliv bu kylrəң kərfəzdən kəm-kək denizgə сықдь-da...

...Gymbirləgən avazdan asman və deniz titrər edi. Denizdəgi kəklik səndi. Ajaq astь kişi kycidən kelməj-turqan kyc bilən titrəjdir, kəkrək və mijgəgə zərvi tegədir yjlərnin eşik və terəzələri асыды və bir minytgə həməniң qulaqь bitdi.

Davan aldyda aftavьь tosyv qaramtyl-kək kişi denizi tolqunlanadyr. Qazaqlar quturьv, oq-dek vара jatqan atlarnь qamсыlajдылар. Atlar esə, taqqa taman intilər edi və bir minytdən kejin janvaqьr arqasьqа өtiv ketiv joqaldылар. Qaramtyl-zəngər kişi tədəsi sekin-sekin tarqarьv uzaq turdь.

Kişi taqat qьlalmaj turqan tьtraqdan jərlər silçiv, gərlər асыды. Bytyн kəcəldə əliklər pəjda völdь. Məm-dek qar-qara, kəzi ornьda өpirilgən kəvəkli, jьrtьq və sassьq kəjlək kijgən kişilər sydrəliv, aqsav bir tamanqа-jolqа taman intilədilər. Biri indəməj, bir nuqtaqа tikiliv qarav, zorqа qadam vasadyr. Bəzilər qoltьq tajaq bilən jyriv, aldynda ketə jatqanlarnьң arqalarьdan quvadylar. Başqalar esə, tuşyniv volmaj turqan, vuquq avaz bilən qьсыqьv qacadylar.

Xuddь oq tekgən quş-dek qajerdandyr inickə avaz сықдь.

— Vyv...Z...vv...S...vvv—cəmənzar ystidə inickə xuddь məcryh quşdek.

Kəjləginiң jьrtьq çajlarьdan təni sarqajьv kəriniv turqan jaşqьna bir jigit vəməlallik bilən əliklərnin ajaqlarьнь nəri - veri qьlv toqьlajдыr. U janьv turqan kəzləri bilən qarajдыr u, aldydaqьнь kərməjdir:

— S...vvv...suvv...

Sacь qьrьqьlan, jьrtьq jəngigə tivvii jardam verycilər, belgisini taqqan həmslrə, unьң arqasьdan jaş vala-dek jьgyrədir :

— Toxta, Metə...qajaqqa varasan...hazьr sengə suv vərəmən, çaj. Toxta, axьr...arqаqа qajtamьz...axьr ular jьrtьc hajvan eməs-ky...

— Suvv...suvv...

Тыңс—өз мәішәти билән волқан жыләрниң ешик вә терәзәләри жарыладыр. Сарвақлардан, деवारлар арқасыдан јөлкәни мөл-чәлләв атадылар. Әскәри хәстәханалар, хусусь жыләрдән есә, терәзәләрдән, жуқарь қаватдақь жыләрдән кишиләр сықьв илгәри кетә јатқан әрәвәләр арқасыдан варадылар.

Мәнә семьн заводь һәм, кәттә јол һәм...кәттә јолдан есә, сигирләр, атлар, итләр, кишиләр, әрәвәләр шашыльв өтәдиләр — узун ыланьн дьми сырәләдир.

Ајақсыз, қолсыз, қақларь јәңчилів кир ләттәләр билән вақ-ланқан, ваşларьда қань ләттәләрдән сәллә орақан, қарыларьнь вақлақан кишиләр шашыльв, јаньв турқан көзләрини кең јолдан узмәјдиләр. Әрәвәләр һаман илгәри варадыр. Уньн атрафьда рижәдә кетә јатқан кишиләрниң јьзләри мә'мум вә қавақларь салыңқан, фақат јолларьда қарағьна варадылар.

Јалбарқан, термилгән кишиләр есә, јьқымај тиккә тура-дылар :

— Әкәләр...әкәләр...ортақлар!

Һәр тамандан вә'зән сыңьрған, вә'зән вуқуқ тавушлар келәдир. Гаһа тақ етәгидән иңикә, өткир тавуш ешитиләдир:

— Ортақлар, мен тиф кәсәли билән ағьрғаньм јоқ-ки жуқьв қалса. Мен тиф емәс, мен мәҗьрһ—јарадар, ортақлар!..

— Мен һәм—тиф емәс..ортақлар!

— Мен һәм.—тиф емәс...

— Мен һәм...

— Мен һәм...

Әрәвәләр өрмәләјдир.

Биттәси розқар вә мәјдә балалар билән ық толқазьлқан бир әрәвә кетидән икки қоль билән ушләв, бир ајақлав уньн устигә ығьјдыр...Ақ мөјләвли, ағав вә шамалда қарајоқан қара јьзли әрәвәниң егәси, уньн јәганә ајақьдан ушләсгә егилди вә ајақьдан тутьв, сыңьра јатқан балаларьнь ваşларь устидә асытырды...

— Еј, жоқал, балаларьн өлдирдин!—дев қьсқьрды, ромал билән ваşьн орақан хатьн.

Ајақсыз кишиниң јьзи дунјадә ең вахтыјар киш-дек, јолда һәмә қақьньв, сыринив-јьқыльв јәнә турьв илгәри варадыр. Қажьв бирләри ақарьшьв узақда ајақ узрә қаладылар.

— Qarındaşlarım, ılaç volsa həməni alyv ketər edik. Çaj joq, qajerqa?. Qanca özimizgə qaraşly vuradarlar, jegəli hec nərsə joq. Bizniq arqamyzda bu jerlərdə qalyv joqalasyzlar. Qyzqanamyz...xatynlar közlərini pırpırativ aqqan köz jaşlaryn ərtdilər.

Bələnd vojly, bir ajaqly bir saldat qavaqly salyq sincily ilgrigə qarajdyr. Dəm almasdan qoltyq tajaqly uzaq-uzaq taşlav joldan jyryv vərə jatlyv gəpirədir:

— Annalaryn... şundaj həm şundaj...sizni şundaj, dəjys! . . .

Ərəvələr esə, haman ilgəri ketədilər. Kejingi qyldyrəklər kərinədir, uzaqda cən kötrildi və temir oq bilən gypcəkdən cəqqan taqur tuqur tavuş zorqa eşitilər edi. Şəhər və kərfəz arqada qaldy. Jalqyz vəm-vəş kəttə jol. Unda esə, uzundan-uzun cozulv közdən joqalqan ərəvələr arqasından qara məmdek çəsədlər vərədyr. Əstə—sekin cərcəp toxtav oltyrşadyr və tonqajlyv jatadylar həm haman sunuq közlər közdən joqalqan eñ sonqy ərəvə tamanqa tikilədir. Ərəvə qyldyrəkləri qozqatqan cən sekin-sekin oltyradyr.

Bir ajaqly joq, navca saldat volsa həm haman qoltyq-tajaqly uzaq-uzaq taşlav kişisiz bu kəttə jolda kykli gəvdəsini ilgərigə syrədir və özicə çəvrəjdir:

— Annalaryn...şundaj. Sizniq ycyn qan təkdiy... sizni şundaj həm şundaj!...

Şəhərgə nərigi tamandan qazaqlar kiriv kelişdi.

X

Cərcəgən kecə cozyladyr və tinməş şavqun, tynçymas hərəkətini bir minyt həm toxtatmaj kişi tofanly aqadyr. Julduzlar həm nyrsizləniv qaldy. Qaramtyl kyjindi taqlar, suv jyryv ketgən qarlar kərinə vəşlady.

Asman vərqan səjyn jarqylaşadyr. Hər nəfəsdə vəşqa tysgə kiriv, gah səpsər, gah aqymtyl volv turqan denizniq ystidən qara pərdə ketdi.

Taqların yci aqarşdy. San sanaqsyz tivrəniv turqan mlytyq nəjzələri jarıldy. Kəttə jolqaca cozulv kelgən çərlil taqlarda taklar, vaqlar, carvaqlar aqarşlyv turadyr. Hər çaj—hər çajda qolyqə kyrək və metin tytgən, əzlərl paxaldan

jasav kijgən şləpəli kişilər turadılar və qarajdılar: qollarınl silkitiv san-sanaqsız saldatlar ötiv varadılar, ve nıhajat nəjzələr teərənədir.

Kim vular? qajerdan kelə jatırlar? toxtamasdan qajaqqa varadırlar? jyzlər za'faran-dek sarıq, cəq vasqan, dəv-dələ volqan. Kəz atrafların qara dəyra oraqan əgəvələr qısqırlajdır. Atların tıjaqıdan sekin tavuş sıqadır. Ərəvədən balalar vaşların sıqarvb qarajdırlar. Hec qajerda dəm almasdan kelə jatırlar şekillik, atların vaşlarv asıloqan.

Jənə tıjaqlar tupraqn tozdırdı. Uların nımə işi var!... əmma carcaqanlıqdan veller vykylgəndə, qavı volvb joldan, denizni kungirə qırqırdıdan kelə verdilər. Təvrəvıv san-sanaqsız nəjzələr həm kelədir.

Aftav taqdan bələndgə kətəridi. Jer hararat zərvidən cirsilləjdir. Denizni jarqıraqıya qarav volmajdır, kəzni aladı. Bir saat, ikki saat, jənə həmə ilgərigə varadı. Kişilər haldan ketiv gəngirəkləj vaşladılar, atlar toxtadı.

— Bu Kyzyh aqıdan azmadımikin!

Anadan alb səkişv vaşlandı.

Kyzyh, kalonnaqa kejin qoşılqan Semylykəririfni ik-kitə kalonnasv bulardan aqram özini əgəvəsi bilən jolda bundan on saqrım uzaqlıqdaq bir qışlaqda qonvb qalqanlıqların xəbar verdi. U orunsız kylgi ucqunların virkitiv kic-kinə kəzlərini qısdı və vaşqa hec nərsə demədi. Həman jolda davam etdilər.

— Kejin arqamızdan jetiv kelər—dəv kalonnadan doq-qıllaqan avazlar sıqdı.

— Jetiv kelməgəndə nımə edi? bu jaqdan taq, u jaqdan deniz, vizgə kim tegər edi? qazaqlar tegməsdən aq həməmiz bu qıjncılyqda həlak volamvz. Əllə qacan veştə at işdən sıqdı—jurməjdir. Kişilər həm haldan ketiv jıqıldırlar.

— Nəgə unqa qarajsızlar—dəv vaqrışdı torpanca, vomva, pylimyt lentələri taqan matroslar jyri ketə jatqan əgəvələri əjləv ötiv vara jatqan qatarlarqa aralaşvb—kərməjsizmi, öz qol astıda volqanlarqa cəvr qıladı. Əfitser eməsmidi? oşa altın paqunlik. Şun biliv qojnlar; u sizləni alb varadı. Tirsəkləriqni tişlərsizlər, əmma unda fyrsət etgən voladı.

Qыjam vaqtъ volъv, sajalар qыsqarqan vaqtda carək saatqa toxtaşdъ, allar suqarылdъ. Tergə pişgən kişiler suv içişdi. Jənə qыzъv, harsыllav turqan joldan, qorqaşьm-dek aqьr ajaqlarъ vilən qadam vasъv alqa ketişdi və qыzъqan—kujdiryci gərimsel urъv turar edi. Deңiz qarav cъdav volmaj-turqan dərəçədə jarqьrajdъr. Əmmə ilgəri vasadъr, doңqыllav zarlanъslar acъqdan-acъq və qatarlarnъ vuzar edi. Bə'zi rota və vətəlion kəməndirləri öz qыsьmlarъnъ aсratъv alahьda volъv varъslarъnъ Kyzyhgə ərz qыldьlar.

Kyzyh qavaqьnъ salъv çavav bermədi. Kalonna haman ilgəri varadъr.

Kecəsi toxtaşdъ. Kəttə jol voъnda yzъnəsигə on saqьrъmlarca məsafədə otlar jaqылdъ. Quruq tikənlі daraxtlarъnъ kesiv keliv qalaşdъ. Bu voşьqda toqaj joq. Uсrəgən vaqьnъ qoralarъnъ yjlərnің tərəzələrini vuzъv alъşdъ. Yjlərdən tyrlі orundьqlarъnъ alъv cъqъv jaqьlar. Ot ystidə qazan qajnar edi.

Bu, jol azavьdan həmə carcav əligdek uxlasa kerək edi, əmma bu otlar jaruqьda həmə qьmьrlajdъr, həmə ačajъv çanlanqan edi. Qjavur-qjuvur gər avazъ, kylgi və gərmon tavuşlarъ eşitilədir. Saldatlar ojnaşъv bir-birlərini otqa itərədilər. əgəvələr aldьqda varъv qьzlar vilən ojnaşadьlar. Qazanda votqa qajnajdъr. Kəttə otlar ystigə zor rota qazanlarъ asьlqan. Hər çajda hərvil kəcmə aşxanalar trubasьdan tytyn cъqъv turadъr.

Bu ceksiz jьqьn bu jerdə uzaqraq tura turqan-dek kərindi .

XI

Qaranqъ kecədə həmə virgə varadъr. Jolda toxtaş vilən həmə vəliniv-vəliniv ketiv hər kim əzicə ymyr kecirə ketdi. Kickinə ot ystidə taşlandъ jyklər icidənъ azyq-avqat vilən alъn qan qazan asьlqan. Otньң janьda cardana qurъv oltьrqan saclarъ tozqan Gyrpiny unьң şy'ləsi astьda əllə qandaj—sehirci hatьnqа oxşar edi.

Unьң arqasьda eski mavut kənzyl ystidə, kecəniң ьs-sьqlьqьqda qaramaj, kənzylniң etəgi vilən jyzini verkitiv cal jatadъr. Gyrpiny otньң janьda oltьrъv alъv, toxtav - toxtav ьqlar edi:

— Nə kasə var, nə qaşbq...kuvəcə həm qaldı, endi kimni qolıqə tuşiv ketdi ekən, şundaj jaxşb, mystəhkəm jaqacdan qılnıqan ediki, ajtvə volmajturıqan. Bu tajmıbz nimə volar ekən, u atımbz gnedky gə oxşarmikin?

U şundaj capar ediki, qatısbınlı həm kerəgi joq edi.
Kel cal, avqatıq!

Gektən astıdan qaldıraqan avaz:

— Qoj, endi, jegim kelməjdi.

— Nimə qıla jatırsan, axır! jegin kelməjdi, kəsəlmisən, qolımda oşa jergə alıv varajmıv endi!

Cal indəməj qaranıqıda jyzini byrkəv jatadıv.

Ərəvələrgə jaqınraq çajda kettə jolda qatar volıv jyrən qızlar aqarışıv kərinədilər və qızlar avazı eşitilədir:

— Çanım, vaqıtm, bergil, axır! jaramajdı, axır vındaj qılbş...

Ərəvələr atrafıda xatınlar oralışıv jyrməkdələr və ularnıq tavuşları kelıv turadıv:

— Bergil axır, u fəriştəni kəmiş kerək. Xudanınıq dərgahigə varadıv...

Mıçyklər indəməj tyrişədir.

Xatınlar esə:

— Həmələri dirikləv tyrividir, səlməjdir.

Qallarınlı tıqıv, dirikləv qol astıda turmajturıqan, emcəklərni uşləv kərişədir. Jalanbaş, qaranıqıda kəzləri mışbq kəzidek janıv turıqan vırav jırtıq kəjləkdən jumalaq appaq volıv sıqıv turıqan emcək ystidə egildi-də, adatdaqısa unıv sekın qolıv vilən uşləv asıvlıv qalıqan savuq aqzıqı tıqıv.

— Xuddı taş-dek.

— Isləngən, turıv volmajdıv.

Mıçyklər avazı:

— Nimə endi, şu vilən qıdı-qıdı qıvlıv olıvradımbı, qolıdan tartıv alış kerək, vəssəlam!

— Juqımsı. Qandaj endi, vındaqı qıvlıv voladıv, kəmiş lazıv.

İkkitə joqıan gəvdəli vaquvat mıçyk ananınıq qollarınlı kerıv valanıv aladıvlar. Jırtıqıv həjvannınlı vəkirişigə oxşıqıan şiddətli asıq qısqırtıqı qaranıqlınlıqıv janıqıratıv jıvardı. Bu kətə joldan yzınəsıgə qatar jaqlıqıan otlarıqac eşitildi, deniz

ystlərīgəcə jetdi. Hatta dəştdə, taqda jaşyrynъv jatqan kişi
bolsa həm eşitgəndir.

Bu quturъv alyşyşdan əgəvələr tevryniv qyşyrlady.

— Tişşşşləməl...

— Qoj, pəderigə lə'nət, vytyн qollarъv tişləv işdən
сыqardъ.

Myçyklər arqada cekilişədir. Xatъnlar jənə məhzyn vo-
lyv turadъlar. Sekin-sekin tarqalyşadъr. Başqalарь kelədilər.
Dirikləv turqan emcəkni yşləv kərişədir.

— Bu həm əlgən, syti qurudъ.

Jalanbaş xatъn esə, haman əgəvə ystidə minyt sajn
hər tamanqа qarajdъr. Unъn jьrtqъc hajvan kəzidek kəzləri
janadъr. Hər bir sikyntdə muhafaza qylyşqа təjjar. Bu arada
qatъv syjək volъv qalqan savuq aqъzqа emcəgini həm salъv
qojadъr. Otlar miltilləv uzaqlarda kəzdən joqaladъr.

— Baqyrm, unъ vizgə vergil, axyр! u əlgən, viz kəmә-
jik, sen jьqlaqъl, negə jьqlamajsan?

Qaranquda janъv turqan kəzli bu saclarъ tozqan vaş-
nъ qъz vaqyrdъa vasadъr. U, esə kyjiv pişiv vuquq avaz bilən
gəpirədir:

— Sekin! Ənkə, çim...u uxlav jatadъr. Qulaq—mijəsini
jemə, kecəsi bilən uxladъr, ertələv ojnajdъr. Istipən kelişini
kytiv turadъr. Stipən kelişi bilən ajaqlarъ bilən ojnav, aqъz-
dan pyfəklər сыqara vaşlajdъ—kylədi, u vaqtda şundaj şirin,
şundaj vala voladъ-kil...

U sekinginə aqъr təvəssym qyladъr.

— Çim, çim!...

— Ənkə, ənkəl!...—ot tamanъdan tavuş eşitilədir—negə
avqatqа kelməjsən. . cal jeməjdir, sen həm kelməjsən...

Haman xatъnlar kelişiv yşləv kəriv, əcinişiv ketişədir.
Jaki ijəklərigə qollarъv qojъv qarav turadъlar. Myçyklər zor
veriv symək pəpırsyləri ni sərədilər, unъn qъzqъc jaruqъda
çyn qarlaqan jyzlər kərinədir.

— Stipəngə kişi jubarъş kerək, volmasa vala vunъn
qolyda eriv ketədir, qurtlajdъr.

— Əllə qacan jubarъşdъ.

— Aqsaq Mikitgə capdъ.

Bu otlar başqaca. Kylgilər həm, gər sözlər həm xatınlar qısqırır, anadan alıb səkişilər, şeşələr çirinləşir, gah birdənigə bir necə mändəlinə, gitər, vələləjkə çərə voladır—vytyn başlıq bir maşşaq. Avazlar vələnd, hec qaranqı kecəgə oxşamajdı. Bu, qatar jaqlıqan otlar həm qaranqılıqda addı ot eməs, xuddı vularqı xalaqat verməjin degəndek qıllı qar-qara turqan taqlar, etəgi kərinməj turqan deñiz həm çim.

Kişilər həm başqaca: erk, keç jekəli, maqurana hərəkət qıladırlar.

Otnı qızır jarıqda, brynə jyzli, qara helpillə turqan iştan və jekə həm kəkrəgigəcə acıq matros kəjlek kijgənlərin vöjnələrda, jumalaq şəpkənin arqa tamanndan asıllı turqan lentə ojnav turadı, səkişsiz bir söz, bir hərəkət joq.

Otnı pırpıragən jarıqda xatınlar nəridə aq daq-dek kəriniv qısqırır olıradırlar. Qıjırır, kylgi jaqlı — erkəlinişdir.

Tyrli rəndəgi jypkə kijgən xatınlar ot janıda cardana qırır xıllıqan tavuş bilən əşylə ajtıl olırv avqat pişirir. Jerdə aqırır turqan tət byrcək dəstərxan ystidə esə, vələq uruq (ekrə), pişgən vələq, veno, muravva, samsa kənfet, əsəl; bu səjil qaranqılıqda uzaqlarqaca cozıqan. Şavqun-surən, ədəbsiz kylgilər, səkiş, bir-birini saqrır, kytılməgən vaqtdaq mändəlinə və vələləjkələrin çor avaz... jəkı birdən qaranqılıqlı məstlərin xor ajtqan avazlar tolıradı-da birdən toxtadı: mənə, kərdinmi vizni? həməsi qolımdan kelədir. Jənə, çərəç-çuyun, kylgi, qavur, qıjırır, həzil və ojnaşır anadan alıb səkişlər.

— Ortaqlar!

— Bar.

— Ycini ver!

— Ojna, atan, vavan, jetti puştın arvahıq...

— Ej, kəmbuz, bilən yzygimni yzdin..ej..qoj!..bilək yzygimni joqatdı...

Bir tavuş həməni toxtadı:

— Ortaqlar, qajsъ asasda viz bu jerdə?...əfitserlər vaqıt qajtvъ keldimi? negə Kyzyhgə viz farmanvərdar volamyz?

Ortaqlar, bu mihnətkəş xalqnıy kycidən fajdalanıyş dyş-mənlər həm kişi kycidən fajdalanucylar...

— Ur unь, şundaj vola turqan volsa!...

Həmə birdən:

Qa a alqıy orta a a aqlar ajaq q q qa!

XIII

U şy'ləsi tyrləniş turqan ot janьda tizzələrini yşləv qь-mьrlamaj oltyradьr. Arqasьda qaranqьlyqda qьzqьc tyrləniş turqan daьra icidə atnıy vaşь kərindi. Unıy jumşaq ləvləri şaşьlyv, jerdəgi picənni aladyr, kirt-kirt qьlyv cajnajdyr, səp-sər rəy əks etiv turqan kəttə, qara kəz dьqqat vilən qarajdyr.

— Şundaj—dedi u. Haman ojlanьv tizzələrini yşləgən, miltilləv turqan otqa kprik qaqmaj qarajdyr və hikəjə qьladьr—bir jarьm miy matrosnı həjdəv kelişdi. Kəzgə ycrəgən kişini jьqьştyrьşь. Ular ahmaqlar, viz suvda, vizniy işimiz suvqa daьr, vizgə tegməjdir. Əmma ularнь həjdəv keliv, kəv-lənlər, dejişdi. Atrafda esə, pylimytlər, ikkitə kəttə top, qazaqlarньy qollarьda mьlyq, xajьr ular, qazьşь, kyrəklər turpaqlarнь hər jaqqa bьqьtdь. Həməsi jaş, saqlam kişilər. Təpəlikgə xalq zic toldь. Xatьnlar jьqlaqan, toppancaly əfitserlər ujaq, vujaqqa jyrışədir.

Kyrək vilən pala-partьş turpaq taşlaqanlarнь uzaq qь-nalyv əlsin ycyn atadylar. Həməsi əzigə gər qazьjdyr. Qar-nьyqa oq tekgənlər volsa həmə jaqь qan—qan icidə sydrəliv ərməljdir. Qarav turqan xalq hyrsinədir. Əfitserlər: „çim, it balalarь!...”

Bunь hikəjə qьlyv verə jatьr, əmma həmə çim, bu ajt-maqan, əzləri qajaqdandьr vilgən nərsələrini eşitədirilər.

Həmə qьzqьc şy'lə atrafьyda tizilgən. Jalarvaş, mьlyq-nıy nəjzələrigə syjəngənlər. Bəzilər vaqrylarнь jergə veriv jatqanlar, tьqlajdyr və qaranqьyda jьrtьq şəpkələr kijgən, ijəkləri muşt ystidə volqan vaşlar kərinədir. Bir cal varmaqlarнь saqaly arasьdan ətkəzədir. Xatьnlar həm, məhzyn adarьşьv oltyradьrlar. Ot əcgəndə esə, u, əzi jalqьz tizzələrini yşləv oltyradьr. Atnıy vaşь, arqasьda bir birisigə jergə egiliv jənə

kətarildi-də, kəvşəndi, qar-qara kəz jarqırajdı. Bu cəgərəsiz qaranoqlıqda xuddə jalıqız vaş-heckim joq-dek, kəz albdə: dəst, tegirmən və cəldə at ucıv varadı. Unıq ystidən, xuddə qar aqdarıloqandek, carıloqan jigit jergə aqanav tüşədir. Unıq arqasədan atnıq jalıqqa vaqrnıq qojv jənə vaşqasə at qojv kələdir: „oqlıq... oqlı-qınam...”

Kyl vasəv səniv varajatoqan coq ystigə vıran kişi ser butaq qoral, quruq otın taşlajdı. Ot ucqunlajdı, janadı, qaranoqlıq nərək syradı və jənə mıltyqlarınq nəjzələrığə syjəniv tyrişədir. Xatnlar məhzyn, otnıq qbzqıbc şy'ləsədə ijəkləri myştəlgə tirəlgən dəqqatlı vaşlar kərinədir.

— Hatta qbzların həm qbjnajdılar. Qandaj vərəhm, qazaqlar jyzlərcə... oq ystigə bir-biri arqasədan toplanışadı. Şundaj qıv qbzlar ularnıq astədə öliv ketədilər. Bizniq hər-bii kəsəlxanamədə bittə saclarınq qırqoqan, erkəkgə oxşaqan xatn-həmsirə var edi. Dajm jalan ajaq jygırədi, u zavodda işci xatn veti sepkilli, ötkir, qajratlı xatn edi. Kəsəllər janıdan ketgisi kelməjdır: qajsə birigə qaraşnə vilməjdır, qajsə birigə suv versin, tif bilən aqrıoqanlar kəp edi. Həməni qıbcədan ötkəzğənələr-bir miny, jigirmə. Balaxanadan taş jolqə taşlaşdı. Əfitsərlər, qazaqlar qollarədə qıbc, vyty n səhərnı kəzıv, bittə qojmaj həməni qırışdı. Vyty n səhər məçryhgə toldı.

Əllə qacan juldular caqnaqan kəcə, qarajv turqan taqlar joq, faqat var: „ortaqlar, ortaqlar!.. men tif eməsmən, jərədarman... „kəz albdən kətməj turadı.

Jənə qaranoqlıq, jənə bu qaranoqlıq ystidə juldular caqnajdı və u, sekin-şaşmaj hikəjə qıladı. Həmə özləri biliv bir nərsə deməğənləri toqrınsədə his qıladılar: on ikki jaşlıq oql valanıq vaşqqa mıltyqnıq qondaq bilən urv dəvdələ qıdılar, keksə ananı qamcılar bilən urdılar, xatnıq tiləğənləricə zorladılar, kejin quduqdan suv tarta turqan sırtmaq mənəvələ jaqıcaqqa vaqlav asdılar.

İkkitə jaş vala dam-dərəksiz joqalv ketdi-sam'lar çim, əmma qajerdandı vun bilədilər.

Taqnıq bu sirli qarajv turuş, qara pərdə astəqə verkingən bu keq deqiz bilən bu çimlik əciv bir vaqlanış var nə tavuş, nə ot.

Qəzqəbc şy'ləniñ miltilləşi, pırpıreşini atrafdan qəsbə kelgən qaranqılyq tarajtıroqan, tizzəsini yşləv oltıroqan kişini bu qəzqəbc şy'lə jarıtabır. Atlar kirtilləv kəvşənədir.

Мытықның најзәсигә syjəniş turqan jaş jigıt birdən kyliş jubardı və həli tyk сырмақан jyzidə qəzqəbc tys jarqıradı:

— Bizniñ istənsədə, qazaqlar frontdan qajıtışlar bilən, öz əfitserlərini tutub alıv, deñizgə taman alıv ketə verdilər. Şəhərdə esə, pristəngə alıv сықдылар. U jerdə əfitserlərnin vojnylarğa arqan bilən taş vaqlav deñizgə ықтыта verdilər. Suvnıñ icidə pitilləv varqan sajnı suvnıñ astıqta tyşiv ketə jatqanlar aсық kəriniv turar edi. Suv tьнық, көм-көк таза, көз jaşь-dek. Xuda haqь. Men oşa jerdə edim. Həməsi sekin-sekin cəkədir, ta suvnıñ təgigə varıv jetgyncə qəsqəbc vaqanıñ dymidək ajaq qolları dirik-dirik qyladı.

U jənə kyldi, qyzy şy'lədə qəzqəbc volıv kəringən aq tişlərini kərsətdi. Otnıñ janıda tizzəsini yşləgən kişi oltıradır. Qaranqılyq, qəzqəbc şy'lə miltilləjdir. Bu qaranqılyqda esə, samь'lar kəpəjdi.

— Suvnıñ təgigə jetişi bilən tirişiv bir-birigə cirməşiv ketədir. Şundaj qylyv byrəliv-byrəliv ələdir. Həməsi kəriniv turadı-qəzqəbc...

Uzaq-uzaq, həmə tıñşajdı və kəñildə nimələdir dev həzin tavuşlar syzədir.

— Matrasnya!—dedi kimdir ырав.

— Bizniñ stənsədə qazaqlar əfitserlərnin qaplarğa qa-maşdı, qarınñ aqzıny voqıv deñizgə taşlaşdı.

— Qandaj qylyv kişini qarğa voqıv deñizgə taşlav voladı—dedi şavada usyrgən, cəl avazı. Kejin indəməj qaldı və kejin kim xurram avaz bilən gəpirgəni biliv volmadı, endi qar həm tapıv volmajdır. Qapsız rozqar voladı-ь-Rusijadan qar kelməjdir.

Jənə çimlik, ытмал bu ot aldyda tizzəsini yşləgən kişi oltıroqanь usyndir.

— Rusijada şoralar hykyməti.

— Məskəvdəə!,

— Myçyk qajerda volsa, hykymət oşa jerdə.

— Bizdən ilgəri işcilər kelişgən-hyrrijət alıv kelgənlər. Stəntşələrdə şoralar, jərlərini tartıv alışь kerək dejişdi.

— Ədalət keltirişdi. vajlar esə, həjdəldilər...

— Nahad işclər myçyklərdən cыqmaqan bolsa? qara biznikilərdən qancasъ semyn zavodьda işləjdir, jaq zavodьda, maşına zavodlarьda qanca-jy, varca şəhərdəgi zavodlarda.

Qajaqdandьr voşqьna tavьş eşitildi:

— Vaj, anal..

Kejin gədək jьqladь. Xatьn tavьşь unь jupatdь, bu kəttə jolda qarajьv turqan əğəvələr bolsa kerək.

Tizzəsini uşləv oltyrqan kişi qolьnь qojьv jubarьv ilgərigicə bir tamanь qьzqьc şy'lə vilən jarьvьv ornьdan turdь. Jergə egilgən atnьd vaşьnь vaqvaqasьdan uşləv joqarьqə kəterdi və tartdь. Jerdəgi qaldьq picənni jьqьştьrьv qarqə saldь-da, myltьqьnь jelkəsigə iliv atqə mindi və qaranqьda joqaldь. Atnьd tujaq tavuşь uzaqlaşьv sekin-sekin eşitilməj qaldь.

Jənə acajьv və qarajьv: xuddь qaranqьlyq joq volqan-dek, jalqьz cəl, tegirmənlər, həm tegirmənlərdən nərigə ajaq tavuşь ketdi, uzun egri kələnkə kəzdən joqaldь. Unьd arqasьdan izmə-iz: „qajaqqa?! aqьdan azdьnьmь?... qajt!..“— „axьr unьd ujaqda aьlasь var, bu jerdə esə, oqьl jatadьr!..“

— Haj, ikinci rota!..

Jənə birdən qaranqьlyq və ipgə tizilqəndek otlar janadьr.

— Kyzyhniq aldьqə daqlad qьlqalь ketdi-qazaqlarньd igidən-çigigəcə vilədi.

— Uhy, ularньd qancasьnь qьlьcdan өtkəzdi-jy balalarнь, xatьnlarнь!

— Unьd həmə jaqь qazaqlarньqьqə oxşajdьr: kijimi həm, paraqь həm. Qazaqlar unь əziniki guman qьladьlar. „qəjsь polkdan?“- „falan polkdan“-jənə ketə verədir, qolьqə xatьn tyşiv qalsa qьlьc vilən vaşьnь ycirədir, balalarнь xançar vilən uradьr. Qajerda toqrь kelsə, qarəam arqasьdamь, byrckdəmi, qazaqlarнь bolsa myltьq vilən pсаqlajdьr. Ularньd var-joqьnь vilədi, qandaj qьsьmlar var, qajerda, qanca, həməsini Kyzyhgə daqlad qьladьr.

— Balalarньd gunahь nimə, ojlav təgigə jetiv volmajdьr-dedi efilləv kəftigə çaqьnь qojьv oltyrqan xatьn.

— Haj, ikkinci rota, nimə völdə, qulaqlarında paxta tıyqanmışlar!..

Jatqanlar sekin-şaşylmaj orunlardan turub, kerişib, esnəb, jolqa tyşdilər. Taq ystidəgi juldular jəniliklər sacadıblar. Qazanlar atrafıda jergə oltyrışyb jeje başladıblar.

Qaşyqlar daş qazandan aqyza zipilləb varub turadıb. Aqyz kyjdi və hər kim başqalardan qalyşmaslyqqa tirişədi. Aqyz kyjgən, tillər ləttəgə oxşaqan, taqanajb aslyqan, tamaq kyjgən, jutub volmajdyb. Şundaj bolsə həm vuqub syqub turqan qazanqa şaşyb-ryşyb qaşyqlar vatubladıb. Birdən qaşyq-ny cənəllədi, qaşyqdaqy gəştni alb cəntəkgə urub kejin jedi, jənə şaşyb, rəşki kelib alajqan kəzlər vatublyqan qaşyqlar arasıda qazanqa qaşyqubny saladıb.

XIV

Top volub, qayur qyub aqarışyb vara jatqanlarub hatta qarantylıqda həm sezilər edi. Ular bilən birgə qozqalqan gəp-söz həm alqa varadıb. Şavada ucyrib ərəq eşitilgən avaz-ny, ja jəni ujqudan turqan kişiniq qaldıraqan avaz-ny, cidəb volmajturqan dərəçədə səkiş bilən oralqan. Qazandan qaşyqlav aş alb turqanlar bir minytgə başlarubny vurdıblar.

— Matrasna.

— Ularqa tynclıq joq.

Ular jaqın kelişdi və birdənigə həmə öz tiləgən çajyqa taralışdıb:

— Sizlərnimi şul.. bu jerdə oltyrüb vəhzyr votqa kəvsəb oltyrasyb. Bnqylav həlak bolsə sizlərninq pərvalarında kelməj-di-ə... xumparlar!.. byrçyjlər!..

— Senlər negə hyrəsənlər... əlibənlər!..

Bularqa kəzniq qyb bilən qaraxadıb, əmma ularub başdan ajaqyqaca toppancalar, pylimyt ləntələri, vombalər.

— Kyzyh, sizlərni qajaqqa alb varadırl ojladylarubny? viz bnqylav kətərdik. Bytyn başlyq fulutub suvqa vatubdyq, Məskəvgə qaramadıq. U jaqda, vəlşeviklər Velhilim bilən aşyq-ma'şuq völdylər-əmma viz hec vaqtda xalq mənəfəti-gə volqan xajatqa cidəj almajmız.

Xalq mənəfətini hysavqa almaslyq, unqa b'tyvar qylymas-lyqdan kərə, əliş əfzəl. Kim əzi u Kyzyh?-əfitser. Sizlər bolsə

qojlar, peşənələrinəni qadaş unıq arqasından varasızlar. Eş saxsızlar!...

Ystidə daş qazan qarajıv turqan ot arqasından.

— Sizlər bizdən ilğəri qojlıqlarını bilərdilərin, vutyn vaşlıq ıslavat jykləş kelə jatırsız.

— Sizlərgə nımə? ələm qıladıvı? vıravnıq eşigigə vurınlıq tıqma, qıssıv qaladıv. Biz öz həyatımıznı xızmat arqasında kəsş etdik. İncılavnı kim kətərdi? matroslar, padşa kimlərnı atdı, suvqa vaırdı, arqanlar bilən vaqladı? matrosların. Cət eldən kim ədəvıatlar keltirdi? matroslar, vaşlar və popların kim urdı? matroslar, sizlər endigingə kəzınznı aca jatırsızlar, biz volsaq əllə qacan kyəşdə qan təkdik. Qandaj qıssıv biz ıncılavıv qanlarımıznı təkdik, sizlərnı əzlərin vızni padşa nəjzəsi bilən səncdilərin, xumparlar, nıməgə jarajıvızlar.

Bir necə saldatlar jaqac qəşqların qojıv, mıtlıqlıv qolqa alıv orunlarından turdılar, bırdən qarancılaşdı, otlar qajaqdadıv joqaldı:

— Əzəmətlər, alıqlar vularnı!...

Mıtlıqlar oqtalıvı.

Matroslar toppancaların səqarışdı, ikkinci qol bilən vombalar vaqlanıv qojlıqan cayıdan jecişdi.

Məjləvləri aqarqan, qarvıv frontda dunja uruşnı ötkəzən, qorqmaj vəməjli xatır untirlik vəzifəsıgə mingən, ıncılav vaşlarında öz rotasında əfıtsərlərnı əldırgən əkrəjnəli bıv kışı ıssıq vətqanıv hərləş qəşqıv bilən qazannıq cətıgə yrıv taraqlatdı və məjləvlərnı ərtıdı.

— Xorazqa oxşav: qoqqıquvv! negə xoraz volıv səqırmajıvızlar? atrafda həmə kyldı.

— Negə vular masxara qıladıvlar—qazav bilən jıgıtlər aq məjləvlıgə qarışdı, kəzdən joqalqan otlar bırdən uzaqlarda kəzğə kərındı.

Matroslar toppancaların qınlıqda salıv, vombaların jənə cayıqda vaqlav-tygmələş qojışdı.

— Sənlərgə pes qıldıv, səndəqalar!...

Şunıvndek qıvur, qozqalqan tədə volıv qarancıda aqarışıv ketdilər. Kejin kəzdən joqalıvşdı və ipğə tızılğəndek otlar həmə kərınməj qaldı.

Ular ketdilər, əmma ulardan nəmədir qaldı.

— Ularda vınosı tola vockələr kəp,

— Qazaqlardan talav alqanlar.

— Qandaqa talav aladı? həməsigə pul tələngən.

— Ularda caqa kəp-pulqa vatqanlar.

— Həmə paraxodların talaşqan.

— Nir ə endi, paraxod vatqanda u bilən birgə pulnıq vatıv ketişi kerəkmi? bundan kimgə fajda?

— Bizniq stənitsəgə kelişləri bilən vajların tamıv bilən qurutışdı. Nərsələrini kəmvaqallarıqə vəlirdi. Vajların esə həjdəşdi, və'zisi atıldı, və'zisini daraxtlarıqə asışdı.

— Bizniq qışlaqda-dedi xurram bir avaz xuddı gəpini vırav kesişdən qorqan-dek şaşılav-pop endi vutxananıq kirəverişidəgi yjidən cıqa jatqanda „paq“ etiv atışdı. Pop jıqıldı. U vutxana janıda uzaq jatdı, çan verə vaşladı-hec-kim keliv kətərmədi.

Xurram avaz xuddı vunda həm unıq kılğisini vırav vələ turqan-dek şaşılav, seviniv kyldi, həmə həm kyldi.

— Uhy, qara-julduz ycdi.

Həmə vınlajdıv: hec-kim volmaqan, kecgı ceksiz voş-lıqdan avaz keldi. Bu ja uzaqdan, qaralıqda kərinməj tur-qan deniz toluqunıqə tavuş ja çyde uzaqdan kelgən kişi tavuş.

Çimlik hykym syrdi.

— Axır ular toqrı ajtadıv, matroslar. Mənə axır viz: vu jırlərdə nımə qılav sarsan volav jyrəmiz? yjimizdə tınc oltyraqanımızda qallamız volar edi, mal-halıvımız volar edi. Endi-ci...

— Men həm toqrısnı ajtsam: əfitserlər arqasından varajıq, esan-aman qalqanını izləjik.

— Qandaqa u əfitser? u həm men, sengə oxşaqan.

— Negə volmasa şora hykyməti vizgə hec qandaj jırdam verməjidir? Əzi Məskəvdə oltyv alqan, vizgə nımə qılav verdi.

Uzaqda, qajerdadıv, miltilləv janıv turqan otlar janıda məsafəniq uzaqlıqdan ərəq eşitilgən tavuş, şavqun, matros-lar qıvur qıladıvlar. Şundaj qılav u otdan vu ot janıqə, vu əskərii qısmından u əskərii qısmıqə jyrışər edi.

Qaranqıy kecə qalıb keldi. Hər çaj hər çajda jaqıloqan otlar oca başladı. Əmma hazırca altın zənçirlər közdən joqalmağan-hər janda qara vaxmal və çimlik. Hec qandaj tavuş eşitilmədi. Faqat qaranqıyın atlarının xəşəkləgən tavuşları toldıradır.

Kimdir qarajıv şaşıv tek qalqan əgəvələr arasıdan etədir. Mımkın bolqan çajlarda jygıv kətə jol cetidən varadır. Uxlav jatqan qara gəvdələr ystidən ırdıv etədir. Uoqa əgəv jetıv qar-qara—biliv bolmajturqan jənə biri varadır. Əgəvələr janıda jatqanlardan bırav ojqanıv vışıv kətərdidə, tez ketə jatqan bu qara gəvdələr közdən joqalqınca qarav turdı.

— Nımə qılv jyvıdır ular, ularqa nımə kerək, kim əzi vular? çasuslarıv, nımə vələ...

Turıv ularnıv uşlaş kerək edi, əmma ujqudan şaqdam vaş kətərv bolmajdır və jənə vaş jastıqqa qojladıv.

Haman oşa qaranqıy kecə, çimlik, u ikkəvi jygırgəni-jygırgən: ırdıdır, tar kelgən çajlardan qısvıv janvaşlav etədir. Otlav turqan atlar esə, ular kelgəndə qulaqlarınv çimırv kəvşəşdən toxtajdırlar, tıvşajdırlar.

Uzaq alda, oq tamanda, qarajıv turqan taq astıda, vılsa kerək mıltıq avazı jalqız və bu tıncıqınv, tınc otlav turqan atlarınv kəvşəgən tavuşları arasıda kerəksiz bolqan bu mıltıq avazı voş qaranqıyıda jaqırvav ketdi. Jənə tıncıq. Bu jaqıvraqan avaz uzaq turdı, u ikki kişi jənə jygırıdı.

Gym, gym, gym!.. haman oşa taman oq jaqda, taqlar astıda, hatta qaranqıyda həm vaq aralıqlarınv qarajıv turqanıqlarınv biliv volar edi. Birdən pylimyt: tərr tə tə tə... az-qına etgəndən kejin jənə: tərr tə tə təl..

Qarajıv, vaşlar jastıqdan kətəridi. Kimdir olırdıv, bırvav şaşıv orıdan turdı. Jıqılmaj, mıltıq ehramıdan əzliniç mıltıqınv pərpəsləj başladı. Pərpəsləv-pərpəsləv tapı almadı.

— Haj Gritsky, eşitə jatırsanıv!... eşitəjatırsanıv, joqmı?

- Kəzini acl
- Qazaqlar—eşitəjətiərsanmı?

— Avva, dəjys!... volmasa tişləriqni yşətəmən!.. xuda haq yşətəmən!..

U vaşyn b vurb, belini və ketini silədi, kejin jerdə qalqan şinel janyqə keldi-də, jatdy. Tyzykrək ornaşyb, jatyb usyn jelkəsi vilən ujaq-vu jaqybn syrdi...

Tərrr tə tə tə!..

Gym!.. gym!.. gym!...

Qaranqyda aclyb turqan taq aralyqlaryda, jilt etkən inickə, jignədək jaruqlyq rəjda voladyr.

— Hə, aqañ!... tynclyq joq. Endiginə kişilər carcav kelə jatqan edilər. vular volsa, hə! itgə oxşav, şundaj vesərəm-çanlıq qarınqda volsyn, həməñniñ! Hezlər! qolyndan kelgyncə jyblyb qalqunca, qazav vilən uruş, tişləş, əmma kişilər tynclyqda volqanda tegmə. Bəri-bir hec iş cəqara almajsan. Jalqyz oq navud qylasan, vaşqə gər joq! kişiləni istirahət qylqaly qojmaqənyñ qaladyr.

Bir minytdən kejin tyncl at otləş tavuşyqə jənə vittə uxlav jatqan kişiniñ nəfəs alyb tavuşy qoşyladyr.

XVI

Aldənda jygyriv vərə jatqan nəfəsini rastlav alyb:

— Ular qajerda axyr!

Unus həm jygyriv ketə jatyb:

— Şu jerdə daraxtlar turqan çaj, ular qalyñ daraxtlar arasyda, dedi, və qycqyrdy:

— Gyryny, xalal!..

Qaranqylyqdan esə:

-- Hə, nimə?

— Siz şu jerdəmi?

— Hə, şu jerdə.

— Ərəvə qajerda?

— Şu jerdə, turqan çajyda, zavurdan ətgəndən kejin oñ qolda.

Şu anda-jaq javvajy kəptər valasynñ tavuşydek volqan tavuşyqə jyb aralaşdy:

— Stipən, stipən... joq...

U tavazы' vilən qoıydaqьnы uzatdь. Bir nərsəgə oralqan, açaıyb savuq, etə pişirilgən pəjdeк qalqьv turqan nərsəni u qoıyqa aldb. Undan qolansa hid keliv turar edi. Xatьn erkəkniң kökrəgigə vaşьnы qojdь və qaranqьbьqda aqьv jatqan qatar jaşlarь jiltirədi.

— U joq, Stipən!..

Xatьnlar esə, qacan qarama şu jerdə, ularqa nə carcaqan-ıbь tə'sir qyladb, nə ujqu. Ərəvələr atrafьda irə-şirə aqarьşьv, yffylləv, soqьnьşьv, məsləhətləşiv jyrədilər.

— Birinci mərtəvə jьqladb.

— Jenilləjdi, jyrəgi voşajdьr.

— Sytini saqьv taşlaş kerək, volmasa vaşьyqa cьqьv jaman voladb.

Xatьnlar toxtavsz dirkilləgən emcəkni yşləv kerışədir.

— Xuddь taş-dek.

Kejin coqunьv, picilləv dua oqьv emcəkni emişədi-də, irimini qyləv yc tamanqa tyfləşədi və soqьnьşadьr.

Pəst əsgən cəngəllər və astьdan şaxcalav etgən daraxtlar arasьda cuqur kəvlədilər. Qaranqьbьda kyräklər tupraqnı hər janqa ьqьbtadьr. Kejin bir nərsəgə oralqan nimanədir həligi cuqurqa qojьv, ystidən tupraq tartьv tekizləşdi.

Qaranqьbьda irə-şirə volьv, bir kişiniң cəngəlni ikki qoıy vilən yşləv turqanь kəriniv turar edi. U vurnь vilən pişilləjdir. Xuddь balalar ojnaşьv bir-birini vasqandəqь tavuşqa oxşaqan hьqьyllaqan, vuquq qьjqrьbьq-dek tavuş qyladbьr.

Javajь kərtəniң valasь esə, qollarь vilən vojьnьnı qucdь:

— Stipən!... Stipən!... Stipən!...

Jənə qatar aqqan kəz jaşlarь qaranqьbьda jiltirədi.

— U joq,.. joq... joq... Stipən!..

XVII

Tyn qalьv keldi. Nə ot var, nə qavur, jalqьvz atlarınь həşəkləgən avazlarь-qьna, kejin atlar həm otlaşdan toxtaldьlar. Bə'zisi jatdь. Səhər.

Qar-qarajьv tek turqan taqlarьnı vojlav yzynəsigə seksiz ləgir qarajьv jatadbьr.

Faqat bu taq aldydaqь jеnilmәs qaranqьlyq jеnilmәgән bir çaj var: ujquda bolqan baqlarньң daraxtlarь arasьdan ot kәrinәdi-kimdir hәмә usyn ojqaq-uxlamaqan.

Emән daraxtь astьda bolqan devarlarьda qьjmatly jьr-tyq syrәtlәr asьloqan kәttә stalavajda mәм şәм'niң xьra şy'-läsi astьda byrcäk-byrcәkdә jatqan egәrlәr, ьhram nusxa qьlyь terilgән mьlytqlar kәrinәr edi. Saldatlar jergә jajьloqan qьjmatly terәzә pәrdәləri vә syrәtlәr ystidә qьzyq bir vәz'i-jәtdә jatadylar. Hәм terlәgән at vә kişiniң aqьr hidi var.

Еşikdә pylimytләr iңickә volьь qarajьь qarav turadylar.

Stalavaj ortasьda uzun volьь cozulьь turqan Kyzyh emән jaqasьdan yjiliv işlängән ystәl ystigә egildi vә kickinә ötkyr көzlәrini ystәl ystigә jajьloqan xarьtaqа taşladь. Şәм' miltillәv janьь, eriv toңlaqan mom tamcьlajdьr vә çanly көlәnkәlәр şaşьь—pьşьь jerdә—devarlarda jyzlәrdә qьmьrlajdьr.

Xarьtada көkәriv turqan deniz, jәncilgән qьrқ ajaqqa oxşaqan taqlar ystigә әdjytant eңәşdi-dә qaradь.

Symkә, qьlyc, mьlytq taqqa capar—saldat kytiv turadьr. Qьmьrlav turqan kişilәrniң көlәnkәsi unьң ystidә qьmьrlajdьr.

Şәм' bir minytgә sөнәdir, bu vaqtda hәмә tek qaladьr.

— Mәнә—dev әdjytәnt varmaqь bilән tyrtди, qьlyq ajaq qa—mәнә şu aralyqdan cьqьь keliv mymkin.

— Bu jaqqa cьqa alyşmajdьr-taq vәlән volьь өtiv volmajturqan bolqan. Ularqa bu tamandan өtiv vizniң aldymьz-qaca keliv myjәssәр volmas.

Әdjytәnt eziniң qolyqa eriv tamcьlav turqan momdan tamьzdy...

Bizgә mәнә şu myjylisgә varьь alyşqaca, kejin ular cьqa almajdьrlar, vytyн kyc bilән ilgәri vasьş kerәk.

— Kәvşәgәni hec nәrsә joq. *

— Bәrivir bu jerdә turьь vunjadoqа keltirmәjmiz. Qutulyşnьң jegәнә joly jyriş, kәmәndirlәrgә kişi juvarьldьmь.

— Birdән hәмәsi kelәdi—capar, saldat qьmьrladь. Unьң jyz vә vojnlarьda ojnaqь көlәnkәlәр ojnadь.

Jalqьz kәttә terәzәlәrdән tynniң qaranqьlyqь qarajьь turar edi.

Tərrr tə tə tə—bu qajerdadır qarajyb turqan aralyqlar-
dan cыqdy və jənə tyn xavf astыda kəmildi.

Zinə və balxanada kejin stalavajda vasyloqan aqyr və salmaqlы qadamlar, xuddы bu xavfnы jakı şu toqrdы vьran xavar albь kelə jatqan-dek. Hatta irə—şirə jarыtvь turqan şəm' çanlandы. Qujuq cən vasyь kiriv kelgən kəməndirlərnin carcaqanlyqdan, ыssыqdan, tьnmaj jyrışdən jyzləri byrcək—byrcək asыloqan edi.

— U jaqda nimə gəp?—dev sorady Kyzyh.

— Quvuşda.

Zor, zorqa jarыtvьvь turqan stalavajda məçhyllik, xь-
ralыq.

— Nimə bilən iş kərsin ular—dedi qaldыraoqan tavuş
bilən jənə bir—jaraq volsa ekən. Bittə dərdсəр pyllımyt.

Kyzyh taşdek qatdy, qaşlarынь bir-birigə tutaştvьvь, pe-
şənə cызыqlarынь kəzləri ystigə jaqьnlaştırdы, həmə aqlady
gəp qazaqlarынь huçymidə eməs.

Ystəl atrafьoqa toplandıлар. Bə'ziləri cekədir, və'ziləri
nan jejdır, və'zilər tyşynməj carcaqan sima bilən xarыtaoqa
qarajdyr. Ystəl ystigə jajыloqan xarыta həm şundaj məçhyl və
xьra, tyşyniv volmaj turqan.

Kyzyh tişləri arasыdan syziv cыqardы:

— Bujruqlarынь vəçərməjsizlər.

Carcaqan jyzlər, cən vasqan vojnılarda kələnkələr bir-
dən qьmьrlady. Stolovoj acыq havada bujruq veriv örgəngən öt-
kyr tavuşlar bilən toldы:

— Jyriь hardы saldatlar...

— Meniң qьsmьm volsa kelişimiz bilən jatvь aldy, ot
həm jaqьşmadы...

— Şundaj ahavalda jolqa cыqьş aqыldanmь, hazыr həm
əskərlər olə jazdy...

— Bemə'ni iş...

Kyzyhniң jyzi hərəkətsiz, icigə kirgən ötkyr kəzləri qa-
ramajdyr, tьnлаv kytər-ginə edi. Kəttə acыloqan terəzədə hərə-
kətsiz qaralyq, unьn arqasыda esə tyn. Mydrəgən həjəcanly
tenlikniң tola carcaqanlyqь, taq aralyqь jaqьdan oq tavuş
cыqmaj turvьdyr. Xuddы u jaqda qaranoqыlyq qujuqraq-dek
tyjilər edi.

— Men hər halda—dedi polkovnik xuddə qomanda bergən dek həjqrəv—öz qəsməmqə bəşənbə təvəkkəl qyla almajman. Əz taqdrənbə bəşənbə menin qoləmqə tapşırqanlarnın həjatə, saqləqrənbə mə'nəvii məs'yilijəti menin ystimdə.

— Çydə toqrə—dedi brigədni bəşəncə bir vəz'ijətdə.

U qoşunda əfitser edi, həzər aqrəvat bytyn kyc və padşa hykyməti qoşənbədqə başləqlərnin cərtkəsərləkləri astəda tədbirsiz qalqan uquvlarənbə kərsətiş pəjti kelgən his qylar edi.

—...Çydə toqrə. Jənə həli mutlaqə jyrış planə işlənməgən, qəsmənlərnin tyzyliş tərtibi həm bytynləj başqaca voləş kərək, hər bir minytdə qyrqyləş xavfəmbəz var...

— Mengə qara—dedi paraq kilgən, beligə qbjərxan qyləv xanqar taqqan qovanəblər qəsmənlə kəməndiri—mengə qara, men qazaq volsam, taq araləqrəda birdən hyçym qylar edim. Ojla, axyr nə tək var, nə başqasə.

— Aqrəvat nə eskərii tyzyliş tertiv, nə vujruq, nime bu qoşənbə jaki vanda?

Kyzyh sekin dedi:

— Baş qomandan menmi, sizlərimi?

Bu tavuş kəttə yjdə joqalmas izdek qaldə. Kyzyhniin kickinə ötkyr kəzləri çavəv eməs, faqat „joq“ nə kytər edi. Jyzlərinin qbjafatlarənbə əzgərtiriv, sajalər jənə qəmbərlədy.

Yjdə jənə qaldəraqan, artəqca qattəq tavuşlar:

— Biz kəməndirlərnin ystimizdə həm məs'yilijət var və az eməs.

— Hatta padşa hykyməti vaqtdə həm qbjənbə pəjtlərdə əfitserlər bilən keçəşər edilər. Endi volsa ınqyləv.

Bu gəpniq tegidə esə:

„Sen çən, kelişimsiz picilgən pəkənə, jerdəgi adamsan. Əz halətdənbə myrəkkəvləgini tyşynməjsən, tyşynə almajsan həm. Frontda işləv əməlgə mingənsən. Frontda esə haqrəqəv əfitserlər kəmcilligi səvəvli, picilgən axta atqə həm bu əməl tegə vərədir. Seni amma bu işgə qoqqan, amma amma kər-ky..

Savəq qoşənbə əfitserləri əzlərinin kəzləri, jyz qbjafatlarəv və bytyn şəkilləri bilən şundaj der edilər. Dyrədgərlər, ərəvə sazlar, sərtərəşlardan volqan kəməndirlər volsa:

— „Sen öz əkə—ykalərmizdən-ky. Seni q vizdən qandaj jaxşyləqrəv var? negə sendə, viz eməs? viz sendən kərə jaxşəraq ɛdərə qyləmbəz“.

Kyzyh bu gəpni həm, u gəpni həm eşitər edi: sözdə həm, söz arqasında həm və közlərini qəsbə terəzə aldıda qaranqılyqny tñlajdyr—kytədir.

Və kylgəni keldi.

Qaranqılyqda qajerdadyr uzaqdan boş ərəñ eşitiləturqan tavuş. Tavuş varqan sajn artadyr, varqan sajn anıqlaşadyr. Sekin varqan sajn tavuş əsədir. Irə-şirə qaranqılyqda aqyr və qoral vasyloqan qadamlarınñ tavuşy qaranqılyqny toldırdı. Mənə, qadamlar vasyloqaca jetiv minytgə ve tərтіv vasya vaşlandı. Hər kim öz vaşyqa qadam vasyv valaxana zinəsідən syqa vaşladılar. Valaxana toldı və kəttə aсылv turqan eşiklər arqaly eles jarıtyloqan stolovojoqa toloqanca aqa vaşladılar, ularqa qarav rajanyqa jetiv volmas. Faqat çydə kəp ekənlikləri sezilər və həməsi bir xıldıaqy kişilər edi. Kəmən dirlər ystəlniç xarыta jaylyloqan tamanyqa toplandılar. Şəm' ərəñ jarıtdı.

Saldatlar sekin jətəlişədir, tamaq qyrışadyr, jergə turıv ajaqlarы bilən syrtişədir, papıryslər cekiliv, kişilər ystідən qujuq tytyn kətərilədir.

— Ortaqlar....

Kişi tola, irə—şirə jarıq volqan yjdə çimlik hykym syrdi.

— Ortaqlar....

Kyzyh zorqatdan səzləjdir:

— Siz ortaqlar, rota vəkilləri və sizlər kəməndirlər, vizniç qajsы ahvalda ekənligimizni bilişləriñ kerək. Artılyzda şəhər və port qazaqlar tamanьdan ыşqal qыlyloqan. U jerdə jaradər və kəsəl qызы saldatlardan jigirmə miç qalqan, həm şu jigirmə miç kişini qazaqlar əfıterləriñ farmanь bilən həlak qыldılar. Bu helakətni vizniç həm vaşymьzoqa keltirişgə tajjarlanadırlar. Qazaqlar ycynçi kolonnamьzny arqadaqy qыsmь ystigə toplanadyr. Oñ tamanьmьzdan deñiz, solda taq unьñ arasyda teşik, viz şu teşkidəmiriz. Taq arqasyda aralyqlarda qazaqlar jygyriv jyrədilər. Sizgə taman kelədilər. Biz minyt sajn vunьñ dəfini qыlyşymьz kerək. Ta viz deñiz qыroqayny vojlav, taqnyñ etəgi—buruloqan çajyloqaca varmaqunьmьzca ular vizniç ystimizgə toplanьşyv kelə verədilər. U fergə varıv alqanьmьzdan kejin qazaqlar vizgə jətəlməjdir,

taq vələnd və keç mesafəni bəşal qıloqan. Biz deniz janьda-
oь Tupcььq a vapьb aлыььmьz kerək. Bu jerdən uc jyz ca-
qььm, u jerdən taq ystidən kəttə jol var. Şu joldan jyriь taq
aşьb jənə Qubanqa tyşəmiz, Qubanda esə bizniң vaş kycimiz
var, qutulamьz. Bytyn kyc bilən jölətiş kerək. Qamlaqan
avqatьmьz faqat beş kyngə jetədir, həməmiz aclyqdan oləmis.
Toxtavcьz jol jyriş kerək. Jygyriş kerək. Nan deməj, suv
deməj, ujqy deməj bytyn kyc bilən jygyriş lazьm, faqat şun-
daqьna çan saqlaj alamьz. Jolqa tosuq bolqannь kim volma-
cьn teşib ötiş lazьm.

Hec kimgə ь'tьvar qylmasdan u çim qaldь.

Kişilər və janьb vitə jatqan şəm'niң soңoь sajasь bilən
tolqan yjdə çimlik hukym syrди. Qarajьb turqan terəzə artь-
daqь tyn və vyjuk deniz ystidə həmə şundaj sykynət edi.

Jyzlərcə kəz kərinməjturqan, his qььnaturqan jarьqdaş
bilən Kyzyhь jarьtar edi. Jenə unьң zic tişləri arasьda aq
kəpiklər kəridi:

— Jolda nan və xəşək joq. Tekkizlik — jalaңlyqqa cьq-
qunca qьstav jyriь vapьşq a toqьь kelədir.

Jənə jergə qarav çim qaldь, kejin aqьr vez'ijətdə dedi:

— Başqa vaş qomandan sajlav aлыңlar, men bu işni va-
şьmdan saqьt qylaman.

Şəm' janьb vitdi. qaranqьlyq vasdь. Faqat hərəkətsiz
çimlikgə qaldь.

— Başqa şəm' joqmь, nimə vəla?

— Bar—dedi ədiytənt, gygyrt gah janьb jyzlərcə Kyzyh-
gə qarav turqan hərəkətsiz kəzlərini jarьtar, gah əcər edi və
həmə kəz acьb jumqunca qaranqьlyqqa qarq voladьr. Axьr
iңickə mom şəm' jaqьldь. Bu xuddь cigəl bir tygynni jecgən-
dek boldь: gəp sez, hərəkət jənə jətəl, tamaq qьrьş, ajaq
syrtiş vaşlandь, bir-birlərigə qaraşьdь.

— Ortaq Kyzyh—dedi brigədni, xuddь hec qomanda ver-
megəndek avaz bilən—biz həməmiz jolьmьzda qandaј qььn-
cьlyqlar, kəttə tosqьnlyqlar var ekəniini aңlajmьz. Arqamьzda
əlim əgər bu jerdə toxtav qala turqan volsaq aldьmьzda həmə
əlim. Imkanijət varьca tez syr'ət bilən ilgəriləşimiz zəryr. Jal
qьz siz kyciңiz və tədviriңiz bilən qoşunnь bu jerdən aлыb
cьqasьz. Men vaşqa ortaqlarьmьnь həmə fikri şu, dev ymyd
qylaman.

— Тоогы!... şundaj!... sorajmьz... dedilər şaşыьь varca kəməndirlər jarьm qaranqьda jaltьrav turqan saldatlarnь kəzləri həм şundaj qat'ьjat bilən Kyzyhgə termilər edi.

— Qandaj qыьь siz bundan vaş tartasьz — dedi atьl ətrəd qomandanь paraqьnь vaşьnь arqasьqа syriь əstəjdil—sizni kəpçilik sajlаqan.

Saldatlar indəməj jaltьraqan kəz bilən qarav turar edilər.

Kyzyhniң icigə vatqan kəzləri gəpiniң yzyl—kesil ekəni ni tasdqьlav qarar edi.

— Jaxşь ortaqlar! mən qat'ьь bir şərt qojaman, qol qoььnlar; vujruqь çindək həм vəçərməgənni atьşqа qolqoььnlar.

— Xajr, nimə qыььvdьr, viz...

— Negə?

— Negə qol qojmasqа...

— Biz həlj həм daьm...

Kəməndirlər nimə dejişini bilməj tyrli tavuşda hьqmьq qыьь qaldыlar.

— Əzəmətlər!—dedi Kyzyh temir çaqlarəнь асьв—əzəmətlər, sizlər qandaj ojlaьsьzlar.

— Əllim!—degən jylərcə tavuş gyldirəv unь icigə sьqьmaj kəttə асьq turqan eşik və terəzələrdən taşqarьqа taşьv сьqдь. Faqat taşqarьda heckim eşi tməs edi.

— Atьşqа!... vundaqanь anasь!... nahad unь tişiniң aqьqа qarav turьlsa, vujruqь vəçərmədimi. yr!..

Saldatlar tevənişdi, jənə qьmьrлаşьv, bir-birlərigə qarəşдыlar. Tyfəv, bir-birlərini tirsəkləşiv, şaşьv—рьşьv məxorəkə cekiv, qalqanьnь jergə taşlav ajaqlarь bilən, taptaşadьr.

Kyzyh çaqlarəнь qьсьv, fikr qыьь ajtdь:

— Kim volmasьn əgər intizamьn vuzsa, unь kim volьşьqа qaramaz: kəməndirmi, saldatmь, atьladьr.

-- Atьladь!... atьсьn it balalarəнь xah kəməndir volсьn, xah saldat, vərivir...—jənə şiddətli bu tavaşqа yj tarьq qyldь və terəzə eşiklərdən qaranqыььqа atььv сьqдь.

— Jaxşь, ortaқ lvənky, qaqaz jazьn, kəməndirlər qol qoььnlar: vujruqь azqьna vəçərməslik jaki munazara qыььv gər cuvalqanьn sodsьz atьşqа.

Adjutant cəntəgidən bir parca qaçaz aldı-da, şəm' al-
dı-da egilib jaza başladı.

— Sizlər, ortaqlar çaj-çajıbzqa ketinlər, qararlarnı
rotalarqa b'lan qılınlar: temir intizam, heckimgə rə-
him joq.

Saldatlar top volıv bir-birlərini itərişiv, qollarıdaqı
pəriysləni cekə—cekə səhngə aqa başladılar. Kejin vaqqa
sıqıbdı və ularnıq tavuşları nəri varqan sajnı qarantıqlıq-
nı çanlata ketdi.

Deñiz ysti aqarışa başladı.

Birdən kəməndirlər öz ystlərindən aqırlıq tuşgəndek
his qıldılar. Həmə nərsə anıqlandı, acıq təjnilik völdı.
Həzilləşiv, kılışiv, nəvbət bilən keliv ölimgə bolqan hykum-
astıqa qol qoja başladılar.

Kyzyh, haman sözi icigə kirgən, qısqaqına vıjruq ver-
di, gəja həzır volıv tuqan işniq öziniq myhım, zor işigə
daxlı volmaqandek edi.

— Ortaq Vystrytin, rotanı alıq-da...

Jygyrgən at ajaqınlıq tavuş eşitildi və valaxana aldı-
da keliv tındı. Atnıq silkingəni, vurun qaqqanı və yzəngi
tavuş eşitilədir, at vaqlana jatqan volsa kerək.

Qırə—şirə şəm'niq jarıqda paraq kijgən Qıvanlı
kərindi.

— Ortaq Kyzyh—dedi u—ikkinzi həm ycınci rota
on saqırm arqada tıpəşgə qalıbdı. Qomandan birgə varış
ycın ular kelgıncə toxtav turışqa, vıjrədir...

Kyzyh unqa tikkə tek qaradı.

— Nımə?

— Matroslar top—top volıv saldatlar, əvəvləni ara-
lav, ularnı joldan ura jatırlar. Saldatlarınıq kəməndirlərinıq
gərigə qulaq salmaj özləri qomanda verışgə saqıra jatırlar.
Kyzyhni öldiriş kerək, dedi...

— Nımə?

— Qazaqlarınıq taq aralıqdan həjdəv sıqarılqan, viz-
nikilər jan vaqıroqa sıqıv, ularnı u tamanqa həjdəşdi. Endi
tıncılıq, viznikilərdən yc kişi jərədar volıv, bir kişi nəvud
bolqan.

Kyzyh indəmədi.

— Jaxşy, var!

Stolovojda endi jyzlär və devarlar anbyraq körinə başlady. Devardaqy syrätlär rämkesi terəzə rämkeläridə denizniñ äksi körinə başlady.

— Ortaq qomandanlar, bir saatdan kejin vytyñ qyşym-lar bilən jolqa tyşilsin, çyde tez jyriş keräk. Faqat kişilärgə suv iciriv, atlarny suqarış ycynglne toxtalsyn. Taqnyñ hər qajsy aralyqyqa pylimyt bilən saldatlar qojylsyn. Qyşym-larnyñ bir-biridən açralyşyqa jol qojylmasyn. Fuqaraqa azar verilməsliğı toqrysda qattıq ta'qyb qylış keräk. Tez-tez qyşym-larnyñ ahvaly toqrysda mengə at cartıyb turynlar.

— Тыңлајмыз—dejişdi, kəməndirlär birdən gyrylläv.

— Siz, ortaq Vyvstrytin öz rotañyznyñ til (Мыд) gə alyb cıqyn. Matros-larnyñ öz rotañyzdan açratyb, janymyzoqa jөл-ğeli qojmañ. Ular oşa ka'onnalär bilən varaversinlär.

— Тыңлајман.

Kəməndirlär top volyb, cıqyş jölqä taman jөнәl-dilär.

Kyzyh adjutantqa bulardan qajsyşyn kəməndirlikdən bekär qylışqa, kimni vaşqa orunqa alyşqa və kimni joqarv vezifəgə mindirişgə keräk ekənini ajtyb turdy, u jazdy.

Kejin adjutant xarğatany jöqyb, Kyzyh bilən birgə taşqar-ğyqa cıqdy.

Boşav qalqan kəttə yjniñ cəq vasqan, rəpirys qaldıq-lary taşlanqan edənide janıv bitə jatqan şəm' qызarıyb, lipil-läv jatar edi və çimlik hykym syriv, keliv—ketgən kişilərdən hid qaldy. Endi hec nərsə qalmaqan edi: nə myltıq, nə egərlär.

Denizniñ ertäləvgi kökligide, kəttə acyqan eşiklərdən inickə volyb tytyñ cıqyb turar edi.

Deniz qırqaqy, taq etəgi vojnca, arqa—aldında ojqa-tucy dımbərə tavuşlary naxutdek sacıdy. Mis aqfuşlatnyñ qaqqıllaşydek qajerdadyr kənnəj həm calıdy. Bu misniñ tavuşy taq etəkləri aralyqlar, qırqaq-larqaca janqyğav ketiv, deniz ystide tıdy. Cynki, bu ceksiz volyb acyqan edi. Nazıqyña taşlav kelingən yjlär ystidən tytyñ kətärlidi—es-dən cıqyb taşlanqan şəm' öcməgən edi.

Kyzyh kalonnaşь artıdan vara jatqan ikkinci h m ycunci kalonna arqada uzaqda qaldı. Heckimniŋ tirişkisi kelm s edi—carcaqanlıq,  ss qlıq, ert  qonıřqa qalıw, ertel w kec jolqa sıqıřdı. Bař v  kejingi kalonna arasıda bolqan k tt  joldaqı wořlıq barqan sajn artar edi.

Qonıřqa toxtařqanda, l gir h m ořandaj bir nec  carqımlarqa cozılen k tt  jolnıŋ uzunası, taq arası v  carcaqlarnı ıřqal qıldı. řunıŋ-dek c n basqan, carcaqan hararat z rvid n halsızlanqan kiřiler, d m aladırlar. Xursanlıq bil n ot jaqdılar, g p—s z, kylki, garmun tavuř  řitil dir. Xudd  řu xalqnıŋ  z tarıx-dek gah qorqıncı, gah qazavlı erk   kr jinc   řyl l r ajtıladı.

řunıŋdek, birinci kalonnadan quvulqan; bomba v  top-pancalar taqqan matroslar otlarnı aralav jyriv s kiniv g piriř dir:

— Qoj sizler kimsizler? kimniŋ arqasından vara jatırsızlar?—padřah hykym ti xızmatıydaq  ltyn pahunı arqasından, kim  zi u Kyzyh? padřahqa xızmat qılqanmı?—xızmat qılqan,  ndici b řeviklerg  satılqan. Bil sizlermi, b řevikler-kimler? bularnı Girm nij d n r zvedk g  alıw keliřgen. Rusijada axmaqlar tapıldı, taqaradan tařqan k rg n tamırdek k riřdi, ularnıŋ arqasından varıřdı. B řeviklerniŋ Velhilm bil n bolqan jařrın muahadalarnı bil sizlermi? ej, qojlar, Rusijanı h lak qılasızlar, xalqnı h lak qılasızlar. Joq, biz,  řtma'ı ıŋqılavcılar (es-erler) hec n rs g  qaramadıq. „M sk vd  b řevikler hykym ti farman ber dir: flotnı nemisl rg  verilsin. Biz bolsaq m n  seng ... dedik-d , parařodnı batırđıq, k r s nmi, k nyll ri nim ni til gen... sizler m n  řu ř n ler, pada bařlarını egiv hec n rs d n xavarsız varasızlar.

Ularda es , jařrın muahada. B řevikler Rusijanı ic k cavaq bil n Velhilmg  satdılar. Germ nij d n rojyzdlar tola  ltyn aldılar. K l xumparlar sizler, muřkyl r...

Xajr, senler neg  itdek hyr s nl r, var ořa en n... saldatlar s kiř dir,  mma matroslar ketg nd n kejin:

— Nim  endi, haq h m  vaqt haqqa sıqadı. Matros-lar lafc  xalq kels  h m g rniŋ tođrısın ajtıadı. Neg 

bolşeviklər vizgə yardım verməydir? Qazaqlar, negə Məskəvdən yardım jubarşmajdır — jalqыз özləri toqrьsьda ojlaşadı.

Qarajьv turqan, hatta qaranqьlyqnyq ortasьda bolqan taq aralyqlarьdan tov avazь sьqьv və hər çajda şu andajaq otlar jalt etiv janar və өcər edi. Pylimyt azqьna tirillədi və ləgir sekin qaranqьlyq və tьnclyqqa qarq voldь.

Xuddь şunьndek çim, voş qalqan, valaxanasь deniz taman cozulьv sьqьv turqan dacaqa ikkələv kalonnaьny qomanda sostafь jьqьldьlar. Ta, carar at carьv qьşlaqdan şəm' tarьv alyv keliv verməgyncə məçlis acylmadь. Avqat jejjilgən ystəl ystidə xarьta jazylqan. Edən pəpirys qaldьqlarь bilən qarlanqan, devarlarda taşlandьq jьrtьq qьjmatly syratlər.

Joqan gəvdəli qara saqal, Həlim, kyci özigə sьqьmaqan Simylykyrof aq matros kijimidə ajaqlarьny keriv oltьrv çaj bilən nan jeməkdə, unьq atrafьda kəməndirlər.

Cekişədir, özlərini ujaq—vujaqqa taşlaşadı. Pəpirysniq qaldьqlarьny jergə taşlav ajaqlarь bilən tartaşadı. Xuddь nimədən vaşlaşьv bilməgəndek sezilər edi.

Şunьndek bu jerdə oltьrqn hər bir kişi özini bu jergə kəpcilikni qutqazьş ycyn saqьrylqan, dev hesablar edi.

— Qajaqqa?

Ahval na mə'lym, qaranqь alьda nimə kytədi?—faqat arqada əlim ekənini bilər edilər.

— Bizgə ycələ kalonna ystidən vaş qomandan sajlaş kerək—dedi kəməndirlərdən vittəsi.

— Toqrь!... toqrь!—dedi həmə birdən.

Həmə: „əlvəttə men sajlanaman“ degisi kelər edi. Əmma ajta almajdır.

Həmə həm şunь xahlav, şundaj ojlaqanь ycyn heckim bir-birigə qaramas, indəməj cekər edi.

— Axьr vьran iş qьlyş kerək-də vьran kişini sajlaş kerək, men Simylykərofny kərsətəmən.

— Semylykərofny!... Semylykərofny!...

Birdən bu məçvyrijetdən sьqьşqa jol tarьldь. Hər kim ojlar edi: „Semylykərof çydə jaxşь ortaq. bьqьlavqa çan-dilli bilən verilgən jigit. Tavuşь bir saqьrymqa jetədir. Metingdə

çydə jaxşə sözləjdir. Bu işdə vaşə əjlənədir. U vaqtda... u vaqtda menə muraçaat qylyşadyr...”

↳ Həmə jənə birdən qbcqrdb:

— Semylykərofny!... Semylykərofny!...

Semylykərof həjbətli qollarıny kətərib taşlad.

— Hə, men, nimə... men... əzləriñ biləsizlər men deniz əskəri qbşmda işləjmən. Men unda bir ılaç qylyv alyv varaman, bu jerdə quruqda...

— Semylykərofl!... Semylykərofl!..

— Xajr, men... jaxşə... ystimgə alaman. Faqat sizlər jardamda volıqlar, volmasa men özim jalqıvz qolıvq qylyv qalaman, men jalqıvz... xajr, jaxşə ertəgə jolqa cıqıvşqa—vujruq jazıq.

Jazıyn—jazmasıyn həmə vilər ediki, ilgəri varışdan vaşqa qyla turqan iş joq. Bu jerdə turıv qalyntajıv, arqada həm qajıvılmaj, cunki arqada qazaqlar əlim həmə aqlar ediki vularqa həm qyla turqan tə’jinlik iş joq. Semylykərofnyñ aralaşv qalyv öz farmanıv vilən öz vojnynyñ vurıvıvşqaca qarav otıradıvıv, qandaj qylyv həm unıñ vojny vurıvıvıyn. Kyzyh kalonnasv arqasvıdan varıvıqanıv—varıvıqan.

Və kimdir ajtd:

— Kyzyhgə vujruq jazvş kerək—jəni kəməndir sajlandıv.

— Unqa vərıvır, u öz vilgəniñi qyla vərədi—dedi həmə atrafdan.

Semylykərof muştınyv ystəlgə urdıv və xarıta astıvda volqan ystəniñ taxtalav qvşyılav ketdi.

— Men ıtaat qylyşqa məşvur qylaman, men məşvur qylaman.

U öz kalonnasv vilən şəhər janıvqa həm ketdi, arsvzlarca qacdı. Mələmət qılmaqundek volıv qalyv uruşıvıv kerək edi.

Həmə unqa qaradıv, u uzun vojv vilən ornydan tikkə turdıv və joqan gəvdəsi vilən cırajıv uzalqan qolıv sözdən kərə qatıvıv edi. Birdən ılaç tapıvıqanıv his qylyndı: Hər işdə Kyzyh əvli, u heckimgə öz kycini kərsətişgə öz kycidən fajdalanıvşqa imkanijat verməj alda qacsv varadıv. Bytyn kyc bytyn dıqqat və hərəkətni bu vilən kyvəşgə vəriş kerək.

Iş qajnadь. Jarьm kecə qaranqьda Kyzyhniң arqasь dan capar jygyrdi. Ştəv təskil qьlьşdь. Jazu: maşьnalар tarьv kənsələrijə qurьşdь. Maşьnalar işlədi.

Maşьnalar cikir—cikir qьlvь saldatlarnь tərviјə və təşkil maqsadьda volqan xьtavnamalarnь jazadьr.

„Biz saldatlar, duşmandan qorqmajmьz...“

„Esdə tytyñlərki, ortaqlar, vizniң qoşunqа qьjьnlьqlar bir saqa...“

Bu vujruqlarnьң nusxalarь kəpəjtirildi, rota və eskədrynlərdə oquldь. Saldatlar tik turьv, kəzini yzməј tьñlaşadьr. Kejin zorqatdan, tyrli nəjrəñlər vilən, və'zən uruşьv, vujruqlarnь talaşьv alьv tizzələridə toqrylajdьlar-da, itniң ajaqь-dek qьlvь orav məxorkə salьv cekişədir.

Vujruqdan bir nusxa Kyzyhgə həm juvarьldь, əmma u kyndən-kyn uzaqqa ketə vaşladь. Kyndən - kyn kəttə jol vojnca vular arasьdaqь voşьlq məsafə kəpəјə vardь və bu vularnь qaltьratdь.

— Ortaq Semylykərof, Kyzyh sizni pisənd qьlmajdьr, pərva qьlmajdьr—dejişdi kəməndirlər—sizniң vujruqьñzqа u mejləvini həm qьmьrlatmajdьr.

— Nimə qьlasьz, endi—dey mularьmьqьna kyldi Semylykərof—men quruqda işləј almajman, mengə deñizdə tyzyk.

— Axьr, siz vytyн qoşunñьң vaş qomandanь, sizni sajladьq. Kyzyh volsa sizniң qol astьñzdaqь kişi.

Semylykərof bir minyt indəməј turadьr, kejin qazav vilən unьң kərkəmə gəvdəsi titrəјdir.

— Jaxşь, men unь voşataman!! voşataman!...

— Nimə endi unьң arqasьdan dym volьv varamьz! viz əzimiz plan tyzişimiz kerək, əz planьmьz volсьn. U deñiz vojlav, davan aşьv Quban cəligə cьqa turqan kəttə jolqa jetiv almaqсь. Biz volsaq mənə bu jerdən varamьz: taq arqalь, Dyfynykədən ətəviz, bu taq arqalь eski jol və jaqьn voladьr.

— Tezdən Kyzyhgə vujruq juvarьlсьn—dedi Semylykərof—kalonnasь turqan çajda taqqa—taq toxtav, əzi bu jergə keñəşgə kelsin, əskərlər bu jerdən taq arqalь jyredilər, əgər toxtamas ekən, vujruq vərəmən, ərtelerijə unьң kalonnasьnь tar—mar qьladьr.

Kyzyh kelmədi, varqan sajn ilgəriləv, jettə volmaj-turqan völdə.

Semylykyrof əskərlərini taqqa jyryşgə vujuruq verdi. Şu vaxtda unyñ, ilgəri əkədemijədə volqan və kəməndirlər joq vaxtda Semylykərofnyñ tikkə volqanynñ hysavqa alqan, ştav necəlnigi sekin—Semylykərof etə ketgən qajsar edi—dedi:

— Əgər biz taq arqaly vərə turqan volsaq jyriş myşkyl volqan bu taqda vytyñ əgəvə, qacaqlar, həmədən həm toplardan açralamyz. Bu jol eməs, soqmaq, axyr. Kyzyh toqru qyla jatyr, toptymız volmaqandan kejin qazaqlarñ viz jaraqşyz quruq qol vilən qandaj qylyv jyqytamyz. Bəri-bir, jənə Kyzyh kalonnasñ, vizniñ kalonnasñ alahyda maqlus qylydyr.

Bu asyq aqlarlyq volsa həm, qat'lyv eməs edi. Qat'lyvlyq şunda ediki, Semylykərofqa nisbətən ştav necəlnigi sekin və agahlantyrş tərziyə gəpirər edi. Jə'ni u necəlnik və hərvi əkədemijədə volqanyn ucyn dymaqyn ketərilgən qylyv kərsətməkcii eməs edi.

— Kəttə joldan nərigə jyryşgə farman verilsin—dedi Semylykərof qavaqyn salyv və jənə şavqun—suranly tərtivsiz top volyv saldatlar, qacaqlar, əgəvələr ilgərigə aqşydy.

XIX

Adatdaqysa, Kyzyh kalonnasñ qonyşqa tolqanda qaranqyda uxlaş, dəm alyş ornyda—gər—söz, vələləjkə, garmon, qyklar kылkisi, jaki kecəni çanlandyrv, toldyrv tərtibli, qarşyqys, kyc veyuci jaşyn mə'naly tavşylar.

Kəm—kək deñiz vojlarəda,
Taqlar cərh uruv janqyradyr.
Tyrk asaratəda Qazaq qyklar
Məqym—qajqyradyr, jyqlajdyr.

Tavşylar gah pəstlənədir.

Jaş tavşylarñyñ tolqyryda, deñiz ketəriliv pəsəjməj jatyrmız? kecəniñ qaranqylyqyda həsrət taşmadym—jaş qazaq qyklar xunaf qam cekədir. Əfitserlər, generəllər, vajlar əsarə jiriliv syqqanlar ular eməsni, azadlyq ucyn kyreş sarv vərmej

jatırlarmı? həsrət tolv, taşmadım? kyc vilən tolqan
bu—qaranqılıqda çanlı həsrət—sevinic.

Kөmkөk deniz vojları...

Deniz esə şundajaq, ajaq astıda, əmma çim turadı
Kөzgə kərinməjdir.

Və bu—həsrət sevinc vilən qoşılıv, taqıñq asmanqı
tegiş turqan qırqıqlarqıya altın suv jygirdi. Həmə jaqıñ
enləv turqan taq bundan kejin həm qararaq, jənə həm ma-
təmli vəz'ijətgə kirdi.

Kejin, taqıñq pasqam çajlarqıdan, aralıqlarqıdan uzun
volv ajıñq nyri sacıdv və daraxtlar, uclərindən tuşiv turqan
kələnkələr jənə həm qararaq, jənə həm qalıñraq völd.

Şu vaqtda taq arqasından aj sekin-ginə maraladı.
Dunja başqa tysgə kirdi. Jigitlər esə, əşylələr ajtışdan tox-
tadılar.

Taşlar, jıqıqlıq daraxtlar ystidə jigitlər, qızlarınq otır-
qanlarq kərinə başladı. Taqıñq etəgidə esə deniz. Deñizgə
qarav volməjdir—eñ nərigi cetgəcə, savıq erigən altın tol-
qunlanadı. Kəznı aladı.

— Bularñ kim jəratqan—dedi kimdir vırav.

— Ajtalarkim, bunq həməsini xuda jəratqan.

— Nəgə volmasa bundaj—toqrı vırsan? Romanıjaq
varasan, Adessaqı volsa Adessaqı, Sevostopolqı volsa Se-
vastopolqı—kөmpəs (qıblanana) qajaqı vırusla, oşa jərgə
varasan?

— Bizdə aqajıñlar, tyrk frontıda, volqan vaqıya uruş
başlanıvı vilən pop ısvıq sala başladı. Əmma qanca dua
qılmasın viznin əkə—ykelərimizniñ çəsədləri taqdek yjildi.

Jolda şavqıñ—suran qıavur, gırsilləgən ajaq tavışlarq
və səkişiv, həmə vavıñ kətəris vıruıdv...

— Kim vılar? qandaj xımparlar u—jaqda səkişə jatıv.
Ana...

— Matroslar, vojıñ jə verməgənini izləjler.

Tərtibsiz kətə top volv matroslar vıradılar, ularqı,
ajıñq jərvıda kərinədirlər, gah sajaq kiriv kəzdən joqala-
dılar və bularñq ystidən sassıq hidli bulutdek cidəv vol-
məjturqan səkişiv jıradı. Kəñilsiz völd. Jigitlər, qızlarqı
carcaqanlıq viliniv, kərişiv, esnəv tarqala başladılar.

— Uxlaş kerək.

Matroslar vaqırbıyıv, şavqınlıaşıv, səkişiv taşlaq tərəklikgə kelişdi. Ajnıñ qırə—şirə jarıqıvda ərəvə turadıv, unıñ ystidə esə Kyzyh jatar edi.

— Qajaqqa varasızlar?—ikkitə mıltıqlı casovoj jolnə tosdı.

— Baş qamandan qaj jerdə?

Kyzyh esə əllə qacan ornıdan ırdıv turdı və qaranıqda ərəvə ystidə vərinıñ kəzidek ikkitə kəz janar edi. Casavujlar esə mıltıqlıv oqtaldılar:

-- Atamız!

— Sizlərgə nimə kerək—Kyzyx tavış.

— Biz sizniñ aldınlıqqa keldik, vaş qomandan. Bizniñ qamlaqan azyq—avqatımyz tygədi. Nimə qılayıq, acımyzdan ələjıkmı?, biz vəş miñ kişi. Bytyn həyatımyznı ınlıqlavıv qavərdik, endi acımyzdan ələmiz!

Kyzyşni jyzı kərinməjdir. U—şunda qara saja tyşiv turqan çajda turqan edi, əmma həmə kəradı; vərinıñ kəzidek ikkitə kəz janadıv.

— Əskərlər səfigə kiriniz. Mıltıq vəriv avqatqa hısbandan ötkəzəmis. Azyqımyznıñ təgi vəş. Biz mıltıq kətərgən əskərlərdən vaşqanıv vaqıvşıv qudratımyz jətməjdir, vəlmasa şu jərlərdə qalıv kətəmis. Əskərlərgə həmə həzır hıssə kəməjtirilgən.

— Biz əskər eməsmi? nimə vizni kyvləv həjdəv vərə jətırsızmyz? qandaqa qılyşnı viz özimiz biləmis. Uruşuvıvə toqrı kelgəndə sizlərdən jaman eməs, jaxşıraq uruşamız. Biz, eski ınlıqlavcılarıvə siz örgətə almajıv. Biz, padşə taxtıvıv tivrətəkənimizdə siz qajerdə ediniz? padşə əskərlərigə əfetser vəl vı işlər ediniz. Bytyn ınlıqlavnı vərgəndə endi vizgə acdan əlişgə—kim kəltək alsa, sizdə oşa kəprəl⁽¹⁾ mənə, şəhərdə virdən—bir jarım miñ kişini əfetserlər tirikləj jərgə kəmdilər, viz esə...

— Hə, tirikləj, kəmildilər, sizlər vəlsa vı-jerdə xatınlər bilən...

Javvajıv həkyzlər padşədək matroslar jırtıqlanıvşdıv.

¹⁾ Frənsyz əskəridə kicikrək bir əməl.

— Biz əskərlərgə közgə sancьşqa...

Casavojlar vaqьrьşadьr, talьrьnьşadьr. Janьv turqan bəri kəzini aldaь voladьmь—həməsinini kəriv turadьr: bu jerdə vaqьrьşьv qollarnь paxsa qьladьlar. Atrafda jandan, arqa tamandan alahьda—alahьda gəvdələr jaqьnlaşadьr. Enkəjişiv, jygirişiv jol—jələkəj vombalarnьn tygməsini jecədilər. Birdən hər tamandan ərəvəgə huçum qьla vaşladьlar.

Şu—sikyntdəjaq: trə tə tə tə tə tə tə tə...

Pylimyt ərəvədə jarqьrar edi. Və bu cigəl, aj jarьdь bilən qirə-şirə jarьtьlqan qaranqьlьqda oqlar ujanьv turqan kəzniq ajtqanьn qьlqandek, vьrantasь həm kişigə tegməj faqat matroslar ystidə əçəl şavadasьnь-qьna esdirdi. Həmə sacьlьv qacdb.

Zor masafanь ьşqal qьlьv ajdьnda ləgir jatadьr. Və vьtyn deniz voььnca tolqanьv saman jolьdek jol jatadьr.

XX

Taң jarьşmasdan-aq kalunna vaşь kəttə joldan ərmə-ləv uzaqlarqa cozьldь.

Onda haman oşa kylrəq keçlik. Solda eң juqarьdь qьsmь taşlaq volqan ormanь taq.

Taşь tepəliklər hararat zərvidən pirpirəjdir. Jolda haman oşandaj cəq vultьv. Miqlərcə pəşşələr topь kişilərgə, hajvanlarqa xьra volьv jarьşadьlar. Qovan pəşşələri yjdən cьqqandan verli vular bilən birgə varadьr. Kişilər jatqanda vular həm jatadьr, taң jarьşьşь bilən kişilər bilən vərəvər ujqanьv birgə varadьr.

Blaq-ylaq volьv kəttə jol vьrəliv-вьrəliv qalьn ormanqa kirişiv varadьr. Çьmlьq. Salqьn kələnkələr. Daraxtlar arasьda taşьlqlar. Kəttə joldan bir necə qadam nəri vasqandan kejin jyiş mahal, kişi ajaqь tegməgən cəngəzarlar. Kəttə qopal cəngəl-daraxtlarnьn uzun tikənləri uzajьv turadьr. Nec kərilməgən jolqunlarnьn qarmaqdek şaxlarь janьdan ətgənni iliv alqundek. Ajьqlar, janvajь mьşьqlar, taq eckiləri, kijiklər yjəsi. Kəcələri esə mьşьlqda oxşav mьjavlaşadьr. Jyz saqььmca masafada kişiniq izi kərinməjdir. Qazaqlar xajalqa həm kelməjdi.

Qacandyr bir vaqtlarda bu taqlarnyň hær çaj-hær çajyda cerkæsler turqanlar. Taq aralyqlaryda, daraxtzarlarda jaşaqanlar. Unda-bunda kylræq yjler kæriner edi. Kişi qoly tegmægæn ormanlar arasyda gah mækkæçyværi majdanь ucrajdyr. Jaki aralyqlarda, suv vojlarýda jaxşy avad qylynoqan vaqlar ucrajdyr.

Bundan jetmiş jyllar burun padşa hykymæti cerkæslerini Tyrkiçægæ hajdaqan. Şundan veri bu jerlerni javvajy daraxt væ otlar vasqan, vaqlar javvajylaşqan væ jyz saqygmlyarca masafa vomboş voly, jyrtyqlar yjæsige æjlængæn.

Jigitler barqan sajn ыстан vaqlaryny qysvraq vaqlaşadyr. Barqan sajn davanda verilgæn avqatny hæzm qyla varadylar.

Ærævæler ærmæljdir. Uny ketini uşlav jaradarlar varadylar. Balalaryny başlary tevrenædir. Zæmværækgæ qoşyla turqan atlar jægænæ bir zæmværækni sydræv varadylar.

Kættæ joldaqlar esæ şox, ылаq-ыланq voly denizgæ taman tyşiv kelædilær. Kæmkæ deniz. Qarav volmajdyr. Undan æks etilgæn qujaş nyri kærni aladyr.

Şafaq, ajnædek, uzaqlardan tolqunlany kelgæn suv ystidægi çimçimlær qyrqaqdaqy şaqallarny jyvædir.

Bir minyt hæm toxtamaj kættæ jolda ærmæleşædir. Jigitler, qyşlar, balalar, jaradarlar, qolydan kelgæn kişiler, æpirilgæn çajlardan jygirişædir. Jygiræ-jygiræ lættæ ыстанlar, jyrkælær, køjläklærni tartqylaşadyr. Şaşy-pişiv mylyqlarny top qyly vaqlaşadyr, øzleri esæ jygiriv vara jatv kækimtil suvqa atyladylar. Ucunlar bulut, jaltyras, jalqyllav turqan hæsen-hysenni kæmælegi. Şu qujaşdek ucunlany turqan kylkilær partlaşy, qyjyryq, qyçyryş, qavur. Çanly kişiler qavury. Qyrqaq çanlandy.

Denizni mulajm çimçimælæri sekin-ginæ qyrqaqny jalajdyr. Çanly sarq tænlær qyrqaqca ærili sacraqan suv tamcylary arasyda qyjyryq, kylki.

Kalunna hamæn ærmæljdir.

Bæzilær ыqv ыстан, køjläk, jyvæ, mylyqlaryny alyv jygirædilær. Sassyq kijimlær qoltuqlaryda. Aftavda qarajqan tændægi suv tamcylary marçandek titræjdi væ ketæ jatqanlaryny arqasydan jygiriv, hæzil-mutavi'æ, kylki, hyhylær astyda şaşylyv kijinædilær-tergæ pişkæn lættælgæ oranadylar.

Başqalar esə, pəstgə jyğiriv tyşiv, jol-jələkəj, jecinişiv şavıllav hər tamanqa sacrav turqan suvqa atıladılar. Deñiz esə, öziniñ oşa jyğiriv turqan qadımqı şaffaq çimçiməsi bilən bularnıñ tənlerini erkələtiv jalajdır.

Kalunna esə örmələgəni örmələgən.

Qırdaqnıñ hər çaj-hər çajlarıda qonqajqan yjler, car-vaqlar, vaqlar aqarışdı. Jəkkə-jəkkə volıv kəttə jol vojnca qatar ketkənlər. Həmə aqarış turqan rəjandazdek jolqa taman sıqılyşuv kelədir. Bu ormanlar, taşlaqlar, taq aralıqlar, deñiz çərləri arasıda birdən-bir jol.

Jigitlər şaşlyv vaqlarqa jyğirişədir. Tintədilər, veş, kişisiz, taşlandı.

Jol ystidə volqan məhəlləgə oxşaqan çajlarda kəttə burun, qara kəzli griklər. Jyzləridə xafalyq. İcləridə duşmanlyq. Çim.

— Joq nan... joq... özimiz həm ac otyrmyz...

Ular, bu saldatlar kimlər, qaj jerdən keliv qajaqqa və nimə ucyn varadılar. Soramajdılar. Qavaqlar salıq duşmanlık kəzi bilən qarajdılar.

Tintişdi-haqyqatan joq. Əmma var volıv jaşırqanlyqlar jyzləridən biliniv turıvdyr. Bu esə, bularnıñ özlərinikini, öz kişiləri volmaqanlyq ucyndir. Grekyslər esə, qara kəz grik qızlarınıñ farjadıqa vytyñ eckiləni jıqıv alışdılar.

Keñ, kerilgən taq aralıqda orus qışlaq. Unıñ bu jergə qandaj keliv qalqan belgisiz. Aralıqın astıda ılaq-ılaq jaltırav dərgə aqadır. Yjler, hajvanlar, bir tamanıdaq janvaqırda vuqđaj-rajə, vuqđaj ekədilər. Əziniki, Paltavalılar vizniçə sözləşiv otyradılar.

Qollarıdan kelgincə nan, tarıq vəliv verdilər. Qajaqdan-qajaqqa, nimə ucyn, dev soradılar. Padşan taxtdan aqdarılqan, vəlşeviklər kelgənlər dev eşitgənlər, əmma, ular qandaj adam ekənliklərini bilməjdilər. Jigitlər həməsini ajtıv verişdi. Bular ucyn kyjinişə həm, endi nimə qılsın əziniki, xatınlarnıñ dad-vajıqa qarajaj vytyñ ermək, qaz tavıqların jıqıvıv alışdı.

Kalunna toxtamasdan janıdan ötiv ketdi.

— Qarın acıqadı—dijışədi jigitlər və jənə bştanvaqların tartıvraq vaqlajdılar.

İskədrondaqılar baqlarğa kirib timiskilənişədir. Sonqı baqda timiskilənişib bir tədə pləstinkə bilən bir gramofon tarıv alışdı. Unı boş eğer ystigə qadaşdı. Taşlaq, toqajzarlar arasıda, ar-paq cən bulutı astıda eşitilər edı.

— Prx x x... prx x x x...- kimniñdir qıvur avazı. Bu kişi avazıqı oxşajdı həm, oxşamajdı həm.

Jigitlər alqı qadam basıv, voqazlanqıandek rıxıllav kylişədir.

— Hə, hə, taqıv, „rıx-rıx“nı vıra... 1).

Kejin nəvət bilən qojışdı: „arqıca vojbıqı cıqarmıkin-mən...“, „səvrinni tyətmə...“, „jer jyzidə vıtyv ınsan çinsi...“.

Bir pləstinkə ajtar edi; „xudaja, padşanı aman saqla...“.

— Alıv taşla, oşa xudası bilən...

— Bunı yzın... il..

Pləstinkəni alıv, san-sanaqsız ajaqlar astıqı kəttə jolqı taşladı.

Şundan kejin Gramofonqı tinim vımadı. Ertə səhərdən tartıv ta, jarım kecəgəcə ajlandı. Bıqıv əşylələr, əperələr. U eskədrəndən eskədrəngə, rotadan-rotıqı ətər, vırar çajda uzaqraq tutıvıv qalsa, iş çançal,myşləşgə varar edi. Gramofonı həmə syjər, unqı kişigə qı'qıandek muamala qıvışar edi.

XXI

Eğer ystidə vıkiliv, paraqıvnyñ vaşını arqasıqı qojıqı qovanı joldan vıra jatqanılar qarşısıqı jolnyñ cetidən at sarıv qısqırar edi:

— Ata qajerdə?

Jyzi esə terli, vıqınları tergə pişkən, at həm zorqatdan alıv varar edi. Ormanlar, taq ystigə kəttə bulıv cıqdı. Jumalaq, ar-aq və jol ystigə qaradı.

— Mamaqaldıraq vıldı, şikillik.

1) Bu-jerdəgi kykilik şundaki, gramofonı başlav qojqıanda bir muncə sikynt rıxıllav kejin tilgə kirədir. Mənə şu „rıx“ ruscada „vlux“, qıvıv alıvnan vlux esə ruscada vırgə degən söz. „Jənə taqıv rıx—rıxıv vıra“ degəndə „vırgəni ajtdır“ vılvıv cıqadıv.

Kalunnaň yci qajerdədir, jolnıň yurıbyşyda toxtady. Pıjadalar qatarı bir-birləriǵe jaqınlaşy. qalınlaşy toxtadylar. Aldınyǵy ərəvələrnıń ketiǵe atlarnıń tumsuqlar tegiv ərəvələr həm toxtaldı. Bu toxtalış suvdaǵy tolqundek kalunnaň eń atıǵıǵa varıv jetdi.

— Nimə voldsı? həli toxtaşǵa ertə.

Atnıń janvaşyda sarıv vara jatqan Qovanıńnıń terli jyzını bu-kytilməǵan toxtalış vəhiməǵə saldı. Birdən bu-haloǵa həlakətdən xavar bergyci ma'na beriv aldında qajerdədir voş qına oq avazı sıqıv-həmə çim qaldı. Bu çimlikdə utavıv ketməs iz qaldırdı.

Gramofon toxtaldı. Kyzıx şaşylyv bir cekədə kalunnaň vaş tamanǵa ötdi. Kejin, utamandan atlylar kelıvıv sokinişiv jolnı toşyv aldylar.

— Qajt arqatı!.. atamyz!.. həmələrin u jergə varıv bittə qalmaj əlgilərin kelədir, şikillik...

— ... Sizǵə ajtyla jatıv... u-jaqda birdən uruş voladyr, sizler volsa oşa jaqda intiləsizler, vujruq verilməǵan. Kyzıx sizləǵə taman oq acışǵa vujurdı.

Birdən həmə jaqıv vəhimə vadsı. Hatıvlar, callar, kəmpirlər, qızlar, valalar şavqın və jıqıv kətərişdi.

— Biz qajaqǵa varamız, axır? negə vizni hajdajsızlar, viz nimə qyalyşq? Biz həm sizler vilən. Əǵər əlim volaturqan volsa, varıvıv volsın. Əmma, atlyqlar kənməs edilər.

— Kyzıx sizler vilən saldatlar arası vəş saqrım volsın, dedi. Bolmasa xalaqıt veriv uruşqanıv qojmajsızlar:

— Axır biz sizǵə qaraşy kişiler eməsmi? u-jaqda me-niń Ivanım.

— Meniń Mikitəm-ci.

— Meniń Apanasım-ci.

— Sizler ketiv qalasız, viz volsaq qalamız,-vizni taşlav ketəsizler.

— Nimə, sizler vaşların vilən eməs, kətlərin vilən ojlarsızlarmız? Sizləǵə ajtyldıki, sizler ycın uruşıla jatıv, jol tazalansın, kejin vizniń arqamızdan sekin varasızlar. Bolmasa xalaqıt vərəsizler. Uruş vola jatıv.

Bytyn ərəvələr bir-biriǵe kirişiv ketdi. Jaradarlar, pıjadalar toplanıvıv.

Xatýnlarnyň nala-zarlarý eşitilidir. Bytyn jolqa toqan volýw on saqygmrlarca masafany ыşqal qyloqan әгәwәләр өl-gәndek tek qaldy. Pәşşәlәр quwanýşdy wә atlarnyň jeikәlәridә, wьqьnlaryda, woýьnlaryda top volýw qar-qarajyw turadylar. Balalarqa jaryşqanlar: Atlare sә zor beris waşlaryny siltәjdiләр wә tepinәdiләр. Bәrkләр arasydan deniz kәkәriw kәrinәdir. Әmma, hәmә faqat atlylar tosyw aloqan bir parca jolny kәrәdir, unyň arqasyda esә saldatlar mьlyq uşlaw turadylar. Oşa özlәrigә qaraşly jaqьn, qarыndaş jigitләр. Ular gah oтырьşadyr, gah keңrәk wәrkni tarыw kәnnәk qыlyw oraw icigә qazan salyşadyr.

Mәnә, qьmьrladylar, xuşjaqmaslyq bilән ajaqqa wasдыlar, intildilәр wә warqan saýьn keңәjiv kәttә jol asyla waşlajdyr wә wu-asyloqan çajlarda sekin-sekin cәң oтыradыр, dәhşәt wә waxytsьzlyq sinәdir erijdir.

Atlylar gәrgә qulaq asmajdylar. Bir saat әtәdir. Ikki, woşaqan kәttә jol әlimdek aldynda uzajyw aqaryşadyr. Xatьnlar hәңrәw hьqqыllaw jьqlaşadyr. Daraxtlar arasydan deniz ystidә esә ormanly taqlar arqasydan wulut maralajdyr.

Qарсықусть төw avazlary qajjerdan сыqa jatqаны belgisiz. Bir munca oq wirdән сыqды wә taqlar, ormanlar, taq aralyqlaryda şaraqlady. Pylimyt çansyz-qьpa, wәpәwа tirillәw qojdy.

Şuwaqtda wutyn qamсылar atlar ystidә şippillәj waşlady. Atlar kәtәrildilәр, әmma, atlylar hәddән taşqary sәkişiw, war kyclәrini toplaw qamсылar bilән atlarnyň tumşuqlaryqa, kәzләrigә, qulaqlaryqa uradylar. Atlar pьşqьryw, woýьnlaryny egiv, qanly wurun teşiklәridән wukryw әгәwә hansьrajдыlar, kejingi ajaqlaryda tikkә turadylar, tipcinәdiләр. Arqada, waşqa әгәwәlәrdән jygiriv kelişәdir, onlaw qamсы astыqa alyşadyr. Balalar wuquzlanqandek сыnqьryşady. Kәttә wutaqly kәltәklәr bilән tyzygrәk aqryşьn dәw ajaqlarqa qarыnlarqa uruşadyr. Xatьnlar kәnil azarlyq dәrәçәdә qьcьradylar wә war kyclәri bilән tizgindән tartadylar. Jaradarlar qoltyq tajaqlar bilән cetdә jyrәdiләр, gәңgirәgән atlar pitillәr, sәpcir, aldyndy ajaqlaryny kәtәriw taşlaşar, aldynda tosyw turqan atlaryny nәri-weri syrәdә qarыwаqlaryny yziv woýьnlaryny созыw, qulaqlaryny simiriv joldan wagar edilәр. Muzikләр әгәwәlәrdә ыqьjдыlar, jaradarlar

əgəvə izigə tyşiv əlvə jygirər, jəqlar, kəttə jolnıç cetidəgi zavurlarqa aqanar edilər.

Appaq byrəliv-byrəliv kəcəni enləgən cən icidən qyldyrək tavyşə eşitilədir. Əgəvəgə asyılan raqyrlarınç qaldyrarğan tavyşyqa cidəv volmajdyr, toxtavyşy əllələş. Daraxt vərgləri arasydan deñiz miltilləv kərinədir.

Toxtaşdy, faqat pyjada qyşymnar jetiv alqandan kejin-ginə sekin ərmələşdi.

Hec kim hec nərsə vilməjdir. Aldynda qazaqlar var dejişkən edi. Faqat ularınç vujarqa kelişlərigə hec imkanijət joq. Sunki, taq əllə qacanlar arany tosqan. Goja, cərkəslərmi, qalmaqlarmy, gryzinlərmı, əllə qandaj ismi joq xalqlarmy, hysavyşy qoşun dejişti. Bundan kejin qacaqlar kejin əgəvələri, əskəri qyşymnar jənə həm qurcaq volyşdy. Bularnı hec bir-birləridən aqratv volmas edi. Bularnı bittə qaldyrmaj atv volşymny.

Qazaqlar my, gryzinlərmı, cərkəslərmı, qalmaqlarmy, hər halda tetiklik kerək. Jənə at ystidə gramafon əşylə vaşladv.

Bztyrav məvç yrgəndə əzlərinni tutynlar..

Hər çaj-hər çajda jigittlər əşylə ajtadylar. Jolda hər kim tiləgən çajydan, istəgənicə varar edi. Taqqa tirməşdilər, tən-ləridə volqan eñ soqdy jrtvq kijimlərinı daraxtlarınç vutaqlarv, tikənləri ilər, əzləri esə javvajv nardan almalar izləşədir və jyzlərinı byryştiriv, kəzlərinı qyşyv qarvnlarvny şu-nardan almalar vilən toldyradylar. Emən daraxtv astydan unyç mevələrinı jyqadylar. Jejdilər, accyq sələkəjlər aqady. Kejin a'zajv vədənləri tirməlgən, qanaqan toqajdan cyqdylar və qalqan-qutqan ləttələr vilən birəvniç kəzi tyşsə əjiv volaturqan çaj-larvny vaqlajdylar...

Xatynlar, qyqlar, valalar həmə ormanqa intilədi. Qycyryq, kyuki, jyq-tənlərgə tikənlər, vutaqlar kirədir, cəngəllər arasyda oralşyv qaladylar, nə aldynda jyrv voladyr, nə arqarqa. Hə, aclyq kəttə xalaç eməski, vaşyqny siləsə. Həmə ormanqa kirədir.

Bə'zən tərəliklər arqasyda janvaqyrdə həli jetilməgən məkkəcyvərilər kərinədir. Qyryraqda, qajerdədir, qyşlaqda ornaşqan. Birdən dalany xuddv cegirtgə vasqandek, kişilər va-

sadylar, saldatlar makkəçyvəri təgini suqırvəv aladylar-da jol-jələkəj kəftlərigə danalav aqıvzlarıgə taşlajdıylar, və entikiv uzaq cajnajdıylar.

Analar makkəçyvəri danasınv aqıvzlarıgə saladylar, uzaq cajnajdıylar, əmma jytməsdən bu sələkəjdə pişirilgən votqanıv ıssıq tilləri vilən balalarınv aqıvzlarıgə tıqadıylar.

Aldında esə, jənə oq avazv, jənə pylimyt tirillədi. Əmma, endilunqə heckim ı'tıvıv qılmajdıv—həmə ərğənıv qaldı. Çim. Quş avazvdek bir avaz vilən gramofon cözədir;

Endi men ıřantırvıřlarqə ınanmajman...

Bir-birlərini saqıradıylar, ormanda kyliřədir, hər tamanda saldatlarınv dořuq ajtoqan tavıřlarv eřitilədir. Qacaqlarınv ərəvələri kejingi rıjada əskərii qıvımlar vilən dořıvıv dəm almaj jolda ceksiz cən vultıv aıtvda varadıylar.

XXII

Dıřmənler birinci mərtəvə jolnv tosdıylar. Jəni dıřmənler, nımə ucıv? vularqə nımə kerək.

Kyzyx aıljadıv-bu jerdə tıqıv (prəpkə), solda taq, onda deıiz, vular arasvda esə, tar-qıvna jol. Jol vojnca, kəpıkləv taqdan tıřıv kelə jatqan dərjəcə ıstıgə temir jol kəprıgıgə oxřaqan kəprık salınqan. Jalqıv řunv ıstıdən-gıvə ötiř mıvkin. Kəprık aldıqə volsa dıřmənler toplar, pylimytler qojqanlar. U kəprık aldıvda hər qanda. dořunv toxtatsa voladıv. E, qandaj qıvıv volar ekən, bu jerdə cəldəgıdek iř kərvıv volmajdıv.

Unqə, dıřməngə qarřv qandaj hərəkət kerək ekəni toqıvıvda Simələkərvniq vıjruqıvıv vərədilər... Leməndek sarqajıv və řaqlarınv qıvıv vıjruqıv oqıvmasdan qıvıvmlajdıv və jolqıv ırovtadıv. Saldatlar volsa, unv sekin alıv, tizzələrigə dořıv toqıvıljadıylar-da, kənnək qıvıv orav icıgə quruq vərklərini uqalav salıv cekədilər.

Əskərlər jol vojnqə cozıladıylar. Kyzyx ularqə qarajdıv: həməsi jırtıq kijımdə, jalan ajaq. Bularınv jarıvıvda kiři vařvqə ikkitədən, ıctədən oq, qalqanlarıvda esə quruq mıltıqınv özi. Bittə-gıvə zəmvərk, unv onaltıta-qıvna oqıv var. Kyzyx esə řaqlarınv qıvıv saldatlarqə řundaj qarajdıvki, guja hər qajıvıvıv oqdanıvda ikki jyz, uc jyztə oq var, jəřıklərdə

oqlarъ tola bolqan zəmbərəklər vəhiməlik qarav tura-
dylar, atrafda esə, öz jyrtiniq dəşti, unda vytyн kalunna tizi-
liv varadyr.

— Ortaqlar, biz qazaqlar bilən, kədetlər bilən uruşdyq.
Nimə usyn uruşqanlymyzны biləmisiz. Sunьq usynki, ular ыны-
лавнь həlak qыльснь tilədilər.

Saldatlar unqa qavaqlarынь salьv qarajdylar və közləri
bilən gəpirədilər:

Sen ajtmasaң həm biləmisiz, nimə qыльvдыr? көпрыkниq
teşigigə həm сыqьv өtəlməjmiz...”

— ... Mənə qazaqlardan qutuldyq ara taq tosyv, vizni
orav aldy. Nəfəsimizni rastlaşqa fyrsət völdy. Əmma jolyмыз-
ны jəni dyşmən tosyv. Kimlər vular? Bular gryzinlər-menşe-
viklər. Menşeviklərinə esə, kədetlər bilən vahasь bir, ikkkəvi
həm şora hykymətini jyqьtьş usyn vajlar bilən birgələşədilər,
uxlav tyşlərində көrədilər.

Saldatlarınə közləri esə:

„Ej, өpişyv oşa şora hykyməti bilən, biz bolsaq jalan
ajaq, ac, jegəni hec nərsə joq“. Kyzыx vularның көzini fə-
hmlər edi. Añlajdyki, bu həlakət.

U eң sonqь qartanь taşlav, atь əskərlərgə muraçaat
qыldь:

— Sizniq, ortaqlar, vəzifəniq: atda bir parvaz uruv көp-
rykni alьşdyr.

Atь əskərlər, həmələri birdek, añlajdylarki, vaş qoman-
dan vularның aldyqa çydə telvə məsələ qojdy: өrdəklərdek
birin-ketin (көпрыk çydə tar edi), pylimyt oq sepiv turqanda,
alqa varьş, көпрыkниq jarmьn өlik bilən toldьrьş, qalqanlarь
esə, ular ystidən өtəlməj arqaqa qajqtanda tytdek төkiliş de-
gən sөz edi.

Əmma, vularның ystilərində cerkəs kijimləri, ata vavalar-
ьdan qalqan jaraqlar, vaşlarьda çingələk çunьv papaqlar.

Añlar vaşlarьнь siltiv tizginlərini tartadylar. Əçajьv atlar,
cөл atlarь, Qovan atlarь, həmə həvəs bilən vularqa qarajdyr-
lar və birdən gyrylləşdi:

— Alamьz, ortaq Kyzыx!..

Jaşьnqan top, vytyн taq aralyqlarь, taşlaqlarнь өziniq
əksi sədasь bilən toldьrьv birin-ketin pylimytçilər berkingən

ujəni vuza vaşladь. Atıь əskərlər esə, paraqlarənyь tyzətiv-or-naştyrəvraq kijiniь indəməj, şavqyn salmaj, myltьq atmaj myjilişdən atyьv sьqдылар və bu dəhşətdə vojnlarənyь cozvь, qulaqlarənyь cimirgən, burun teşikləri qanaqan atlar көpryk taman və көpryk ystidə jygirədilər. Taq tamanьdan eşitilgən əksil sədaqə qulaqlarь bitkən, bundaj jyzigə cararlyqnyь kyt-məgən gryzin pylimytcilər minyt sajn şaraqlav turqan top oqlarь astьda sьqыьv jatar edilər. Bittə at jьqыды, ikkincisi, ycincisi, əmma əllə qacan көprykniң ortasь, aqьvat, көprykniң özi, oң altьncь top oqь, və... qacдылар.

— Urra a a a! -carьşqa tutundyлар.

Kөprykdən uzaqraqda turqan gryzin əskəri qь-sьmlarь arqada ata ata jolqa tyşiv buruluşdan ötiv ber-kindilər.

Kөpryk janьda turqanlar volsa, qьrəraqda taşlandьlar, əmma gryzin əfetserləri i!gərirək səkrəv kicginə qajьqcaqda otyrьşqa ylgirdilər və bu qajьqcalar tezləv uzaqda turqan pa-raxodqa taman ketdilər.

Tamaqlarьoqaca suvqa vatьv tikkə turqan gryzin sal-datlarь ketə jatqan paraxodlarqa qollarənyь cozvь qьcqrəady-lar. Jalvarədyлар, balalarənyь şəfi' keltiriv jalьnadьrlar, ötkyn-cilər esə, ularnyң vaşlarьoqda, jelkəlerigə qыьc bilən yrədilər və suvda qan grdav urub көzdən joqalar edi.

Kөm көk deңizdə qara nuqta volьv turaturqan para-xodlar joqaldьlar. Qьrəraqda esə endi heckim jalvarmas və munaçat qыьmas edi.

XXIII

Ormanlar, aralyqlar arasьdan taqnyң taşlaq cоqqыларь көrinə vaşladьlar. U tamanlardan şavada kelgəndə salqyn vo-ladyr, pəstdə esə jolda—ысыq, pəşşə, cəң.

Kəttə jol tar jөлəkdək cozыды. Ikki tamandan taşlaqlar qьsьv kelədilər. Juqarьdan esə suv jyviv ketiv sьqьv qalqan daraxt tamьrlarь asыьv turadyлар. Minyt sajn volqan buru-lyşlar, aldynda və arqada nimə var ekəni көzdən joqata-dьrlar, jөлək tar, əjləniь volmajдыr. Bundan həmə bir jaqqa qarav aqadyr, taqlar deңizni tosdь.

Hərəkət tinədi. Ərəvələr, atlar, kişilər toxtayırlar, uzaq, carcataturqan dərəçədə turşadı, kejin jənə jolqa tuşədilər, jənə toxtayırlar. Hec kim hec nərsə vilməjdir. Hec nərsə kərinməjdir, həm jalqız ərəvələr, nəridə esə, mujilişdə dıvar, juqarıda kəm kək bir parca asman.

İnickə tavış:

— Ana aaa, ассьоq alma aaa!!!

Və vaşqa ərəvədə.

— Hər tur, həmmən, ej, qajjerdan alaj... nimə dıvar-
qa сыqajмь? dıvarнь kərməjsizlərmі?

Balalar juranьşmajдыr. Ньqqыllав jьqlав, kejin vaqьы-
şadı.

— Ana aaa... məkkə çyvəri ver... ассьоq alma... ассьоq
alma ver... məkkə çyvəri,...

Jarqьrav turqan kəzli zəhərləngən vərıdek analar atraf-
qa qarav, balaların yradılar.

— Tek, sizlərgə artьqca bir nərsə joq. Qacan ələsizlər,
vytyn çannь təndən suqurdlarьq-ky, və qahьrьb, açьz jaş
təkiв jьqlajдыrlar.

Qajjerdədir uzaqdan voş-qьna oq avazlarь сыqды. Hec-
kim eşitilməjdi, heckimnիң hec nərsədən xavarь joq.

Bir çajda bir saat, ikki saat, yc saat turьv qalışды.
Alqa hərəkət qылыşды, jənə toxtaşды.

— Ana aaa, məkkə çyvəri...

Analар esə, oşandej azavь balalarınь tamaqlarьнь saj-
nav taşlaqundek volьv, bir-birlərini səkişiv ərəvədə doqьllaşьv
varadırlar. Ərəvədən məkkə çyvərinin pəjesini suqurьv alьv
azav bilən uzaq sajnajдыrlar, tişlərini ərəң vasadьlar, mylklə-
ridən qanlar aqadı. Kəjin ac kəzlik bilən асыльv turqan
balalarınь aqьzlarь ystigə engəşiv ьssьq til vilən səjnəlgən
pəjəni unqa juvaradırlar. Balalar unь aqьzоqа alьv, jutyşqa
urьньv kərədirler, pəjənin qыltьqlarь tamaqqa səncilədir. Ba-
lalar oqьşadı, jətələdirler, typiriv taşlajдыrlar, qusuşadı.

— Jeməjmən, jemə ə ə ə jmən.

Analарньң qazavlarь keliv ularнь yradılar.

— Axьr, qandaj vəla volьbn sizlərgə? nimə verəjik?

Balalar pьsraq kəz jaşlarьнь vytyn jyzlərigə syrəkəjdirler,
tamaqlarьdan vuqьladьrlar, jətədilər.

Kyzyx çaqlarынь қысыв дүгвин билән дүшмәнниң пөзитси-
ясини көздән кечирәдир. Кәмәндирләр топлань вular һәм дүг-
вин қараждьлар, салдатлар көзләрини қысыв дүгвиндән қалыҗ-
маждьлар.

Мужилиҗ артыда тақ аралықь көринди. Буның арасьдан
узақдақь тақлар көкәриб көринив турадьлар. Кәттә орман қа-
лын волев, тақ аралықьнь қарлав турусь вәләнд қыларқаса
сықыв кетгән. Бу—вәләнд қыларның жуқарысь җиҗәгә охсақан
жалтырақь таҗлар билән қарланқан, ең уцидә есә, төрт сазьн
самасы келә турқан җәр—ву јердә дүшмәнләрниң акурь вә
оналтыта топ јөләкдек сықыв келә јатқан кәттә јолқа вәдвәһи-
мә волев қарав турадьлар. Kalunna алдыңқа интилив тиккә тақ-
лар арасьдан енди өтгәндә, пылимьтләр тириләв топлардан оқ
јақды—воҗ җај қалмады. Салдатлар арқақа тьсәрилиб, тақ ар-
қасықа беркениҗди. Kyzyx усун асық—равҗан—ву јердән қуҗ
һәм усыв өтәлмәјдир. Неч јаққа вугыльһьньн ылаҗь јоқ. Јәга-
нә јол—шу кәттә јол, вундан варақанда есә өлим. Унь рәстдә,
узақда ақарысь в турқан җәһәрцә вә gryzin паракодларь қара-
јь в турқан вухтақа қарајды. Qандај волмасын вьран јәңи нәрсә
ојлав сықарыҗ керәк—әмма нимә? қандајды вьран јол тутыҗ
лазым—әмма қандақа? вә и тиз сөкиб јолда сәң васын ха-
рытақа қарајды. Fн kickinә егри сызықларьқаса өргәнәдир,
һәмәси соқмақ.

— Ortaq Kyzyx!

Kyzyx ваҗьнь көтәрәдир. Ikki киҗи тиккә ајақ ојнатыв
турадьлар.

„Xaramzada, mäl'ynlar... ylgьrdilər...“

Әмма вularқа индәмәј қарајды.

— Nimә қылдық енди, ортақ Kyzyx. Cәңгәлзарлар арась-
дан өтиҗә тоқры келмәсин. Gryzija һәмәмизни јумалатады.
Bir мәртәвә вез, енди ајтсақ, рәзведкәдә вольдық...кәңили вольдық...

Kyzyx һаман тиккә қарајды.

— Of, degin. Inickә tartma, mengә of degin, vilәsәнmi,
вуньн усун атыльһьнь?

— Авва худа урды, ву тоқайның һиди, һәмә вақт тоқай
ицидән јьрив нәфәс алқанмыз.

— Naxadki oşa jerdə məjxana bolqan bolsa—dev iliv aldı, ojnaq məkkar kəzli jənə vaşqas—ormanda jalıq daraxtlar, vaşqa hec nəsə joq.

— Bolqan işni gəpir.

— Nimə endi, ortağ Kyzyx, viz birgə vara jatırmız, gər-söz çiddii: ja şu jerdə əliv ketiş kerək, ja qazaqlar cəngəligə tuşəmiz. Əlgimiz həm kelməjdir, qazaqlar cəngəligə tuşkimiz həm, nimə qıls kerək? qarasaq daraxtlar arqasında cəjxana kərindi. Biz sekin vərđıq—tərtə gryzin kavav jev vino iciv otırsıvđır. Mə'lymki gryzinlər pijanistə kelədir. Burunqa kelgən hid haldan tajdırdı. Ularda toppanca. Biz ırqıv sıqıv ikkitəsini ətvə taşladıq: „toxta, çajırdan qıtırılma, oraldı. qollarınnı kətər...“, ular gəngirəşiv qalırdı—kytmədilər. Xajır, samavarsı əlgində qorqdı! Biz volsaq, toqırsınnı ajtqanda gryzinlərdən qalqan kavavların jev tygədik. Pulınnı ular vərişi kerək edi. Ajlıqnnı kəv alırdı. Əmma, vinonı volsa siz vıjruq vėrgəndek, gər bittə ləvimizgə həm tekkizgənimiz joq.

— Qoj, gəpirsin. Bu lə'nəti zəhər...məjli qolıdan kelgəninı qılsın.

— İsgə.

— Gryzinlərnı ormanqa sydrəv əlv kırıv jaraqarın əldı. Qalqanların həm samavarsın, vı vaqıv jıv jıv vıvmasınlar usın, vı jaqqa əlv keldik. Jənə xatın-qızlar vılən vėstə erkəkni ıcrətdik. Bular şu jėrdəgilər, taq astıda jaşavrsı özimiznikilər, ruslar, yjləri şəhərdən pəstrəkdə ekən. Gryzinlər esə, asıjalılar, jənə qar-qara vizniq millətdən eməs. Ular esə, həmə jaqnnı taşlav vizgə taman kelədirlər. Soqmaq jol vılən şəhərnı əjləniş mymkin, orman, çərlər, aralıqlardan ətış qıjın, əmma jırsə voladı, dejişədir. Təpəliklərdən jırişniq ma'nası joq. Ular soqmaqların vėş vırməqdek vılədirlər. Əmma qıjın, həlakət, əmma hər halda şəhərnı əjləniş mymkin.

— Qanı ular?

— Şu jerdə.

Kəməndər batalion kelədir.

— Ortağ Kyzyx, viz hazır dəniz vıjıqda vərəv keldik. U jerdən ətışniq ılaş joq: qırdaq taşlaq, suvqa çər kəckən.

— Suqırmı?

— Taşlaq çajlarda belgəcə, hatta tamaqçaca, kişini kəmə turqan çajlar həm var.

| Nimə qıybдыр—dedi jыrtыq kijimli, qulaqçaq mыltыq uşlav tişəv turqan saldat—kəmsə nimə...taqdan tyşkən kəttə taşlar vardыр, oşalarnың ystidən biridən ikkincisigə həkləv-həkləv ötsə voladı.

Hər tamandan Kyzyxgə xavarlar, ma'lumatlar, planlar kelədir. Bə'zən bular, kytilməgən dərəçədə acыq-jarыq və cuqur fikirlərnin nətiçəsi voladı—ymymii ahval ajdınlaşadı, jeñilləşədir.

U kəmənderləni toplajдыр, taşdek çaqılarınь qısbadı, ötkyr közləri hec nərsəni qacырмаjдыр—kərədir.

— Ortaqlar, mənə şundaj. Bytyn yc eskdrən şəhərnin ətrafınь əjləniv cыqsın. Jol aqыр voladı: soqmaq jollar vilən ormanlarınь aralav, taşlaqlardan aralыqlardan, jənə kecəsi jyrışgə toqı kelədir. Əmma, qandaj volmasın şu işni qıybş kerək.

„Hələk volamыз...ыранта at həm qajтыv kelməjdi“—til ajtmaqan bir nərsə közdə jaşығыньv turadı.

— Beştə şu jerdə jaşavcы ruslardan jol vaşlajтырqanlar var, gryzinlər bularnы tyzləgənlər. Bularnың aylalarь şu jerdə—vizdə, bir şikəs rıxt volaturqan volsa, ular ycyn aylalarь çavav verişlərini ularqa b'lan qıybıqan. Ты (тыл) dan əjləniv ötiv şəhərgə kiriş kerək...

U qarajыv turqan taq aralыqынь qarav tek qaldы-da:

— Həməsini həlak qıybşqa—dedi qısqa-qына.

Atы əskərlər paraqlarынь ornaşдырыvraq kijiv atlandılar.

— Bujruqыңыз ыçra etilədir, ortaқ Kyzyx.

Kyzyx:

— Pijədə əskərlər polkь...ortaқ Xromof, siz öz polki. nızni çərdən атыv tyşiv, taşlar ystidən ötiv portqa varыңыз-Taң atыşь vilən oq cыqar hуçым qıybь, qыrçaqqa vaqlanьv qojыqan paraхodlarınь qolqa алысьы.

Jənə çim qalыv, atыv qojды:

— Həməsini qыrqыşqa.

„Gryzinlər deniz ystigə vittə meřgən qojsa, taşlar ystidən vara jatqan polkь vittə qojmaj terədir...“

Həmə birdən tavыş cыqardı:

— Tifləjmiz, ortağ Kyzyx.

— İkkitə polknъ tərəlikdə vola turqan kyərəşgə hazırlaş kerək.

Tağ soqqılarınq qızqırsıq birin-ketin sənə başladı: həməsi dek toq—kək tyskə kirdi. Aralıqlarğa tyn ərmələv kirdi.

— Mən alıv varaman.

Bu qaranq sykynətdə həməniq kəz alıyda, qar-qara qalın orman, unıq arqasıyda jarıtıraqly taşlar bilən qarlanqan tərəlik, unıq ystidə tikkə—şaquldek tağ...tağ aralıqlarğa tyn. ərmələv kirib ketdi. Kyzyx tərəlikgə tarmaşdı. Təvəndə esə, xıra volıv ləttələrgə oralqan jalan ajaqlar, zic mlytq nəjzələri varadı.

Həmə Kyzyxdən kəzini almaıdyr, unda həjat—mamatınq siri var. U bu aqır ahvaldan sıqıy jolnъ kərsətisi kerək. Bunъ həmə anıq kərədir.

Kyzyx miqlərcə tərilib turqan kəzlər astıyda özini hec kərilməgən həjat-mamat sirigə malyk his qılyv ajtdı:

— Ortaqlar, xiz qajsınъ tallav alamız: ja şu jerdə vaşlar kesilədi, ja qazaqlar arqadan kelib bittə qalqunca həmə-mizni azavqa saladır. Çyde aqır qıyırnsıyq: mlytqqa, zəmvərəkge oq joq. Jaraqsyv quruq qol bilən alışqa toqır kelədir. Narıyjaqda volsa, vizgə taman on altıta zəmvərək qarav tuadır. Əmma, həməmiz bir volıv... quçım volıv, temir jyzı taşdek qatdı və kişi tavışyqa oxşamaqan tavış bilən qısqırdı və həməni cəcitiv jubarı—əgər həməmiz bir volıv özimizni yrsək, vizgə jol acıladı!..

Unıq ajtqan gəpini u ajtmasa həm həmə, eñ soqıy saldatqaca bilər edi. Əmma, vəhiməlik tavış bilən qısqırsıy bilən, bu jənlilik həməni sərəsiməlikge saldı və saldatlar həm qısqırdılar:

— Həməmiz birdek.. ja jolnъ acamız, ja vaşlar kesilədir.

Aqarışıv tağ soqqılarınqdan soqıy aq daq joqaldı. Hec nərsə kərinməjdi: nə tərəlik, nə taşlyq, nə ormanlar. Kijində vara jatqan atlar həm bu qaranqılyqqa qarq völdılar. Sa-sıyqan, tərəlikdən bir-birlərinin jırtıq kijimlərini ysləşiv deñiz tamanqa tyşiv kelə jatqan saldatlar həm kərinməjdir. Ystidə

ölimdek tikkə taq turqan ormanqa, kejingi ikki polkniñ soñqıy qatarlarǵ hám kiriv berkindilér.

Tyngi sykynatda ǵarav tek qaldylar: nǵ ot, nǵ ǵar-sǵz, nǵ kylki nǵ ac balalar ǵıñıǵıǵı...

Sykynǵt, zylmǵt.

XXIV

Jaş, mejlǵvli, altǵn pagonlar taqıloqan ǵyzy tar-ǵına cerkǵscǵ kijingǵn gryzin ǵfetseri, kǵrgǵnda xatǵnlarnǵ jıtyñ-tyraturqan (vunǵ ǵzi bilǵr edi) kǵzlǵri ǵılǵn ujaq—vujaqqa ǵarav majdanda jyrǵdi. Akoplar, akop aldǵqa toplanǵan tıf-raqlar, pylimyt yjǵlǵri.

Jigirmǵ sazǵnlar camasǵ kelǵ turqan tikkǵ ǵǵr, unıñ astǵda taşǵ nǵşavıǵıq. Bunda volsa ǵtiv volmajturqan orman, ormannıñ nǵrigi tamanǵdaǵ taşlaq aralǵqdan rajandazdek kǵttǵ jol cǵǵv kelǵdir. Zǵmvǵrǵklǵr pisiv řu tamanqa ǵarav turadylar—vu jaqda dıymǵn.

Pylimyt atraǵda volsa, qollarǵdan nǵjzǵli—casa vajlar jyrǵdirilǵr.

Bu tonǵuzlarqa kǵttǵ joldan cǵǵv varmaqı volqanlarǵda, vu kyn ertǵ bilǵn kerǵkligini veriřkǵn edi. Eslǵrigǵ tyřǵdir .

Bu davan ystidǵ ıřqal ǵylyñqan pǵzitsijǵni polkovnik Mexilǵrzi (řundaj jaş vaşǵ bilǵn polkovnik,) sajlǵqan. Bu jerǵ řtavǵn ornatǵ. ǵyřqǵqǵn berkitkǵn bir qulǵ voldǵ.

U jǵnǵ domvazıǵq majdanqa, tikkǵ ǵǵr, taşlaq—denizǵǵ ǵpiriliv tyřǵn ǵyřqǵqǵa ǵaradǵ. Hǵmǵsi xuddǵ vıjyrtmǵdek, ǵajıı, bir ǵořunǵ toxtatıř ycyñ toplanıřqanlar.

Ularnǵ vu jerdǵn ǵtkǵzmǵslik-ginǵ jetmǵjdi—vu az, ularnǵ ǵyǵıř kerǵk. Bunıñ ǵolǵda ǵllǵ ǵacanlar, tyzilǵn plan var: ty (тыл) ǵǵ paraxod juvarǵv kǵttǵ jolnıñ denizǵǵ jaǵn kelǵn ǵajıbdan ularnǵ torqa tutıladıǵ. Kejin paraxoddan ǵskǵr tyřıřiv, ularnǵ ikki jaqdan ǵarav alǵnadı—da ular taxta piřǵkkǵ ilingǵn cǵcǵandek ǵliřǵdir.

Bu kiři, Kytǵisniñ etǵklǵridǵ az-ǵına, ǵmma ǵydǵ jaxıř vǵ ǵǵzǵl mylǵǵǵ ǵǵ volqan kinǵz Mexilǵrzi. Bu, řu kiři bir uruř bilǵn ǵyřqǵqda ǵrmǵlav ketǵ jatqan zǵhǵrli xařaratlarnıñ vaııǵnı jǵnıřmaqıylar.

Ruslar gözəl, mədəni, vyjyk Gryzljəniŋ javь, ruslar həm ərməni tyrk, azarvajcanlılar, tatarlar, anca zьjalьlardek bittə düşmən, bolşeviklər ьnsanьjat düşməni. Bytyn dunja mədəniyyətiniŋ javь. Mexelədzi əzi sosialist, əmma u... („ənə u girek qьзь arqasьdan kişi juvarьysamekin?...joq, arьzьmajdь... pəzitsijə saldatlar jьzi xatьь ucyn...“) əmma, u haqьqьь so-sialist, tarьxьь vaqьalar mexəniməsini cuqur aqlajdьr. Və sosializm məskəsi astьda ammada eŋ pəst, bevaş məjil və arzu tuqьdьrucь fitnəkarlarınь qan-çan düşməni.

U qanxor eməs, təkilgən qanlar vunь unqə mən' qьla-dьr. Əmma məsələ bytyn dunja mədəniyyəti, əz xalqьnьŋ səl-tənət və saadatьqə daxьldar volaturqan volsa—u verəhim, bu toqььda qanca vaş volmasьn kesilədir.

U, qolьda dyrvin, ujaq-vujaqə jyrədir. Vəhiməlik dom-vazlyqьnьŋ nьşavlyqьqə, ətiv volmajturqan qaranqь ormanqə, ьlan izi volьь taşlaqlar arasьdan cьqьv kelgən və unda hec-kim volmaqan kəttə jolqə, kecki qьzqьc rəŋ bilən qьzarqan taq coqьlarqə qarajdьr. Sykynət, jumşaq-qьna vasьv kelə jatqan kecqurunqь sykynət.

Unьŋ cьrajь gəvdəsini qьsьv turqan eŋ jaxşь mavut-dan tikilgən cerkəs kijimi, qьjmat vaha altьn sunь jygirtilgən xançar və toppanca, Kəfkəzdə jəganə volqan usta Usman tik-gən aq paraq, vularnьŋ həməsi unь məcьvyr qьladьr. Çəhad myzəffəriyyətə ajnьqsa unьŋ qьlaturqan işigə məcьvyr qьladьr. Unь bu ləş-lyşlər vaşqalardan unьŋ aldьda tiziliv turqan sal-datlardan, bundan kərə təçrivə və bilimi kəm volqan əfetser-lərdən açratьv turadьr və u jyrgən vaqtda əziniŋ jəganəlik vəznini əzi bilən virgə alьv jyrgəndəq tujьlar edi.

— Haj.

Xadьm jygiriv unьŋ janьqə kelədir. Unьŋ həm kəzi, polkovniknikigə oxşaş qara, nəm, əzi jaş, sarьq jyzli gryzin. Toqьь keliv „hazьr vol“ vəz'ijətidə turьv qolьnь şəpkəsinin sajavanyqə tekizdi.

— Nimə vujurasьz?

„Bu qьznь...grek qьzьnь.. keltir“

Əmma, vu gəpni ajtmadь-da tikkə qarav:

— Kecki avqat voldьmь?

— Şundaj, myhtərəm əfetserlər kytiv oьradьlar.

Polkovnik savlat bilən ықъв ornьdan turьv özini cetkə tartьv, tikkə qatьv turuvьv arьq jyzli saldatlar, saldatlar arasьdan ötiv varadьr. Azьq kelməgən, saldatlar ac faqat—bir sьqьmdan məkkə çyvəri alqanlar, saldatlar polkovnik hyrməti ucyn cetləniv közləri bilən kyzətər edilər, u esə, qolьnьq ycigə ilgəni aq qolqapnь likkillələtiv ötər və tytəv turqan otlar, zəmvərəkgə qoşaturqan atlarnь vaqlajturqan qazьqlar, ehram nusxa qьlv yjylgən mьltьqlar janьdan ötiv aqarьv turqan uzun cadьrqa kirdi. Bunda esə, közni qamaşdьrarlьq dərəcədə bu ycidən u ycigə ystəl qoьlqan. Ystəl ystidə şişələr, tərəkələr, gymkələr, valьq uruqь, pьşьllaq, tyrlı mevələr. Şunqa oxşaqan jaş əfetserlər toplanьşьv gəpirişiiv oьradьlar. Bular həm xuş picim cerkəs kijimi kijənlər. Həmə ornьdan turdь.

— Mərhəmət—dedi polkovnik. Həmə oьrədv.

Öz cadьrьqa kiriv jatqanda esə vaşьdan jaqьmьv xajalar kecdi və jarqьraqan əmirkən etigini xadьmqa, tartьşqa veriv ojlar edi:

„Bekər grek qьzьqa kişi juvarmadьm...əmma juvarmaqanьm həm jaxşь voldь...“

XXV

Kecə şundaj vyjuk ediki, taqlarnь həm, taşlaqlarnь həm, kəttə çərləni həm jutьv juvardь. Kyndyzi təriddə ormanlar kəringən zor tərədən əpirilgən, bu çərlərdən esə, endi əsər kərinməs edi.

Akop ystidəgi tupraq tərələrdə kecəniң özidek qar-qarasavojlar jyrədir. U sekin-sekin on qadam vasadь, ahьstalbьq bilən buruladь və sekin arqaoqa qajtadьr. Bir tamanqa qarav jyrgəndə köz alьbda qar-qarajьv turqan pylimytlər, ikkinci tamanqa qarav jyrgəndə esə, eң nərighi cetgəcə qarantьlьbьq qarq volqan taşlaq çərlər sezilədir. Misilsiz tikkə çərlər təskin dil vərədir: ecki emər həm ərmələv sьqa almajdьr.

Jənə sekin on qadam vasьladьr. Ahьstalbьq bilən vurьlvş, jənə...

Yjlər, kic-ginə vaqlar, kickinə məkkəçyvəri majdanь. Ninə, həm unьq qolьbda kickinə Sergy. U nərighə ketkəndə

Sergy öziniq qara kəzi bilən uzaq unqa qarav turdı, kejin anasınq qolıda səkrədi. Şişkən qolcaların uzatdı və aqızdan pyfəkcələr cıqarav küldi. Tişsiz aqızın acıv əcajıv ilçəydi. Un atası qolıqda alqanda esə, atasınq jyzini sevikli sələkəjlər bilən cəplədi və bu tişsiz aqızınq ilçəjişi, undan cıqarav pyfəkcələr qaranoqıda sənməjdir.

Sekin basılqan on qadam, ərən kəzgə ilinaturqan pyli-mytlər, sekin vurılsı, şunıqdek zorqı-zorqı kərinə turqan tikkə çər jənə...

Bölşeviklər unqa jamanlıq qılqanlar jıq...u şu terəlikdən turıv ularqı oq atadı. Jolda ecki emər həm qımyrlamajdır...bölşeviklər padşanı taxtdan aqdarqanlar, padşa esə Gryzijəni icər edi—çyde jaxş...Rosıjada vytyñ jer dıjqanlarniki, dejişədir...u aqır nəfəs aldı. U səfərlikgə alınqan və taq artıda nımə kərinəsə, vıjruq veriləsə, atadı.

Hec səvəbsiz tişsiz aqız ilçəydi, pyfəkcələr və kəkrəkədə isijdir, u icdən külədir, qarajqan jyzidə esə çiddilik.

Qaranoqlıq qarlaqan oşa sykynət haman cəzilədir. Taq jarışşıqı jaqın vılsa kerək, bu sykynət həm həmə jaqın qarlaydır...baş ve nəhajət aqır, egilədir, egilədir-də birdən kətərilədir. Hatta jarım kecə kəz jetməjturqan dərəçədə qar-qara pəst—vələndlikdən—taq, vıkrəjiv turqan çajlarda jəkkə-dykkə julduzlar miltilləjdir.

Uzaqda, oxşamaqan avaz bilən tyn quş qıcırdı. Nəgə, Gryzijədə bundaj tavşın eşitməgən edi?

Həmə jaq aqırılıq, hərəkətsizlik bilən qarlanqan və sekin unıq qarşışıqı qaranoqlıq deñizi aqıv kələdi. Bu xajran qalarlıq eməs.

— Nıtə, bu sənmi?...Sergy-ci?...

Kəzini acdı. Baş esə kəkrəkədə oraladı, əzi həm akop aldıqı toplanqan tupraq ystigə tärtıldı. Uziliv qalqan uıqunıq soñıq sikyndləri sekin kəz alıda tyngi hava vılv jyzər edi.

Başın silkitdi, həmə jaq ölgəndek. Şyvələnis atrafıq qaradı: haman oşa hərəkətsiz qaranoqlıq, oşa kəzgə iləs kərinə turqan akornıq tədələri, çər qırqıqlar, qıra-şirə kəriniv turqan pylimyt, əmma kəzgə kərinməj turqan cuqur. Uzaqda quş qıcırdı. Gryzijədə bundıq quşlar vılmajdır...

U көзини узақларға таşлајдыр. Наман оша егри-выгри қаралық, вә уның устидә хыра, енди илғәриги çайыдан ваşқа јаққа сырылған јулдузлар, тоқрыдан-тоқры çим қаранқылық деңизи һәм у биләди—бу деңизниң астыда қара, қалың орман...Esnәјди-дә ојлајдыр: „јырыş керәк, волмаса јәнә...—ојламады һәм, шу анда-јақ јәнә һәрәкәтсиз қаранқылық, çәрләр, көккинләр тәгидә јызәди. Cексиз вә јеңilmәs. Уның јырәги һәsrәт билән toldь.

U sorady:

„Tynги қаранқылық јызә aladyмы?“

Unqa çavav verişdi.

„Jyzә aladyр.“

Unqa söz bilән çavav verişmädi, faqaf tişsiz milkini көrsәtiw kыlišdi.

Aqыз tişsiz һәм јumşaqлық уsyn бу unqa қорқынысly boldь. U қолыны uzatды. Ninә valаның ваşыны қолыдан тыşirdi. Kылрәң ваş јumalav ketdi, (уның јырәги „şyv“ etiv ketdi), әmma ең нәридә тоxtady...хатынның јырәги јагылыw—һәј...әmma бу bundan emәs, ваşқа қорquvdan, қыра-şirә таң јагылыда çәр јақасыда әллә қанча ваşлар көринди, vular тыşiv kelә jatqan bolsalar керәк.. Ular һаман көтәриләр edilәр: әvvәl војьнларь көринди, qollar таşlandь, јelkәләр көринди. Keјin-xuddь асылmas çақпын јiriv сыққандај, çәрәңләгән аваз, sykynәtni parcalды:

— Alqal...kyrәşkәl...

Cidәv volmajturqan јьrtқыс һajvannың tavşьdek volqan һajқығық vutyn atrafны јәгьv јуварqandek boldь. Gryzin atды, јumalav ketdi. Бу kişi cidәј almajturqan зьrқыраşда, anасынның қолыда сәkrәv, qollarыны uzatыв, kыliv tişsiz aqыздан рyfәkcәләр сықарыв турqan vala бирдән sәнди.

XXVI

Polkovnik cadьryдан сықыw қујьqа, portqa taman јyгirdi. Atrafda таşлар устидән ьrқыw, јьқылqanlardan һәklәw јагыша vара jatqan таңда ucuv varadyлар. Arqa таманда kişiniң tavşьqа oxşamaqan, һec еşitilmәгән вақығыşлар. Atlar noxtalarыны yziv војьнларыда асылqan арqan parcalарь билән capadyлар...

Polkovnik caraqan baladək, taşlar kickinə daraxtcalar ystidən ығуыв şundaj tez varar ediki, jyrək dykilləv ylgirə almas edi. Kəz aldəda faqat vuxta... paraxodlar...qutulıvş, çan saqlaş...

U qancalıq tez ketə jatqan bolsa, şunca tezlik bilən—joq, mijəsindən eməs, vytyн təndən ətər edi:

„İş қыыв . . . iş қыыв . . . iş қыыв . . . öldirməsələr edi . . . iş қыыв rəhm қысalar . . . edi . . . nimə dejışsə qыlar edim . . . padalarынь vaqajын . . . tavьqlarынь . . . jer qazыr edim gəñ jьqar edim . . . iş қыыв tirik qalsam . . . öldirməsələr voladыr . . . ej xuda, hajat . . . hajat . . . “

Əmma, vujaqqa gysyr-gysyr ajaq tavьşlarы çydə jaqьndan, arqadan, jan-beridən eşitilə vaşladы. Arqada jənə həm mydhişrək, ɵliv vara jatqan qarañqыlyqынь tolqызыв dəhşətli avaz: həm vuquq, хьыллаqan avaz bilən sətтə qajtaqы səkişlər.

Bu dadnıñ dəhşətini tasdıq qыloqandek tərs-tyrs tavьşlar keliv turadыr. U anıajdikı, qavaqıv jarqandek, mьltьqınyñ qondaqы bilən kəllələr jarыla jatыr. Enrəşlər eşitilədir, u bunıv həm tyşinədir, nəjzələr eşitilə jatыr.

U, taşdek çaqılarınы qысыv varadыr. Burnьdan сыqan nəfəs xuddы qajnaqan sunьñ vuqыdek kyjdirədi.

„ . . . İş қыыв aman qalsam edi . . . iş қыыв rəhm-ləri kelsə edi . . . meniñ hec nərsəm joq, nə vətənim, nə anam . . . nə myhəvvət . . . faqat ketsəm voladыr . . . vularnıñ həməsi kejin jənə tapıladы . . . endi tiriklik, tiriklik, tiriklik . . .

Vytyн kyсi sərf volqan kərindi. Воjньны icigə tartыv, varыv-keliv turqan qollarынь myşt qыдыv və şundaj syr'ət vi-iən capar ediki, qarşыdan şamal urыv turqandek edi. Arqadan jygirgən saldatlar ketdə qalıvşыv və ularnıñ qыjыqыqlarы qасыv vara jatqan polkovnik bilən vārar edi.

Tərs . . . tyrs . . .

Kəkəriv vuxta kərindi . . . paraxodlar . . . ah, qutulıvş.

Paraxodqa сыqa turqan şатынıñ aldыda varqanda, bir sikyndgə toxtadы: paraxodlarda, şатыlarda, qыrqoqlarda, əllə kimlər nimə biləndir maşqullar və həmə jaqdan tərs . . . tərs.

U gəngirəv qaldı: bu jerdə jetilməs, qaltıratucı dad-dad ve tərş . . . tyrs . . . çan talvasasıdaqı vaqırıqlar gah kəterilliv gah pəsəjər edi.

U dərrev arqaqa qajtvə jənə həm tezrək syr'ət vilən paraxodlardan qacdı və kəz alıdya ceksiz deniz jalt etiv kərindi . . „hajət . . . hajət . . . “

U terəzələri qarajvə turqan aq yjlər janıdan etdi. Şəhərin çetigə, ap paq volvə Gryzije tamandan kəttə jolqa cıqdı. U vyjyk Gryzije dəvlətigə eməs, dunja mədəniyyətini kəcət cisi Gryzijeğə eməs, u polkovnik əməligə mingən, əziz, jəganə, vətəni vaharda gylləgən daraxtların hidigə kəmilgən ormanlı taqlar arasıdan appaq qarlı taqlar kəriniv tura turqan, Teflis, Voronsovskaja, Pennaja Gara volqan, balalıqda jygiriv jurgən çajqa varadı . . . “

„Hajət . . . hajət . . . “

Yjlər serəkləşdi, jəkkə-dykkə yjlər arasıda yzymzarlar. Şavqın, dəhşətli şavqınlar və hər zaman cıqqan oq avazlar uzaqda, arqada, pəstdə deniz vovıdya qaldı.

Qutuldı . . .

Şu sikyndə jaq kəcələr titrətuci, aqır jygirgən at ajaqlar tavış vilən toldı. Myjilişdən jygirgən at cıqdı. Şunı vilən virgə vəd vəhimə tavış eşitildi, „urra“ . . . qıyların tıq jaltırajdı.

Səvq kinəz, qacandı gryzin polkovnigi volqan Mexilədzi arqaqa taşlandı.

„Qutqarıqlar r r r , ! !

və nəfəsini qıv kəcədən şəhərin mərkəzige jygirdi. Bir ikki eşikge özini urdı. Eşik və darvazalar temir təmələr vilən təmələngənlər edi: bu jerdəgi qarajvat kəcədə qıvna jatqan işdek edi.

Endi u aıladiki, birdən-bir qutulış jolv—grek qıv alıdya varı. U myrvətli qara kəzlerini vıvı jolvı nıgaran qıv kytiv otıradı. U dunjada jəganə adam . . . bu unqa əjlənədi, var-jovıv unqa vərədir, etəklərini əpədir .

Baş partlav məjdə-məjdə volv ketdi.

Haqıqatda esə, məjdə-məjdə volmadı, qıvran tışkən qıv astıda ikkige vəlindi. Mijə aqdı.

XXVII

Xararat kyc aladyr. Şəhər ystidə qujuq, ölik tymən. Kəcəter, majdanlar, saxyldaqь kəcələr, havlylar, jollarda kişilər jatadyr. Kişilərinin kökrəkləri qьmьllamaj tyrlı vəz'ijətdə jatadyr. Bə'zilərinin başlarь dəhşətli rəvişdə vykilgən, bə'ziləridə vaşşyz vojun. Kəttə taş jolda mijələr etə pişirilgən pəjdek helvirəv jatadyr. Quşxanadaqьdek qatьv qarajqan qanlar, yjler, taş devarlar vojьca cəzilləv ketgən, darvazalar təgigə aqьv kirgən.

Paraxodlarda, paraxoddaqь alahьda yjlərdə, kybirkədə, pəlubada, jyxanalarda, paraxodqa ot jaqaturqan çajlarda, maşьna bəlimləridə həmə oşalardan—uzuncaq jyzli, jaş, qara məjləvliyə.

Deniz vojь kəcələrinin tərə pəncərəsidən asьlynyv turadyr. Tьnyq və kəm kək suvqa qarasaңыз, kəkimtil taşlar ystidə valьqlar qotanь asьlynyv turadyr.

Faqat şəhərinin mərkəzidən tez-tez oq avazь kelədir və şaşьlyv pylymyt tirilləjdi: kəttə butxana atrafьda Gryzija rotəş toplanqan və qahramanlarca ələdilər. Əmma vular tek turar edilər.

Əliklər jatadyr. Tiriklər esə, şəhərdən kəcələrdən, həvilərdən, yjlərdən, deniz vojь kəcələrindən və şəhər atraflarьdan tolyv taşadyr. Kəttə jolda, tərəliklərdə, taq arakьqlarьda həmə jaqda ərəvələr, kişilər, atlar, nəri-berı jygiriş, saqьryşuvlar, kyłki qavur.

Bu ölik-tirik çajdan Kyzyx etiv varady.

— Myzəffərijet, ortaqlar, myzəffərijet ! !

Xuddə nə ölik, nə qan hec qajşь joqdek quvanьcь şavqьn:

— Urra a a a...

Bu tavьş uzaqlarqa, kəkərip turqan taqlarqaca ketiv, vuxta, paraxodlar arqasьda etiv deniz ystidə joqaladyr.

Bazarlarda, dəkənlərdə, məgəzinlərdə iş varady: jəşiklərni sindirişədi, mavut toplanьь jirtişədi. Juqarьda təkəniv teriliv qojьlqan kəjlək, ьştan, adjal, galstok, kəz əjnək, jyp-kələrni tartьşadyr.

Həmədən həm kəprək matroslar japьşdyr. Həmə jaqda aq matrosca kijingən quvatly və çərənləgən avaz:

- Tart .
- Baqla a a . .
- Jygyr . . .

— Mənə bu polkədəgini tart ! ,

Dərrəv caqqanlıq bilən, təşkilii rəvişdə işni vərpləşd. Biri vəşəqə kijingən vəzəkli, xatınlər işləpəsini tyzətədi. Biri vəşərəsini nazyk tor bilən oraqan nəfis ipək zəntik (sajavan-şəmsijə) astyda.

Jyrtıq, çyldır kijimli, jəym jalan ajaq saldatlar həm ujan-bu janqa jygirədirilər. Хатын-валасақаларь усын cit və vəşqə gəzmallar aladylar.

Blttəsi kardon qutıdan kыraxmallanqan kəjləkni tartıv aldy-da jənləridən uşlav jazıv, var tavşынь qojıv kyldi:

— Qara' kəjlək . . . anaqnyñ kindigidən kələdir.

Xuddı vojıncıqda vəşынь tьqandek, vəşынь unıñ jaqasından kirgizdi.

— Negə vykilməjdi? xuddı dəstmal qavaqdek.

U kəjləkni kijiv öziniñ kəkrəgigə qaraqanь halda, hə dev qojdek tonqajıv jənə tikkə vola vəşlad.

— Xuda haqь hec vykilməjdi, xuddı pıçınəgə oxşajdy.

— Vaj tentək, bu kыraxmal.

— Nımə u ?

— Əfəndimlər, kəkrəkləri сыqv тursын усын, kəkrəklərini kərtışkə unь bilən şuvajdylar.

Navca, arыq, qara vədəni jyrtıq kijimləri arasından kəriniv turqan saldat frəknı¹⁾ suqırvıv aldy.

Həmə jaqынь əjləntiriv uzaq qarady. Ystidəgi jyrtıq kijimlərini qat'bjjat bilən jeciv taşladı. Qырjаланqас völdy. Aranqutan²⁾ qollarыqda oxşaqan qollarынь frəknıñ jəñigə tьqdy. U tirsəgidən keldi. Jalanqac tənigə kijiv aldy. Qarныqda toqrь kelgən tygmələrini saldy, pəsti esə, etəksiz-асыq. Pыңыllav qojdy:

— bştan kerək.

¹⁾ Aldыныqь etəkləri quvuqqaca qыbrxan kesiliv, arqa etəgi dym singəri volıv qalqan bir nəv' qadımqь tən.

²⁾ Bir məjmun.

Bştan izləv ketdi, əmma bir bştan sərqləmlərnə vəşqalar aləv ketgən edi. İeki kijimləv vələymigə kiriv bittə qaləv qaqazdan qyələnqan qutə sydrəv sərqdə unəñ icidə nimədir, qaləv bir nərsə var. Qutəñ aqıdardə, uşlav kərđi jənə rəñ-qyılady:

— Qəzəq, bştanmə, bştan eməsmi, şydə jurqa. Xordor, vünimə?

Əmma Xordor əzi vilən əzi avara edi. U jalanqac xatəv-balaca qəşəqə citləv aləv sərqar edi.

Jənə titiv kəriv virdən qavaqyənə saləv qat'bjjat vilən uzun, tamərləv sərqvə turqan, aftavda qarajqan ajaqlarəñ bştanəñ rəcasəqə tərđə. Qarajdyki, kijgən nərsəsi tizzəsi-dən vələndə keldi, və rəcasəñəñ aqzəqə tərələr qadalqan.

Xordor qarav kyiliv qatəv qaldə:

— Jigittləv. Aranasqa qaranlar.

— Ej, u xatənlər bştanə-ky.

Aranas esə doñqyılav:

— Hə, xatənlər adam eməsmi?

— Qandaqə jyrəsən-tonəñəñ alqə etəgi joq, bştanəñ jurqa?

— Xiştəgi vaquvat . . .

Aranas egiliv ujaq-vujaqəqə qarady.

— Rast, vəməzəgərcilik, bştanə şundaqə jurqa myjim-dən tikədilər, faqat gəzmaləñ nəbud qyladylar.

Qutəda vəlqan həmə bştanə tartəv aləv və birin-ketin həməsini yst-ystigə kijdi-altətəsəñ kijdi.

Rəcasədaqə tərələr tizzəsindən juqarə gypiriv turar edi.

Matroslar bir sikynt qulaq saləv turəv virdən eşik və tərəzələgə əzlərini urəşdə. Tərəzə artəda esə, qyiqəryəq, anadan aləv səkişlər. Atlarəñəñ ajaq tavəşlərə, şip-şip etiv kişiniq vədənigə tyşkən qamcəñ avazə, saldatlar tərəzə janəqə kelip di. Majdanda, qollarədaqə qanəjmatəñ tyşiriv qaldərməslyəqə tirişiv var kycləri vilən matroslar cəradərlər. İskədrənilələr at ojnətəv rəhimsis syrətdə ularəñ quvadərlər, qamcəylər kijmni jərtəv vədənini kəkərtirədir, qanlar sacrajdyr.

Matroslar jərtəv həjvandek atrəfəqə qarav nərsə toldə-rylqan səmkələni təşləjdyrlər-cidəv vəlmağ tuqan völdə-her kim kəzi kərgən tamanəqə qacdə-saclydyrlər.

Şaşylыb, wəhiməlik qыlb dymwərə dirilləj başladь. Kənnəjci kənnəjini caldь.

Jigirmə minytdən kejin majdanda saldatlar qat'ыb jyz bilən qatar wolьb turdylar və jyzdəgi qat'ыjjaqta, ystlərdəgi kijim hec kelişməs edi. Bə'zilər oşa eski çyldyr tergə pişkən kijimdə, wə'ziləri ystidən cыlvьr wəlbəq wəqlanqan, tygmələri salьnmaqan kraxmallь icki kəjlək kijənlər, kəkrəkləri dəmpəjьb turar edi. Başqalarnь hatьnlar kecəsi kijib jataturqan kijimdə, qollarь, wəjьnlarь qar qara wolьb cьqьb turar edi. Oң filəngəniң ycinci rotasьnьң axьrьda turqan uzun wəjьb, arьq saldat esə qawaqьnь salьb, jalaңqac tənigə frək kijəni halda turadьr. Unьң jənləri tirsəgidən kelədir. Tizzəsindən juqarьda esə, ыştannьң pacasьqda qadalqan tərlər, hyrəjib turar edi.

Kuzyx temir çaqlarьnь qьsьb unьң janьqda keldi. Kək, kickinə kəzləri jaltьrар edi. Unьң arqasьda kəməndərlər sastaфь. Bularnьң wəşlarьda cьrajьb, gryzin əfitserləri kijə turqan paraqlar, ystləridə esə kymuş bilən wəzətilgən xançar taqlьqan cerkəs kijimi.

Kuzyx əziniң kickinə, ətkyr kəzlərini qatarnьң wəşьdan ajaqlьqda taşlav haman tikkə turar edi.

— Ortaqlar ! . .

Тавьşь haman oşa kecəgi „alqа . . . kyрəşgə . . . “ degendəgicə daqlal, qurur.

— Ortaqlar, wiz-ыңqылавьь əskər, wiz əz wəlalарьmьz, hatьnlарьmьz, kekсə ata-analarьmьz, ыңqылав, əz jерimiz ycyn uruşamьz. Jerni kim verdi ?

U, tek qalьb çawav kytər və çawav wəlmasьqьnь bilədi: qatarda turadьrlar.

— Kim verdi ? şoralar hykyməti, sizlər nimə qыldb-larьң? sizlər wolsa qaraqсь, wasmacь wəla wəşladьlarьң, talancьlьq qыldьlarьң.

Şundaj sykynət şundaj tənlik wəldьki, jaryьb ketkyn-dəj, daqlal quwur awaz esə qaldьrар edi:

— Men kalonnanьң wəş qomandanь. Kim xahь wіr qatьm ip alqan wolsьn, hər qajьsqda jigirmə wəştədən qьrcьn wujuraman.

Həmə tek unьң jyzigə termiliv qarav turar edi: unьң butyn ystidəgi kijimi çyldyr, ыштанларь jьrtьlyьv asьlqan, ыlas paxal işləpəsi cəpəkdek maçaqlanqān.

— Kimdə uc tijinlik bolsa həm talav aьnqan məmilə bolsa uc qadam alqə !

Qaltьratuvcь sykynət sikyndi. Heckim qьmьrlamas edi.

Birdən voşqьna vərəvər-jer gyrsillədi bir, ikki, uc . . . jьrtьq kejimdəgilər az qьna, turqan çajlarьda qaldьlar. Alqə cьqqan jəni qatardaqlar esə hər kim tarqan nərsəsini ystigə ilgəni halda bir-birlərigə janaşьv turadьrlar.

— Şəhərdən aьnqan nərsələrinə həməsi ortada voladьr. Kim nimə alqan bolsa jergə qojsьn. Başqa gər joq.

Butyn aldьnqь qatarda turqanlar qьmьrlar hər qasylarь өз alдыларьqa cit və tyrlı gəzmal ləhtəklərini qoja vaşladьlar. Başqalar esə, kraxmallь kəjləklər, xatьnlar kijəturqan kəjləklər, emcəkni tartьv vaqlav qojaturqan kijimlərni jeciv alдыларьqa yjiv qojьv əzləri qarajьv jalanqac turdьlar. Navca, arьq saldat kəm qirək və zəifana ыштанларь jeciv, bu həm jalanqac turar edi.

Ərəvə keldi, ərəvədən qьrcьnlar tartьv aьndь.

— Jat !

U tonqajьv, kejin jyzini ыштанlar taman qьlyь kəkrəgi bilən ergeł qorəl jatdь və unьң jalanqac ketini aftav kyjdirər edij.

Kəyx qudur avaz bilən qьcьqradьr.

— Jatьqlar, həmələrinə.

Həmələri ket və jelkələrinə aftavqə veriv jatdьlar. Kyzyx qaradь və jyzl taşdek qattьq edi. Şu suran qьlyь vunь nəcəl-nik qьlyь sajləqanlar şular eməsmi ? „satdьlar... vizni satьv icdilər“ deь vaqьrmaqanmьdьlar ? vunь kəmsitiv ojnaşqanlar. Vunь nəjzə vaşьqə kətərməkci volqanlar şular eməsmidi?

Endi bolsa həməsi vojьn egiv jalanqac jatadьrlar.

U əfetserlik mərtəvəsiyə mingəndən unь uluqlav kətərgən kyc və qudratqə oxşaqan kyc və qudrat tofqunь unьң jyrəgidə məvç urdь. Əmma, vunьsь vaşqaca edi: u qutqaradьr, u mənə şu vojьn egiv jalanqac qьrcьn kytiv jatqanlarь mysivətdən cьqaradьr. Vojьn egiv jatadьrlar, əmma „jigitlər,

qafırlar arqada qazaqlar, əfetserlər sarı“ dejturqan bolsa, unı nəjzə ycidə kətərər edilər.

Jənə Kyzyxniq qudur tavyş jalaqdaqlar ystidə jaq-qıradı.

— Kijiniqlər.

Həmə ornıdan turdı. Kraxmallı köjlək, xatınlarnıq icki kijimlərini kijə vaşladılar. Navca, arıq saldat bolsa jənə oşa frəkni və altıta ıstannı kijiv aldı.

Kyzyx ışara qıldı və icki rəni aqarqan saldat tegilməgən qırcınlarnı kerı-ərvəvə taşladılar. Kejin, ərvəvə qatarlar janıdan ətđi saldatlar esə, qıvanı bılən ərvəvə özlerini, qollarıda bolqan gəzmal ləhtəklərini ırvıta vaşladılar.

XXIX

Barıxtdek qaranqılyq denizidə jalpaq jyzlərgə, atlar tıuşuqı, ərvəvələr vırcəgigə qızcırc nıv sacıv gılxənlər qımrıajdı və həmə jaq qıvur, saqrıvı, kykıl bılən tolıqan. Jaqın və uzaqlar qoşuqlar eşitilədir. Bələljəkələr dıncırlajdı. Çittə-çittə qılv garmon ojnajdı. Gulxanlar, gılxanlar..

Tın jənə şunı bılən tolıqanki, u toqrıda kışiniq ojlaqusı kelməjdir.

Şəhərinı ystidə kəkimtilrək elektr şı'ləsi.

Cəsyrcısyrcı qılv janqan gulxannıq qızcırc şı'ləsi eski, tanıv vətgə tışədir. Ej, salamat bol xalaqan, Gırcıny xala, cal indəməj nərıdə ton ystidə jatadı. Bytın atrafda gulxan. Unı şı'ləsıdə həm qışlaq saldatlar otıradırlar. Oazanlar asıloqan unda jalqıv suvqına dejərli.

Gırcıny xala bolsa:

— Xudaja təvvə, vı negə vındaj? jırdık, jırdık, jırdık-y hec nərse joq. Əlsəq ələ ver, aqıvcı salqanı vıran nərse joq. Bu qandaq vaşlıq ekənki, jəgəni bıv nərse tarıv verə almajdı? vı qandaj vaşlıqlıq . . . Ənkə joq. Cal indəməjdir.

Kəttə joldan uzunasıvcı rəst-bələnd gulxanlar tiziliv ketgən.

Gulxannıq nərıgı jaqıda (u kərınməjdir) qollarını cəlməşdiriv vaşınıq astıvcı qojıv calqanca bittə saldatca jatadı. Qaranqı asmanqı termiliv jılduz kərməjdir. Bu jatışda ja bıv kənli syst ketəturqan xajalqı vaqtan, ja qajqıv.

Jatъv qollarъnъv qarсыллатъv nîmәnidir ojlajdъv vә şu oj siqәri unъq jaş, jumşaq tavъşъv hәm jyzәr edi.

Al sen өз çenkәqni . . .

Qazanda quruq suv şaqqıllav qajnajdъv.

— Bu nîmә vu. . .-vu Gyрpiny xala vizni vujergә өldirgәni alyv kelışdi şikillik. Qanca qajnaoqanъv vilән quruq suv qarъnъv şişirәdir.

Mәnә. . . - dedi vuqaqlъv şim vilән әnglizcә tygmәli etk kijgән saldat ajaqlъvъv uzatъv.

Qoşnъv gulxanda qъjсъq qъlyv garmon calъnadъv. Jәkkәdykkә ot zәnçiri uzaqlarqaca cөzilgән.

— Әnkә hәm joq . . . jahuda, qanъ u? nîmә qylysan endi unъ ? aqalъsъv sen, unъq sacъdan tartsaq edi. Negә in-dәmәj, jaqac taqaradaj tarvajъv jatasan?

.. Ber meniқ jөlkәmni. . . .

Kejîn qarъnъv jergә qъlyv jatdъv-da, ijәgini tirәv qъrqlъv jyz vilән gulxanqa qaraj vaşladъv.

Garmon çydә tәgli ojnar edi. Gulxannъq qъrqlъv şy'lәsidә rьqrъrav turqan qaranoqlъvqda jaqlъn vә uzaqdaqlъv gulxanlarda kylki, quңqur quңqur qoşuq.

— Hәmәsi hәm adam edi, vә hәр qajsъnъq anasъv..

U vunъv heckingә хъtavan ajtoqanъv joq. Birdән çыmlъq hykim syrди. Garmon, gәp, sez, kylkilәр toxtalъv hәmә qujuq bir jaman hid sezәr edi. Bu nәridә volqan tepәlikdән kelәdir, u jer şu jaman hidniқ mәнvә'i.

Jaşqъna saldat vaşъnъv kәtәriv gәpirgән kişigә qaramaqlъv völdъ . . . Otqa typyrdi, çәzillәdi. Bu tьnъcqlъq uzaqqa cozylsa kerәk edi әmma, kytilmәgән qъcqlъvş, qavur sөkişislәр vunъv vuzdъv.

— Nîmә gәp ?

— Nîmә gәp ?

Hәmә vaşъnъv bir tamanqa vurdъv. U jaqdan, qaranoqlъvq icidән:

— Jyr, jyr, dәjys.

Gulxan jarъtъv turqan dajъraqa saldatlar topъv kiriv keldi, qъzqlъv şy'lә gah jyz, kәtәrilgән qollar, gah mьltъq nәjzәlәrigә tyşәr edi. Ortada esә vu kytilmәgән hadъsadan gәngi-

гәв қалқан алтын рәгонь яш, вала дејәрли, гзыин ыстидә ык-сам тикилгән церкәс кийли.

U kәттә, қызларны кәзидек сьрајль кәзи билән мәнһуш атраққа қарайды. Uzun kirfiklәridә хuddь қанль јашдек қан тамсыларь титрәјdir.

Haқықатан һәм kirfiklәridә қан тамсыларь екән u: ana... dedi әmma hec гәр гәпирмәјdir, faqat атраққа қарайды.

— Сәнгәлзарлар арасьда қасьв јатқан екән-һәмә һәја-чаннь өзигә сьқдыра алмас edi. Saldat гәпирди—бу сундај бол-ды: men сәнгәлзарлар алдықа тегрман јаньқа вардым. Bizni-killәr esә қысқырадылар: Ketdi it valasь, narьjaqqа. Men, сән-гәлләр арасьқа отьрдым-нимә u қарайьв турқан? таш dev ojla-дым. Qolьm билән ушлаьв көрсәм бу, мәнә бу екән. Хаяр, кейин биз унь мыльқны қондақь билән сәвәләдик.

— Ur нәјзә билән бу . . . kickinә saldat нәјзәсини oxtalьв југирив келди.

— Toxta. . . toxta. . . атрақдан унь қолньв тутьшды— qomandanqa хавар вериш керәк.

Gryzin јалварады.

— Men мәсвүрән алынқанман... Мәсвүрән... Men ылақ тара алмадым... Meni јуварьшды... Meniң anam var...

Kirfiklәridә esә, јарьлқан ваşьдан ақыь тушкән јәңи қан тамсыларь. Saldatlar қавақларньв сальв қарав, қолларньв мыль-тьқны ақыьқа қојьв тиккә турар edilәр.

Narьraqda қарньвв јергә қыльв һаман қызьвс јузи билән отқа қарав јатқан saldat dedi:

— Јаш қына... қара-оналть јаşьқа һәм tolмақан

Birdән ваşьқа тавьшлар гәпини кесди:

— Sen өзин кимсән? ханмысан?... Biz кәдетләр билән урушамьз, gryzinlәр negә ajaq astьda oralадылар. Бьрав са-қыгьв келдимі уларньв вујаққа? биз қазақлар билән қарьн усын емәс, сән усын уруша јатырмыз, ваşьқа киши аралашмасьн. Бьрав арақа бурньвв тьқатурқан болса, ваşь билән биргә расақ-лав таşьлајмыз.

Hәр tamanda һәјақанль, қаһырьль тавьшлар ешитилә ваşьлады. Bu јергә ваşьқа gulxanlardan һәм adamlar келди.

— Kim екән u ?

— Hә, әнә јатыьдыр-гөдәк... Hәли ақыььдан syt hidi ket-кәни јоқ.

— Ej, anasъ...

Saldatlar sөkiniv, qazanlarnъ ot ystidən ala başladılar. Kəmənder keldi. Kөzlərini qьsьv valaqa qaradь-da arqaqa qajtdь vө ketə jatьv gryzin eřitmөгəndek qьlьv aqzьnlđ bir cetidən sьqardь:

— Sьqьmqa. 1)

— Jyr,—dedi ikkitə saldat gryzingə qaramasdan mьltьqnь jelkөгə iliv.

— Meni qajaqqa alyь varasьzlar?

Ucəvləri ketişdi, vө qaranqьlyьqda şundaj çiddijət bilən:

— Ştavqa... dəprosqa... oşa jerdə jatьv qalasan...

Bir minytdən kejin oq avazь sьqđь. U vykiliv—vykiliv taqdan jumalav ketdi, kejin tьndь... Tyn esə hazьr-qьna tьnqan, jumalaş bilən tolqan edi. Ikkələ saldat qajtvь hec kimgə qaramasdan indəməj ot janьqa otyrdılar. Kecə haman eң soңqь sьqoqan oq avazь bilən tolqan edi.

Xuddь u—oq tavьşь qaldьrqьn izni joqatyşqa tьryş-qandek həmə çanlyь, adatdaqьdan qattьoqraq gəpirəg edi. Garmon ojnaldь, vөлələjkə dirinlədi.

Biz, ormandan өtişimiz bilən taşlaqqa sьqđьq. Bildikki iş qoldan ketə turqan: ularnьn aldyqa həmə өtəlməjmiz, qajtvьr həmə ketəlməjmiz. Taң jarьşьv həməni atьv taşlajdyrlar...

— Nə ujaqqa, nə vujaqqa—deу kyldi kimdir.

— Bu jerdə bir yj: it balalarь өzlərini ujquca salyь jatadyrlar, birdən oq jaqdyradьrlar. U jaqda juqarьda esə, onta jaraqlyь əskər turьv ikkələ polkni pəşşədek tozdyradь. Bir-birimizniң jelkəimizgə, hatta vaşьmьzqa ajaq qojьv juqarьqa tirməşəmis...

— Ata qajjerdə edi?

— Ata həmə biz bilən virgə sьqđь. Juqarьqa sьqьv ystgə sьqьşьmьzqa ikki sazьn qalqanda tip-tikkə devar volьv qaldь, nə u—jaqqa sьqьv voladyr nə tyşiv voladyr—həməmiz tik qaldьq. Ata vittəsininə nəjzəsini aldy-da sənciv oşanqa ajaqьnlь qojьv juqarьqa intildi vө juqarьqa sьqđьq.

1) Rasxodqa—afьv өldirişgə.

— Bizdə vytyн vaşь bir vzvod deniz voյьda tьqььv qaldь. Qujanqa oxşav bir taşdan ikkinci taşqa ьrəyьmьz. Qaranə, ular birin-ketin tajььv ketiv suvqa vatdьlar.

Qanca gər çanь volmasьn, nə qadar gulxan quvanьv əks etiv janmasьn, vağььv hər kim esidən cьqarəyьn istəgən nərsə qaranəyьqьn toldьradь, dьmaqlardan jaman hid ketməjdir. U—vuruqьrajdь.

Gyrpiny xala esə:

— Nime vu?—və qolь vilən kərsətdi.

Həmə oşa jaqqa qaradь. Qaranəda kəzgə kərinməgən tepəlikdə tytynlі məş'allər miltillər miltiləv hərəkət qьlar edi.

Qaranəda jaş-qьna, tanьş avaz:

— Bu—viznikilər. Şu jerdə jaşavcьlardan jaraq jьqьv jyrədirlər, vytyн kyn voյь jьqьdь.

Həmə çim qaldь.

XXX

Jənə qujaş cьqdь. Jənə denizniң jarqьraşь, eləs—eləs kəzgə ilingən uzaqdaqь taqlar. Bularnьң həməsi vağqan sajn pəsəjədir. Egri—vygri kəttə jol vağqan sajn juqarəqa kətərilədir.

Uzaqda, pəstdə, sekin—sekin kəzdən joqala vara jatqan şəhərcə aqarəşьv kərinədir. Xuddə qalam vilən tizilgəndek kəm-kək vuxta qьrəqəqьnь iңickə tьzьqь vilən tьzylqan. Qalqan gryzin paraqodlarь qarajьv turadьrlar. Əfsyski bularnь həm birgə alьv ketiv volmas edi.

Əmma, ular alьnmasa həm, həli həm xelə nərsə alьnqan edi. Altь miң zəmvərek və uc jyzmiң mьltьq oqь alьv vağadьrlar. Eң jaxşь gryzin atlarь onaltьta gryzin zəmvərek-lərini tartьv vağadьrlar. Gryzin ərəvələrində çydə kəp, tyrlі hərvii aşqal-daşqallar vağadьr—kəcmə telefonlar, cadьrlar, tikənlі sьmlar, tyrlі darь—darmanlar, uzundan—uzun volьv tivvii jardamqa daьv ərəvələr vağadьr. Faqat, nan vilən həşək joq.

Atlar cidəmlik vilən vaşlarənlə silkitiv vağadьrlar. Saldatlar vєlvaqlarənlə tartьvraq vaqlav cəң bulutə astьda acьq cəhrə vilən şaqdam qadam vasadьrlar: hər qajьslarənlə vєl-

læridə ikki jyz, yc jyztədən bəq, bulardan qalmaj pəşşələr həm
varadyr. Bərəsər taşlanqan ajaqlarqa mas:

Negə məjxanada məj,

Pivə və əşyllələr az...

Ərəvələr, fyrgənlər, kətəklər seksiz qırsırlajdylar. Qyzy
jastbqlar arasda arıq, balalarınq vashar tervənədir. Qolla-
rıda kəltək tutqan, oşa eski, jırtıq kijimdə, atraflar jırtı-
lyv asılyv tyşgən işləpə kijgən saldatlar qazlardek tizilişiv
soqmaqdan varadırlar. Xatynlar esə, jırtıq jypkə kijgənlər,
jalan ajaq. Endi hekim qolıda tajaq tutv sigirləni, ton-
quzlarnı hajdamajdyr, hatta itlər həm aclyqdan qajaqqadyr
joqalqanlar.

Ceksiz ıltanq—vıltanq ketə jatqan ılan jənə taqqa cir-
məşdi. Taşlaq dəşt, unqyr—conqırlıqlar, çərlər janıdan ötiv,
əzinikilər kytiv otırdan, nan, həşək volqan cəlgə aşv tyşyş
ycyn davanqa taman örmələdi.

Jeni pləstinkələni şəhərdən alışqan edi.

Bələnd, sıqyv volmajturqan taqlarnıq coqqylar kəm-
kək asmanqa tegiv turadyr.

Şəhər pəstdə kəklikgə qarq voldy. Qyrqaq kəzdən jo-
qaldy. Dəniz kəm-kək devardek voldy və sekin-sekin, jol
pəstləşi vilən, daraxtlarnıq yci unv verkitdi. Bssıq, cən, pəşşə,
jol cekkəsidedi şaqallar və ormanlar, xıvat ormanlar, jırt-
qısc hajvanlar yjəsi.

Kec qurun seksiz qırsırlaqan ərəvə ystidə:

— Ana... nan... nan ver... nan...

Arıq, jyzləri qarajqan analar vojunlarnı cəziv adıq
kəzləri vilən alıq ılanq—vılanq jolıq qarav jalan ajaq əgə-
və janıda varadırlar. Ularnıq balalardıq ajta turqan hec
gəpləri joq edi.

Varqan sıjın juqarıqda kətərilədirlər, ormanlar sıjrək-
ləşdi, axırv pəstdə, arqada qaldy. Taşlaqlar, aralıqlar, kətə
çərlər jaqınlışdy. Hər bir tavış tujaq avazv, qıldırvək qırsı-
laşvınlıq əksi sadalarv kişi tavışvınlıq eşitdirməjdir. Jolıq jı-
qılqan atlardan əjləniv ötişgə toqr kələr edi.

Birdənigə xararat pəsəjdi. Taq coqqylarıdan vashınlıv
həmə jaq kylrən tyşgə kirdi. Birdən qaranıq tyşdi. Qaraj-
qan asmandan şavıllav suv qujıla vashıladv. Bu—jamqırv

eməs, şavıllav , ajaq yzrə turqanlarnı jıqıttıv, qutırqan suv qujunı bilən qaranqıbıqı tıldırıv suv aqar edi. U astdan ystdən, jandan hər tamanıdan urıladıv və yvigən kijimlər, saclardan aqıv tuşadı. Kişilər jolları jıqatdılar, bir-birləri bilən alaqa kesildi. Ərəvələr, atlar, kişilər, bir-birlərindən aqrılqanlar, guja aralarıda kəttə masafa vardek jan-berlərində kim və nimə qıbıv turqanrı kərməjdirlər.

Kimnidir aqıbıv alıv ketdi... kimdir dad, dedi... Şu halatda kişi tavışrı eşitib voladırmı?... suv şavıllajdıv, şamalrı, vaşşılav turqan asmanrı, ja taq jıqıldıv... ıxtımal vytyrı ərəvələri, atların aqıbıv ketgəndir...

— Dad... jırdam verinər!

— Saqlanlar!... qıjamatı!

Ular, qıbcıqra jatırmız dev guman qıbışqan edi, haqı-qatda esə kəkərgən ləvlər picillər edi, xalas.

Aqıv joldan tajadıvqan atlar, balalıv ərəvələri cuqurıbıqda alıv varıv tıqıbı, əmma kişilər janda ərəvə kelə jatır, guman qıbıv uzaq jırışdı.

Balalar suv ötüb ketgən jastıq və kijimlər arasıda kəmilgənlər:

— Ana aaa,...aaaaaaa!!

Əzləricə cıdə qattıq qıbcıqıvqandek volar edilər, əmma şavıllaqan suv tavış-rına eşitilədir. Taşlar jumalajdıv. Dəhşətli tavış bilən şamal quvullajdıv, qulaqları bitirədir.

Bu—çinnixanarı vaşqarıv turucı kimdir virdən vıjyk, qara pərdəni tartıv jıvardı və bu—qaranqı ceksiz tın qucaqda volqan vytyrı nərsələr cidəv volmasıbıq dəreçədə lərzəgə keldi. Uzaqdaq taqlarıbı qırralar, çər jaqalar, atlar və qıltıratucı jalt etişdə nimə dəhşətliyək volsa həməsi sykınətdə: kəpikli aqıv, qadam vaşşıqı caqlarıv kətərilgən at və kişi ajaqları, ajta jatqan gəpini tamamıqı jatkizişgə acıqlan aqıvlar, jastıqlar arasıdaq aq—kəkimtil balaların qolları...

Bu—mydhiş jalt etişniq lərzəsi kecəsi bilən davam etdi, amma, qara pərdə jıyılqandan kejin mə'lym voldıki, arada faqat bir sikındniq bir qısmı-rına etgən.

Tın həməsini öz qucaqıqı aldıv, və şundajaq bu—sehirli tojnıv berkitib taq jarıldıv və şu-qara dəhşətli qaldıv

quldur boldıki, tyn qucaşyqqa sьqmadь. Parca—parca volьv hətə joqqa sacьlv taq aralyqlaryda, ormanlarda jaryla ketdi. Kişilərnıñ qulaqlary bitdi, valalar esə əlikdek jatar edilər.

Aqьv turqan aqьm, minytsajьn jaltьllav turqan saqmaq, tinimsiz, varqan sajьn kycəjiv vara jatqan qaldьr—quldurlar arasyda ərəvələr, əskərlər, zəmbərəklər, oq jaşyqlary, qacaqlar toxtav qaldь. Artьqca qadam vasьşyqqa madarlarь volmadь. Hətə quturqan bu aqьm, şamal, qaldьr-quldur və cidəv volmaslyq dərəcədə volqan saqmaqnyñ lərzəsi ьradasyqqa veriliv tek turьv qaldь. Suv atnyñ tizzəsiden juqaryqqa uruv turar edi. Qьzьşьv ojnav turqan kecəniñ cek və cegərəsi joq edi.

Ertələv esə qujaş jənə nyrini sacьv, hava xuddь jyvilləndek tьnyq. Jeñil havaly kəm—kək taqlar, faqat kişilər qara, arьqlaqan, kəzləri icigə kirgən, eñ soñqь kyçlərini sərf qьlv ərəvəni tartalmaqan atlarqqa jardam verədirlər atlarnь esə vaşlarь quruq syjek-ginə volьv qalqan, qavьrqlary sa-naqьndek, soqqьsьqqa jaq cəvə ilsə voladyr. Ustləri taza jyvillən.

Kyzyxgə daqlad qyladyrlar:

— Şundajki, ortaқ Kyzyx yctə ərəvəni ystidəgi adamь vilən cuqurqqa alьv varьv tьqqan. Taqdan jumalav tyşgən taşlar bittə dyvykykəni sьndьrəqan. Ikki kişigə jaşьn tegiv əlgənlər, ycinci rotadan ikki kişi dam—dərəksiz joqalqan. Atlar esə, otlav jьqьlv qala jatьrlar, vaqьny jergə veriv jatьv aladyrlar.

Kyzyx taza, jyvillən jol, taşlaqlarqqa qarajdyr və dejdir:

— Tynəşgə toxtalmasьn, toxtamasdan jyrilsin. Jyrilsin. Kecəsi jy—kyndyzi jyrilsin.

— Atlar turьş verə almajdyr, ortaқ Kyzyx. Bir tutam həm picən joq. Ormanlar arasydan etkənimizdə atlarnь vərк vilən vaqsaq həm volar ekən. Endi jələn taş.

Kyzyx indəmədi.

— Toxtamasdan jyrilsin. Toxtasaq vьtyn atlardan aqramьz. Bujruq jazьn!

Açajьv taq havasь, qanьv—qanьv nəfəs alsan, on miñlərcə kişilər bu hava vilən işləri joq, indəməj ajaq astlaryqqa qarav ərəvələr toplar janyda qadam vasadyrlar. Şaşьl-

qan atly əskərlər, arqadaqy atnyñ tizginidən tartıv kelədirler.

Bytyn atrafda javvajylanqan, toplanqan şaqallar, qarlar inickə volıv qarajıv turadılar. Həlakət kytiv turqan tək-siz cuqurlıqlar jələñ aralıqlarında tımən.

Taşlaqlar, qarlar, cuqurlıqlar, tinməs əgəvə qıcsıqlaş, qyldırək tavyş, tujaq avaz, çərəñ—çyrın vilən tola. Bu tavyşlar esə, atrafda miñlərcə mərtəvə əksi səda verədir və bu—tavyşlar jənə əsədir.

Həmə çim varadı, əmma vırav bir xəçət vilən qıcsıq-raturqan volsa həm, bu—on saqıymılarınca cozılqan qavnylı hərəkatdə unyñ tavyş kəmiliv hekim eşitməjdir.

Balalar jıqlamajdırlar, nan deməjdirler, faqat jastıqlar arasyda ap—paq kəllələr tivrənədir. Analar ularny jupatmajdırlar, erkəlməjdirler, vaqmajdırlar, jalqyız kəttə jolda ər-mələv bulutlar sarı ketə jatqanlarınca qarav əgəvə janıda piyədə varadırlar, kəzləri quruq.

At toxtav qalqındek volsa, hec kərilməgən hajaçan qoradı. Həmə çan talvasasydaqydek qyldırəkləni tartadırlar, jekələri vilən iterədirler, atny qamcılajdırlar, kişi tavyşyca oxşamaqan tavyş vilən qıcsıqadırlar. Əmma, ularnyñ bu tavlasyarıny, jyzlərcə mərtəvə qajtarılqan, jyzlərcə tamandan əksi səda vergən qyldırək qıymırlaşlar taqı—tuqırlar sekin, şaşymaj turıv jutadı.

At jənə bir qadam vasađı, gəldirəklədir və jergə aqrav əgəvəni sındıradı. Kəteriv turqızyv volmajdı: ajaqlar cozılqan, tumşuq maçaqlanqan və səpsər rəñ əks etiv turqan kəzləridə çanlı kyn jiltirəjdir.

Balalaryn əgəvələrdən aladırlar, kəttərəgini urıv jıryşca məbyr qyadırlar, kicikləni esə qollarıca aladırlar, jaki əpicləjdirler. Bardı-ju, balalar kəp volsa-cı... əgər kəp volsa, eñ kicikləridən birini, ikkisini tik qalqan əgəvə ystidə qaldıradırlar-da əzləri ketədirler. Kəzləri nəmlənməj, arqalarca qaramaj ketədirler. Arqadan kelə jatqan əgəvələr, kişilər aqıv həm şunyndek sekin hərəkətsiz jatqan əgəvə atrafıdan aqadırlar. Tirik atlar əlik at, tirik balalar əlik balalar atrafıdan qaramaj etədirlərdə tinməs qaçır—quçır əks sadalary unyñ həməsini jutadı, öz vaqıyca verkitədir.

Bir necə saqırmlar balaların kətəris varqan analar gəldirəkləy başlaydılar. Ajaqlar cəlməşədir, kəttə jolnı, əgəvələrnin, taşlaqın ujaqıdan vıjaqıca jyzədir.

— Je... je... jetəlməjmən.

Jolnı cetidəgi şaqal ıstıgə otırvv balalar vılən tevərnıv vaşşvz, ketsız vara jatqan əgəvələrgə qarajdırlar.

Balaların qarajqan, quruqan aqızlar aseq. Zəngər hərəkətsiz kəz tikkə qarajdır.

Ana çanu-dili vılən:

— Syt joq axır, çanım, vaqırım, menin gylşənim.

U telvələrcə çanını, eñ soñqı quvanıvıv bolqan vıalavınıv əpədir, əmma kəzləri qurnıq.

Qarajqan aqız hərəkətsiz. Tek qalqan pərdə vasqan-dek xıra kəz qarajdır. Ana vı-şafqatsız savıv vara jatqan aqızınıv kəkrəgıgə vıasadır.

— Dynijəm menin, azav uqıvat cekməjsən. Qutludın.

Qolda sekin—sekin savıv vara jatqan çəsəd.

Şaqalınv kəvləjdir, əzlini xəzinəsini qojadır və vojnıca taqqan vıtvıv sıqarıv aladıv-da savıqan, aqırılaqqan vavınıv kətəris tergə pişgən təsməni kljgizədir. Kejin şaqal tartıv uzaq, nıhajat coqınadır.

Unı jandı, qaramaj haman ötıv varadırlar, uzundan uzaqca cozıloqan əgəvələr, qıvıvıv, əks sada,...

Uzaqda, aldvnda, kalunna vavıvda şaqıloqan eskədrıvlar zorqıvara jatqan atlarınv çiləvlərıvden tartıv varadırlar. Atlarınv qulaqlarıv itnıv qulaqıvdek asıloqan, şalvıvraqan.

Çıdə ısıv kətədir. Kevəsi qıjında əgəvələr astıvca jırvıvıv çan saqlaqan pəşşələr endi tyməndek hətə jıqıv qarılqanlar.

— Haj, jigıtlər, nımə vı—mışvıvıv oxşav, nıməni sezıdılarıv, nımə vıravnıv gəştını jedılarıvıv, hətələriv dımlərıvıv asılvrdıvlarıv, alıqlar əşılləni...

Heckım çavav vėrmədi. Haman oşandıj sekin—sekin qadam vıasadıvlar və atnıv çiləvıvden tartıv varadırlar.!

— Ee analarınıv emıqlər, vıra gramofonıv, hev vılvmasa a—ajtsıvıv...

Əzi pləstıvkəli qarınv aqızınıv aseq jaxşv pləstıvkə təlaj başladıv:

— В... вв... жи... вив... мм... вим... вв... а... вим—вум...
бу қандақа қаражъват? мм... мима... с... съхаравазлар... кыл-
дырци әртистләр... аҗажъв, қанъ, оjna.

U арқақа кетәрилгән жыкләр устидә тәврәнив вара јатқан
грамфоньнь бурадъ вә пләстинкә қојъв јувардъ.

Bir sikynt hәмәniң jyzidә тәәҗуv vеlgisi vоlvъ, kejin
kөzlәр qъsъlvъ, сәkkәlәrgәсә tirişdi, aqъzlar qulaqqa jetdi,
tişlәр jarqъradъ? vә әstajdil kylkigә әjnәldi. Gramofon try-
vәsidән әsylә bilән birgә, qah—qah uruv kylingән kylki hәм
әsitilәр edi: ikki kişi kylәdir, gah biri kylәdir, gah ikkincisi,
vә'zән ikkәvi birgә kylәdir, hec kytilmәgән tavъş bilән kyli-
şәdir, qajrъ tәv'i'i iñickә tavъş bilән, xuddъ valalarnъ qъtъq-
laqandek, gah şundaj joqan avaz bilән, hөkyzdek kylәр edi-
lәрki atrafda titrәр edi. Entikiv—entikiv tьqъlvъ—tьqъlvъ kylә-
dirләр. Әzini toxtatъv alalmajturqan dәrdgә jolvьqan хatъnlar-
qa oxşav kylәdirләр. Kylişәdir, kylişәdir, xuddъ özlәrini tox-
tata almaqandek kylişәdir.

Telvәlängәndek toxtavъsvъ kylgән, gramofon kәnnәjigә
qarav atrafda vара јatqan atlv әskәrlәr hәм ilçәjdilәр. Kyلki
qatardan qatarqa өtiv ketdi. Kejin özlәri hәм gramofon kәn-
nәjidән сьqa јatqandek kylki bilән özlәrini tuta almasdan
kylişә vаşladъlar.

Bu—vаrqan sajnъ avç alvъ uzaqlarqa ketdi.

Kylki, sekin—sekin qadam vasa јatqan pijәdә әskәr-
lәrgәсә keliv jetdi. Özlәri nimәgә ekәnini vilmәj turъv vular
hәм kylişdi—gramofon tavъşъ vularqa jetmәs edi. Aldaqъlar
kylgәndek qatъv kylişәdir, vә bu—kylki qatarlardan өtiv
til (Тыл)gә jetdi.

— Nimә ular kylә јatъrlar? nimә çin urdъ?—özlәri hәм
kәllәlәrini likkillәtiv kylә vаşladъlar.

Vара јatqan vutyn pijәdә әskәrlәр kyldi. Әrәvәlәр, qa-
caqlar, analar hәмәsi kylәdir. Qъşьr—qъşьr taşlaqlar arasъ-
da onvеş саqъьmlarсаqa сөzilgән kişilәр hәмәsi kyldi.

Bu—kylki Kyzyxqaca јetgәndә unьң rәñi өcdi vә sar-
qajdъ. Jolqa сьqьlqandan vеrli birinci mәrtәvә unьң rәñi
aqarqan edi.

— Nimә gәp?

Adjutant özini kylikidән toxtatъv alvъ ajtdъ:

— Kim bilədir, esini jedi həməsi. Men hazır varьв biləmən.

Kyzyx unьң qoььdan tizgin və qamcьь aldььda atqа miniv qamcьь bilən atnьң qavььrqasььqа urа vaşladьь. Arььq at qulaqlarььnь asььltььvь sekin varadьь. Qamcььn esə, unьң terisini qavartььrар edi. U zorqа varar edi, atrafda esə kylki.

Kyzyx cəkkə tamььrlarььnьң tartььşqanььnь sezər və tişlərini qьsдьь. Axььvь kylki vaşlajturqan aldььnqь səfgə jetdi. Anadan alььv səkdі və qoььbdaqьь qamcьь bilən gramofonьь urdьь.

— Çim!

Jarььlqan pləstinkə taraқ—turuq etdi-də toxtadьь, və bu cььmlььq kylkilərnі səndiriv qatarlardan ötiv ketdi. Kişiniң esini cььqaraturqan hədsiz qacur—qucur əki sədalар-qььna qaldьь. Qara, taşlaқ taq аральqlarьь janььqа ketdi.

Kimdir aјtdьь:

— Davan!

Kəttə jol egilib pəstgə tyşiv ketdi.

XXXI

— Necə kişi?

— Beş kişi.

Boş və xararatlı ormanlar, asman və uzaqdaqьь taqlar:

— Qatarmьь?

— Qatar...

Jyzidən ter aқььv turqan, kəttə joldan tarmaqlanььv ketgən joldan kelgən quvanььv gəpini axььv qaca jetkizmədi, at vaşьь bilən unьь janььqа taman tartdьь. At zor veriv pəşşəsini qorььjдьь, vaşььnь silkiјdi, tizginini ystidəgi kişiniң qoььbdan tartььv alььşqа tirişədir.

Kyzyx ərəvəkəş və adjutantьь bilən ərəvədə otььrardьь. Qььp-qььzyl, xuddьь hammamdan jəni cььqoјandek, atrafda kişi joq...

— Kəttə joldan qanca kelədir?

Quvanььv qamcььsьь bilən sol tamannььv kərsətdi:

— On, vəlki onvəş saқььrььmlar var, ikkələ toqaj ortasььdaqьь sijrək toqajnьң arqasььda.

— Kəttə joldan u jaqqa vara turqan tekiz jol varmı?

— Bar.

— Qazaqlar kərinməjdirmi?

— Jo o o o q. Bizinkilər jıgirmə saqıymıqaca alıqı vardılar. Qazaqlarınqı hidi həm joq. Qıslaqlardaqlar, qazaqlar dərjədən ottuz saqımlarca nərıdə akor qazıyatırlar dejişədir.

Kyzyxnıq jyzı sarqajıv, tamırlarv oınaj başladı. Xuddı bundan ilgəri qır—qızyı hamımdan sıqıandek volqandek.

— Əskərlərnıq alıq qıssımlarınv toxtatılsın, kəttə joldan ketgən həlıqı tarıaqıa vurılsın. Bularınqı janıdan varca polklar və qacaqlarınv əgəvələrnı ötkəzılsın.

Qovanıv egərnlıq qasıv özrə səlegıldı-də adav vuzıv, vıran kənlıslıq volmasın ıcnı, sekin dedi:

— Jol çıdə əjlənış... atlar nıvud voladıv... kyn ıssıq... hec nərse jeıılməgən.

Kyzyxnıq kıkıne kəzləri xararatdan pırpırv turqan uzaqlarqı qarav kılrvnı tysgə kırdı... ıcnıci sətkə... coqqırlar sıqıv jyzler ıcıgə kırıv ketdı. Kəzlərdə acıq jıltırajdıv. ıc sətkə hec nərse jeıılməgən.

Taqırlar arqada qaldıv, əmma vıtyın kyıcnı sərf qııv vı voşıq taq etəgıdən sıqıv ıstənsəgə jetıv alış kerək. Atlarınv kılıllərnlı avqatlatış lazıv. Jənə ilgərırək varıv qazaqlarqı ıstıhkamınv məkəmləşkə qojmasıq kerək. Bır mınytnı həm vıhydəgə sərf qııv volırajdıv. Əjlənış jol on, onıvış saqıv.

U—xararat və acıqıdan jyzı qarajıv ketgən jası qovanıvıa qaradıv. Ötkyr kəzləri jıltırajdıv və qıssıv tışləri arısdan sıqardıv:

— Əskərnlı jolınqı şu tarıaqıvıa vurılsın və jandan ötkəzılsın.

— Tınləjmən.

Vasıdaqıv qoj terısdən qıılnıqan, terdə pışkən paraqıvınv tızetdı-də hec gunahıv volımaqan atınv qamcıladıv. U bır ırqıv, xuddı sıdəv volməslıq dərəçədə volqan xararat və pəşşə, sona volmaqandek, oınadıv-da kəttə joldan jygırə ketdı. Əmma kəttə jol joq edı: jalqıv kəkımtıl—aq, vıgəlıv vıgəlıv jıqarqıa daraxtlardan vələnd kətərlə jatqan cən

bulutъ. Bu — cəң bulutъ astьda miñlərcə aclarnьң hərəkəti sezi-
lər edi.

Unьң jaqac qьsьmlarьoя qol tekkiziv volmajturqan
Kuzьxniң əgəvəsi qьldьbrajdyr və unьң arqasьdan cidəv vol-
masьlq dərəçədə şaldьr-şuldьr ergəşiv varar edi. Oтыratur-
qan çajnьң arqasьda aftavda qьzьyqan pylymyt maralav
varadyr.

Qovanь, tolqьnlanьv nəfəsini qajtarucь cəң bulutъ as-
tьoя kiriv vardь, hec nərsəni kəriv volmajdyr, jalqьz cərcəgən
tərtibsiz tarqaq qatarlar, atь əskərlər jyrişləri, əgəvələrnin
qьsьrlaşь eşitilədir. Aftavda qarajqan, cəң oтыrqan jyz-
lərdən xьra ter tamcьlajdyr.

Nə gəp, nə kylki—aqьr, həmə bilən birgə vara jatqan
çьmlьq. Bunda, bu, ьssьq, tolьv taşqan çьmlьqda həmə oş
pasaq, şəlvirəgən qadam, at tujaqьnьң tavьşь, əgəvələr qь-
sьrlaşь.

Qulaqlarь asьlqan atlar başlarьnь qujь salьv vara-
dьrlar.

Əgəvədəgi balalarnьң başlarь u-jaqdan bu-jaqqa ьr-
qьjdyr və nyrtsiz tişlər kərinədir:

— Suv... suvvv...

Nəfəsni qajtarucь cəң həmə jaqnь qarlav varadyr. Unьң
icidə kərinməsdən piјədə qatarlar, atьlar, qьsьrlaqan əgəvə-
lər varadyrlar. Ъxtьmal, bu — xararat həmə eməs, nəfəsni qajta-
rucь zylmət həmə eməs, jalqьz qujьv qojьlqan ymidsizlik,
likir joq, faqat, bir zəryriјət varьvьr volaturqan bir halat. Bu-
far taq və deңiz ortasьdaqь tar aralьqdan ötkənləridə temir-
dek jarьşqan halatda vular bilən birgə kelər edi, endi jaman
qьjafat bilən qaradyr: həmə ac, jalaqьac, jalaqь ajaq, qalqanь-
nь endi qujaş şilə jatьr. Alda volsa vularnь toq, tajjarlanqan,
akoplarqə çajlanqan qazaqlar polkь, qanxor generəllər ky-
tədirilər.

Qovanь bu qavursьz, qьsьr-qьsьr bilən tolqan, nəfəs-
ni qajtarucь cəң bulutъ astьda varadyr, qajсь qьsm qajjerdə
ekəninil faqat tavьşlardan açratadyr. Hər zaman—hər zaman
bu kəkimtil—aq bulut jьrtьladyr və aralьqdan qьrlar, orman-
lar, kəm-kək asman kərinədir həmə cəң vasqan saldatlar-
nьң jyzlərigə qujaş tyşədir. Jənə ymidsizlik bilən vasьlqan

cələmə — cəkki qadamlar, tujaqlar tavyşş, ərəvələr qırsıqlaşş, cəñ bulutş astyda qıra-şirə kəriniv başlaryñ asylyrqan haldan tajqanlar jol cetidə otyradyrlar, jatadyrlar. Quruqan qara aqyrlar asyloqan, pəşşələr yjilgənlər.

Qovanş, atlar, kişilər arasydan sьqylyv ötiv başətrədgə jetdi-də egər ystidə az-qyña egiliv kəməndirlər bilən gərləşdi. U qavaqyñ saldy və gah nihan gah pinhan volyv vara jatqan saldatlarqa qarady-da toxtav əzinikigə oxşamaqan, qaldyraqan tavyş bilən qomanda verdi:

— Polkə əə, jerində — tur!...

Dybyrqan cəñ bulutş paxtadek, unyñ sөzini jutydy, amma kərəkli çajdaqylar eşitkənlər ekən. Həmə sekinləv tyrlil avaz bilən qьsqyğyşar edi:

— Batalion, toxtal... rota... toxtal!...

Və qajerdədir çydy uzaqda ərəñ biliv vola volaturqan dərəçədə tutylyv turyv kejin tinc qaldy:

— Jerində tur!

Aldyñqь kalunnada ajaq tavyşş tindi və bu tiniş sekin sekin uzaqlarqa ketdi. Bssyq cəñ bulutş astyda toxtaqanlar-da, bir sikyntgə, faqat çymlyq-qyña eməs, sykynət völdy. Bu sykynət həm vyjuk sykynət, behəd carcaş, şafqatsyz xararat sykynəti. Kejin, virdən həmə jaqny mişiriş tavyşş tutyv ketdi. Cəñ toloqan tamaqlaryñ jətəliv qyradyrlar. Analaryñ jadlaşadyr, vərk və otlardan paryroslar qyldyrlar. Sekin-sekin cəñ otyryv jyzlər, atlaryñqь tumşuqь, ərəvələryñqь ysti asyldy.

Jolnyñ cetidə, zavurlar icidə tizzələri arasyqa nəjzəli mylyqlaryñ qьsyv otyradyrlar. Aftavnyñ nyri astyda hərəkətsiz calqanca jatadyrlar.

Halsyzlanqan, tumşuqlary asyloqan atlar jaryşqan pəşşələryni qorğmaj tikkə turadyrlar.

Tuvuur... əj, kətəril!...

Heckim qymyrlamajdyr. Hərəkət qylmajdyr. Adamlar, atlar, ərəvələr bilən toloqan kəttə jol hərəkətsiz edi. Kişilərdə qymyrlaşqə madar joq. Xuddə xararat kəkrəklərgə taş vaqlaqandek.

— Turğylyz axyr!...

Məhkymlərdə, bittələv, ikitətələv voşaşşv ornyларыdan turadyrlar və qomandaqa qarav otyrmaj aqyly mylyqlaryñ

jelkəgə taşlav hər kim tiləgənəcə qadam basadər və aqrəq közləri alqa qarajdər.

Alaman joldan, jol cetidən, janvaqırlardan varadər. Ərəvələr qıbcırlajdər san- sanaqsız pəşşələr tozıjdər jənə qonadər.

Kəmirgə əjləngən jyzlər, jıltırav turqan ter tamcıları. Dəhşətli qujaş xararatı astıda başlarda şəpkə ornıda tikənli əsimlik, gəvrən və navdalardan qıbnıqan cənəvəklər. Jarıb- qan, qarajqan ajaqlar alqa basadər. Bəziləri jalanqac, ərəv- dek tənleri qarajqan, avratları ıstidə jırtılıv ketgən ləttə- lərnin „gəçm“ləri asılıqan. Qar—qara teri astıda quruqan uzur ırdıv sıqıv turadər. Başlar asılıqan, çuldur kijimli, qar—qara, qıbcırlavcı kişilər topı alqa intilədir. Unı arqa- sıdan xararat, acıq və yımsızlıq ergəşədir. Jənə dənğəsə- lik bilən aq cən bulutı byrəliv—byrəliv juqarıqa kətərilədir və taqdan cəlgə taman egri—vygri kəttə jol tışiv varadər. Birdən hec kyilməgən, xajran qalırlıq qomanda:

— Solqal

Və qajsı qısmı kelgəndə esənırv eşitədir:

— Solqal!.. soll sol... solqal!..

Əvvəl—xajran volıv, kejin çanlanıv ketiv qışlaq jolıqa jygiriv tışiv aladırlar. U bu—jı turpaqsız, cənısiz əskərii qısmılar şaşv—rışv burulışları, atlıq əskərlərnin tışiv kelişləri, qıbcı—qıbcı qılv ərəvələrnin tışiv kelişləri kəri- niv turadər. Kəkəriv turqan ormanlar, sıjrək ormanlar, uzaq çajlar həm kərinədir. Həman ötkyr qujaş xararatı hə- mə jaqıv qavıradər. Qar—qara pəşşələr „polki“ həm şujolqa buruldı. Sekin—sekin otıra jatqan cən bulutı, nəfəsi qajta- rıv çimlik kəttə jolda qalıv, qışlaq jolı avazları bilən çan- lanıv kətdi:

— Qajaqqa alıv varə jatıv bizni?

— Bəlki ormanqa alıv varar. Tamaq həlləgəni. Çyde qorqışv kətdi.

— Ej ranqıvbaş... hə, ormanda sengə kərpəcə jazıv qojqanlar. Cəziləsən.

— Hə, qajmaqıv juqqalar pişiriv qojqan emiş...

— Jaqlı...

— Sarıq jaqlı...

— Əsəlli...

— Myzdək-ginə qavunlar...

Jırtıq, ter bilən həlləngən frək kijingən, tizzəsədə juqarğda kir terlər silkiniv turqan nəvca saldat aqızboğa toplaqan sələkəjini aqsıqı bilən tyrləv taşladı:

— Boldı endi, itvəccələr... çim...

Aqsıqı bilən kəməriniv qısbıraq baqladı və aqırlıq qıla jatqan mılıtqıv dəm ötməj u—jelkəsindən bu jelkəsige alar edi.

Birdən gyrilləv ketgən kylki pəşşələrniv tozıtıv juvardı.

— Aranas, negə sen arqanıv berkitivsən, aldın volsa aqsıq. Тоньһһ әjləntiriv kijiv aldınıv jəp: volmasa şu ahvalda qışlaqqa kiriv vəratuqan volsa qışlaqda qıv xatınlar sengə birər nərsə veriv ornıqqa tumşuqıvıv uruv jaradırlar.

— Hə, hə hə... ha, ha ha...

— Jigitlər. Xuda haqı vıran çajda toxtarmız.

— Bu jerdə hec qandaqa istənitə joq, mən biləmən, axır.

— Jalqanıvıv nımə xəçatıv var. Ənə joldan kəttə joldan şu tamanqa teleqrəf sım jaqqlar ketgən. Busım jaqqlar birər istənitəgə varadırdı.

— Həj, atıvlar, nımə tekingə avqat jejsizlərmiv, vyrənlər.

At ıstidə tevraniv turqan gramofon xıvıllaqan avaz bilən vəşladı:

Qajaqqa, qajaqqa... piş... piş... bahardan uzaqqa ketdilərin... xararat tevraniv turqan pəşşə qara vultıv, azav cekkən, əmma aqsıq cəhrə bilən qadam taşlavıv ter və tegrmanıvdek aqarqan, jırtıq kijimli, jalanqqlar arasıda gramofon varadıv. Təçənlik bilən aftav qarav turadıv. Eritilgən qorqışım qıjulqandek, ajaqlar əgən kətərilədir və kimdir jumşaq tavış bilən vəşladı:

Ej xoçəjkə jaxış vildin...

Dedi-də toxtadı. Quruşqan tamaq tavışınv kesdi. Başqalar şunıvdek xıvıllaqan tavış bilən kətərdilər:

— Kytdi Məskəvli
Fəqat dəmbirə
Şu şav-şuv bilən
Calındı soğra.

Qarajdan aqyyların tanaıy qacdı vә hәr byrcәkdән, vıdıq, vıgıllaqan tavyş bilән volsa hәм, vәgәvәr iңickә, joqan tavyşlar qoşıldırlar.

Hәм uzaq vә qavışmaqan, xıgıllaqan tavyş. hәм eşi-tilәr edi:

Dәмbirәni kytkәndә
„Xudaqә şykr“
Dedi mәskәvli
Aqyş jejişni undan soraloqas,
Joq dev mәskәvli
Lәvlәrin burdı.
Çonav qalyşqa
Jyzın ögirdi.
Xatın--xalaclar Lәvrin!
— Dejişiv qarav qaldırlar
qarav aldırlar.

— E—ej qara: ata,

Өtә jatıv hәмә vıgılvә qarar edi: hә, oşa. Hәli hәм oşa: kickinә, tamırlar şyqıqan, vaşyqә raxal qalpaq kijgән qozı qarınqә oxşajdırlar. Tikke ularqә qarav turadırlar. Jırtıq, ter bilән hөllәngән köjlәginin jaqasıdan çunlv kökrәgi maralajdırlar. Etigi jırtılvә jarıq pәncәlәri şyqıqan.

— Jigitlәр, atamıv vәndetkә oxşajdırlar. Toqajda dyc keliv körci, aman qutılmajsan.

Unqә ıştıjq bilән qarav kylişәdir.

U öziniñ janıda tәrtıvsiz, xuşjaqmaslv bilән qadam basa jatqan vә sekin gyvyr-gyvyr qılvә өtә jatqan alamanıv ötkәzәdir.

„Hә... әskәr, talancı әskәr—ojlajdı Kyzyx birdән qazaqlarqә dyc kel-ci. Hәмәsi taman voladırlar... әskәr...“

Qajaqqa... qajaqqa... uzaqlaşdırların... piş... piş...
...Cucyvәlәр... cucyvәlәр...

— Nimә vu?, nimә vu? — „qajaqqa—qajaqqa“ vә „cucyvәrә... lәr“ tavyşlv vasyv alaman icidә qavur ketdi.

Çımlıq hykim syriv vytyñ jaşlar bir tamanqә vıgılvә, közlәр ipkә tizilgәndek qatar teligrәf sim jaqaclar ketgән tamanqә tikildi. Simjaqaclar uzaqlarqә ketiv eñ uzaqdaqlarlv közgә kickinә bir qalamdek volıv körinәr vә undan hәм

nəridəgiləri pırpırev turqan hararat astıqqa kəmilər edilər. Jaqındaqı tørttə sim jaqacda tørttə jalañqac kişi asılv turar edi. Ularnıñ ystlərini myr-mələhdek pəşşə qarlaqan. Kişilərnıñ başlar, xuddı ularnıñ vojnyqqa salınqan sırtmaqqa söz verməj, ijkələri bilən uşlav turqandek asılqan edi. Tişləri qısbılqan. Qarqalar soqıqan kəzlərinıñ ornı qarajıv turadı. Soqılv teşilgən qarınlarbdan zəngər tysdəgi icək cavaqlar asılqan, qujaş qızdırv turadı. Mıltıq tazalajturqan symbə bilən urılv jarılqan terilər qarajıv şilvirəjdir. Ularnıñ ystigə qonıv avqatlana jatqan quzqunlar birdən tozıv, usıv, sim jaqacnıñ ystigə qonıv pəstgə qıjıqan qarar edilər.

Tört kişi, beşincisi-ci... beşinci sim jaqacda emcəkləri kesilgən; qarajqan qız...

— Polk! jerində turl... rota jerində turl...

Bu—vytyn kalunna vojıqqa ketdi.

Bu—beş kişidən başıq, çyde şirin sassıq hid keliv turar edi.

Kyzyx jırtıq cətləri asılv turqan işləpəsini başıdan aldı. Həmə həm kimniñ başıda şəpkəsi bolsə, şəpkəsini aldı. Şəpkəsi bolmaqanlar esə, başlarındaqı paxaldan, ctdan, nəvdələrdən qılnıqan cəmvəreklərnı alışdı.

Qujaş qızdıradı.

Sassıqlar, bu—jaqqa verinlər.

Adjutant əlik janıda aqarv turqan qaqaznı julıv aldı-da unqı verdi. Kyzyx çaqlarınv qısdı və tişləri arasıdan:

— Ortaqlar,—və aftavda kəzni alıv qaqaznı kərsətdi —məne generalnıñ qılqan işi. General Pokrovskij jazadı: „kimni vəlşeviklərgə zərrəcə jaqınlıqda şvbhələnılsə, Məjkəp zavudıda işləgyci məne şu—veştə ıflaslardek eñ qattıq çazaqqa ducar qılnadı.“—və çaqlarınv qısdı, az-ıqna çim qalıv kejin qoşıv qojdı—sizlərnıñ əkə—ykeləriniz... və sinliniz.

Əzini gəpdən saqlav jənə çaqlarınv qısdı, nimə toqırdı həm gəpirsin!

Mınlərcə jiltirəgən kəzlər kifrik qaqmaj qarav turadırlar. Bittə kişi jyrəgi bolmaqan—kəttə jyrək tepər edi.

Əjilgən kəz oğınlarədan qara bir nərsə tamcylajdyr. Sassyq hid aqəv ketdi.

Bu sykynətdə pırpırəv turqan xararat qəndəqləv turqan pəşşələv tavyş səndi. Jaləvz sykut, sassyq hid, qara nərsə tamcylajdyr.

— Hazyr voll.. ilgərigə marş!..

Aqyr qadamlarınəđ gysilləşi birdən sykynətni vuzdy. Tekiz və tənəc-qəna xararat qarladə. Xuddə, təsəvvyr qylyv volmajturqan vojlyv şunəndek aqyr, bir kişi qadam taşlaqan-dek. Kişi jyrəgi volmaqan kəttə vittə jyrək uradyr.

Gysilləgəñ aqyr qadamınəđ tezləgəninini, ildəmrək vəsyla jatqanəv səzməj həmə qadam vasadyr. Qujaş çazyllatadyr.

Oñ filəñniñ birinci vzvodədaqəv qara məjləvli bir jigittentirəkləv ketiv mlytəqəv qəlydan tyşirdi və əzi həmə aqdarəvlyv tyşdi. Jyzi çigərrəñ voləv şişdi. Vojnə tamylarəv ərəv səqdy və kəzləri gəşdek qyr qyzy voləv icigə kiriv ketdi. Aftav qahyr bilən qarav turadyr.

Heckim tyrtinmədi. Toxtamady. Jənə həmə qadamlarınəđ kerivrək taşlav, jənə həmə şaşlyvbraq, alqə, xararat zəvbidən pırpırəv turqan uzaqlarqə qarav jyrə vəşladylar.

— Sanətar.

Jyqylqanəv janyqəv ərəvə keliv, uny kəteriv ərəvəgəv salədy qujaş öldirdi.

Az-qəna vaqt ətgəc jənə bir kişi, kejin jənə ikki kişi jyqyldy.

— Ərəvə:

— Jarynəqlar.

Şəpkəsi balalar şəpkələri bilən vəşlarəv rənə qyldylar. Bə'zilər hatynlar tutaturqan zəntiklərini jazədy. Hec nərsəsi volmaqanlar ot julyv aləv şunəv sajavən qylydy. Jol-jələkəv jyrtyq, tergə pişkən cəñ vəşqan kəjləklərini jyrtyv, ıstanlarəv jeciv jyrtyv hatynlarqə oxşav vəşlarəv jarynədyrlar və jalan ajaq gysilləv qadam vəşəv jolnə jaləvəv vəradylar.

Brickədə otəvqan Kyzyx vəş qyşmynəđ arqasədan quvəv jətməkcii. Ərəvəkəş volsa, kəzləri astədan terlər qatar-qatar aqəv, atnəđ sanəda qamcy izi qaldyryv atnə qyştajdyr. Həmə jaqəv kəpikləgən atlar zor veriv jyğirsə həmə jətəlməjdır-aqy qatarlar vəvqan sajnəv tez və ildəm vəşəv vəradylar.

— Nimə vular aqyldan azdırlarmy?... qujandek jygirə-dirlər...

Atnə jənə uradyr, jənə çiləvi bilən siltədi.

— Jaxşy, valalar, jaxşy...-icigə batyv ketgən közləri bilən Kyzyx qarajdyr-kəzi esə polatdek.— Bu tərz ketişdə sət-kəsi-gə jetmiş saqrım jol vasamyz...

U ərəvədən tyşiv kejin qalmasıyqqa tirişiv qystav jyrə-dir və tez, seksiz gyrsilləv qadam basqan qatarlar arasyqa kiriv joqaladyr.

Sim jaqaclar uzaqqa ketədilər, voşlyq, jalqyz sim ja-qaclar-qyna. Kalunnañy vaşy oñqa vurıladı. Voş kəttə jol-qa syqanda jənə toxtaşadyr və nəfəsni qajtarusy cəñ vultu vuruqsyav ketədir. Hec nərsə kərinməjdir. Faqat tolqynlanıv aldynda yskən cəñ vultu icidə aqyr ajaq tavyşlarv.

Baş qysm toxtaqan sim jaqac aldyqa qysm ketidən qysm jaqynlaşyv keliv toxtajdyr.

Zylmətdək, həmə jaqyn toltırv, tavyşlarnı vasıv çm-lyq jyzədir. Kəmənder generəl jazqan xatnə oqıdyr. Miñlərcə jiltirəgən kəz, kiprik qaqrıaj tikkə qarajdyr və bir uruqda, hec kərimləgən, kəttə bittə jyrək yzədir.

Beşlə asyqlanlar hamən eşəndə tek. Syrtmaq tamaqny qyrgyqanv. Qarajqan gəşt və appaq volıv syjəklər syqv tu-radyr.

Sim jaqaclar ystidə quzqunlar, jaltıraqan közləri bilən jandan pəstkə qarajdyrlar. Qujuq, kəñilni azdyraturqan də-rəçədə şiriñ qavnyqlan gəşt hidi.

Kejin vasıv gyrsilləş bilən qadamlar tezləjdir. Əzləri sezməj, qomandasıv, qatarlarnı vərəvərijdirlər və mystəhkəm qatarlar hası voladyr. Kijinişini esdən syqarıv həmə jalanvaş varadyr. Hec nərsəni kərməjdirlər: nə ipkə tizilgəndek qatar ketgən sim jaqaclarnı, nə qyjam vaqtıda tyşkən kəttə və qar-qara sajalarnı, nə vaşqanv. Ucunlanıv turqan xararat zərvidən közlər qysyqlan.

Həm qomanda:

--- Jarynyqlar!...

Mystəhkəm qadamlar jənə həm ildəmrək, jənə həm tez-ək varadyr və oñqa vurılv kəttə jolqa qujuldylar. Cəñ həm zular bilən birgə varadyr.

Miñlərcə, on miñlər kişilər ötədirlər. Endi vzvodlar joq, batalionlar joq-ajtıv bolmajturqan, vyjuk, birleşkən bittə top var, sanaqsız qadamlar vasyladıv, sanaqsız közlər tikilədir, sanaqsız jyrəklər bittə kəttə jyrək volıv tepədir, və həmə bir kişidek, bir-birləridən açramasdan xararatıv jıraç jergə qujladılar.

* * *

Qyjırqan tuşkən uzun sajalər jatadılar. Uzaqdaç taqlarnı köklik xıralar, cərcəgən, halsızlanqan qujaş özini cetkə taşladıv. Balalar, jaradarlar jykləngən ərəvələr aqıv aqıv qadam vasađılar.

Ularnı minytgə toxtatıv ajtısađıv:

— Sizniñ əkə-ükələriñiz... generəlləriñişi...

Kejin jənə alqı vasađılar. Jalqıv ərəvələriñi qıvırlaş qıvna eşitilədir. Faqat balalar-qıvna qoqıv xarxaşa qıvsađılar:

— Ana, öliklər kecəsi vizniñ alđımvıza kelməjdimi?

Xatıvlar soqıvsađılar. Etəklərigə vurunlarını qaqađılar və közlərini ərtədirlər.

— Essiz-ginə viznikilər.

Callarını qavaqlar saıvıqan, ərəvə janıvda vasađılar. Həmə cigəl cıstanqı əjlənədir. Əllə qacan sim jaqıqlar joq, qaranqılvıqda. Tontarılvıqan qazandek asman, jergə tirəlv turadıv. Asmanda sanaqsız juldıvlar ojnajdıv. Əmma u jerni jarıtmajdıv. Xuddə atrafda qarajıv taqlar turıvandek, əmma taqlarnı əllə qacanlar tın qarılqan və atrafda vılvıv bolmajturqan, sirli, ərəç közge ilinə turqan teksizlik, vunda hər vələ volıv mymkin.

Şundaj bir, cıvıvıvıv xatıv avazı eşitilədirki, asmanda saqıv turqan juldıvlar həm həməsi bir jaqqa toplanıv qonıvıv turıvandek voladıv.

— Vaj, vaj, vaj, vaj... vularını nimələr qılvıqlar... jırtıvıqlar... toqıv joldan adaşqanlar... vaj jaxşılar qaranlar vıvlarqı, axıv...

U sim jaqıvqı məhkəm tırməşıv alıv asıvıv turqan savıv ajaqlarını qucaqlajdıv. Jaş, saclarıv tozqan.

Vaşqı qollar ınıv zorqıttan sim jaqıvqıv açratıv alıv ərəvə tamanqıv sydrıvıv. U jənə ilandek tolvıqanıv u qollar-

dan sьqьv ketiv sim jaqac tamanqə atyladyr, jənə ajaqların qucaqlajdyr. Jənə əzi qorqьv ojnəv turqan asmanda jaqьv-rajdyr.

— Sizlərnin anaların qajjerdə, axьr? qajjerdə sinillərin? sizlər negə jarьq dunjadan kəz jymdilərin... rəvşən kəzlərin qanь, qanь sizlərnin kyçlərin, qanь sizlərnin erkələtyci səzlərin? vaj, xuda... vaj vaхьtsьzlar... sizlərnin ystlərinde jьqlajturqan kişi joq. Sizlər ucyn həsrət cekkyci adam joq. Sizlərnin ystlərinde jaş təkyci kimsə joq.

Унь jənə tutuşadyr. Jənə qollardan sipiriliv sьqьv ketədi-də jənə telvə tyn jaqьvrajdyr:

— Vaj, uların nime qьlqan işi vu, vala-qьnanь jegənlər. bstepannь jegənlər, sizlərnin jegənlər. Bittə qalqьnca jeңlər, qanь vilən, gəştə vilən jeңilər, sizlərgə avqat volsьn, kişinin qanь syjəgi, kəzi, mijəsi vilən qarьnların tolsьn...

— Ejj, voldь endi, tis...

Ərəvələr toxtamajdyr qьsьrləv alqə varadyr. Bu хатынның ərəvəsi həm ketiv qaldь. Унь vaşqalar uşlajdyrlar, vu sөz vєrməj qollarьdan sьqьv ketədir. Jənə qьsьqьradьv eməs, vaqьradьv, telvə tyn jaqьvrajdyr.

Faqat əskərnin axьrə qьsmь ətiv ketə jatьv, unь kyçləv birgə alьv ketdi. Axьrəv ərəvə ystigə vaqləv qojdyrlar. Ketişdi.

Heckim qalmady və sassьq hid turar edi.

XXXII

Kəttə jolın sьqavьrьşьda, taqlar icidə qazaqlar tərt kəzləv kytədirələr. Bytyn Qovannь qozqalan ələngələri qarladandan vєrli, vəşeviklər kəcə həmə jaqda qazaqlar polki, əfetserlər qьsьmlarь, kəңilli əskərlər, „kədetlər“ alьda arqəv cəkilədir. Hec toxtalaturqan, təkjə qьlaturqan, quturqan generəllərnin dəfi qьlaturqan çai joq. İstənitə arqasьdan istənitə, şəhər arqasьdan şəhər vəşeviklər qolьdan ketədir.

Həli qozqalan davam etiv turqan pəjtdə vəşeviklər kyçinin bir qьsmь qozqalanьyların temir xalqasьnь jьrtьv sьqьv ketgən. Bular tərtibsiz, vuzulqan gryh halьda, on minlərcə qacaqlar, minlərcə ərəvələr vilən birgə deniz və taq arasьdaqь tar joldan qacьv ketgənlər. Ular şundaj tez syr'ət

bilən ketdilərki, arqalarından qunvə jettişgə ylgirmədilər. Endi qazaqlar polki jatvə alvə kytədir.

Qazaqlarınñ alqan ma'lumatlarığa kərə, taqdan qujvəlvə kelə jatqan vanda aqıvə özi bilən birgə, talav alınoqan, çyde kər mьqdarda vajıvə alvə kelə jatvə-altvə, qıjmatıvə taşlar, kijimlər, gramofonlar, çyde kər mьqdarda jaraqalar, hərbi aşqal-daşqallar. Əmma, kelə jatqanlar çyldyr kijimdə, jalañ ajaq, jalañvaş-əlvəttə vü dərəvədərlik, jalañ ajaqlıvə eski adat voloqanvə ucın və qazaqlar generəllərdən tartıvə addıvə saldatlaroqaca ləvlərini jalajdılar vütyn, vütyn vajıvə, vütyn qıjmat vaha mallar, həməsi hec toxtalmaj özi jyziv keliv vularnıñ qoıvəqa tışvədir.

General Denikin general Pokrovskijgə, Jekəterinədər-dəgi əskərii qısmılarınvə təşkil qılvə, taqdan tışiv kelə jatqan vandavñ qurşaşnıvə və vırantasınvə həm tirik qoıvə jubar-maşlıqnıvə tapşırđı. Pokrovskij çyde jaxşvə tə'min etilgən kər-pys tızdi və taqdan kəpikləv tışiv kelə jatqan Bələj dərjəsi voıvñsa jolnıvə qurşav aldı. Ətrədlərninñ bir qısmınvə kelə jatqanlarınvə ıstıvəvalıvəqa jubarđı.

Paraqalarınvə bir jaqqa qıjşajıvə vasıvə toq, jaxşvə, vaşla-larınvə siltiv tizginini qoıvə jubarıvəgısnıvə istəgən atlar ıstidə aıvəq cehrə bilən vıradırlar. Naqışlıvə qurallar çərənləjdir, a-ftavda jarqırajdıvə. ıstidən vılvəq vaqlanqan xışpicim cerkəs kejimləri çyde kelişkən və paraqalarınvəda aq lentəcələr hilpiləjdir.

Istənitsədən ətgənləridə əşyləni qoıvə vıvədirlər və qazaq qızlarıvə ızləriniñ tapqan-tutqan ıssıq avqatlarınvə alvə sıvəqadırlar, keksə callar vılsa vinolvə vöckə jumalatıvə sıvəqadırlar.

— Sizlər, hec vılvəsa vıttə vılvəşevik jigitini taq arqasından vızgə kərsətkəni alvə kelinlər, hec vılvəsa bir kərəjlik-ci.

— Hajdav alvə keləviz, jaqıqlarınvə tajjarlav turıqlar. Qazaqlar əvçir icədilər, sarışuvıvəqə həm əçir vıladırlar. Uzaqda cəñ vılvətıvə vıvərəlvıvə-ıvəvərəlvıvə terəgə kətərildi.

— Hə ənə, oşalar,

Ənə çyldyr kijimilər, qarajqanlar, şəpkə orıvıvəqa otdan qılvınoqan cəmvərək kijgənlər.

Papaqların ornaşdırılmağa kiişdi. Jarqıraqan qıyların çərənlətiv suqurdlar və egər qaşırqa egildilər. Qazaq atlar ucdu və şavada qulaqlarda quvullar edi.

— Eh şu, məjdə-məjdə qıyl taşlajmız!

— Urra aaal...

Bir, bir jarım minyt icidə hec kytilməgən qarajıvat roj verdi: ucdlar, aqdarıdlar və qazaqlar atlar ystidən, kesilgən papaqlar, yzylgən voynlar bilən tontəriliv tyşə başladılar. Jaki birdən atnə həm, suvaroni həm nəjzə ycigə kətərdilər. Qazaqlar atnəq vaşın burdlar və arqaqa qarav şundaj tez carıdlarki, közgə ilnməs edilər. Şavada qulaq astıda jənə həm qattıqraq quvullajdır. Vizilləv ötəgən oqlar ularnə atdan ucıyar edi. Lə'nəti jalan ajaqlar tıqıratıv jubarıdlar, İkki, uc, veş, on caqrımlarqaca quvadırlar, birdənbir qutılyş: atlar ucər.

Qazaqlar istənitsədən şamaldek ötiv ketdilər, ular volsa istənitsəgə kiriv dyrust atların əla başladılar, əgər atxanadan atların tezrək əlv cıqıv verməsələr, carıdlar. Jənə qazaqlar nəq arqalarından quvıdlar. Kəp aq lentələr taqılqan qazaq papaqlar collərdə jumalav qaldırlar, kəp xuşpicim, ystidən kymuş kəmərlər vaqlanqan cerkəs kijimi kijənlər ufuqda, buqđaj rajələrdə, sijrək ormanlarda qarajıv qacıv vararlar edi.

Qazaqlar akopda jatqan özlərinəq vaş kyclərigə jetgəndə ginə quvıundan qutıldırlar.

Taqdan tyşiv kelə jatqan ajaq jalanlar, jalanqac vandalar, var kycləri bilən öz iskədrənləri arqasından jygirər edilər. Toplar atırlar, pylimətlər tirilləjdir.

Kyzyx öz əskərini kyndizi qojıv vərişni tiləmədi. U dyşmən xelə dəlil ekənini bilər edi. Öziniq kycini qanca ekənini bildirgysi kelməj qaranoq tyşkəndə kyndyz kyini qandaj volqan volsa şundaj völd: Qazaqlarqa adamlar eməs, şajtanlar huçım qıladırlar. Qazaqlar ularnə carıdlar, nəjzələr bilən səncdilər, buqđaj orqandek pylimətlər bilən ordırlar, əmma varqan sajn qazaqlar azajadırlar, kycsizləndirlər, ularnəq toplar sijrək atadır, pylimətləri hər zaman tirilləjdir, mıltyq avazlar eşitilməj-jaq qaldı. Qazaqlar jatadırlar.

Turuş vərə almadırlar, qacdırlar, əmma qaranoq kecə həm ularnə qutqara almadı: ular top-top qıylar, nəjzələr

astıda qaldılar. Ахыгь топлар, pylimytләр, oq-darыларнь таşлау һәр ким һәр јаққа тырғырау қасды. Қараңқыда сижрәк орманлар, суқурлыларға таман атылдылар. Heckim бу қандај кыс екәнини аңлауас еди.

Таң жарығын сәлннң уфуқдан қујаş узун волюв марала-қанда сәлдә қудә көр јатқан қазалар көриндиләр: улар јара-дар емәс, әсир волюв һәм тышмәгәнләр—һәмәси һәрәкәтсиз—тек.

Til (тыл) дә әрәвәләр арағыдан иңиккә узун волюв ты-тынләр көтәрилди: қазанлар асылған, атлар јем јейди, һәшәкләј-дирләр. Uзақда бир несә топлардан пәјдәр-пәј оқ сығыв тура-ды: Буңда heckim ытывар қылмајдыр-өргәнив қалышқан. Бу тингәндә-гинә уруш мајданы таманда гәһ қолыға вујруқ ја-зылған қағаз тышгән аты сарар, гәһ азық авқатқа қарай-туруға киши гәһ јер вақырлау аыласынь көргәни келә јатқан салдат көринәр еди. Нәмә јақдан қарайған, уқубат сәккән хатынлар сарарға таман јыгирәдиләр, атыньң қиләвидән ушлар:

— Мениң ерим нимә волды?

— Мениң әкәм-си?

— Мениң оқлым...

— Тирикми, өлдими?

Vәһимә, јалварыш, үмид учқунлақан көзләр.

U атынь ләкәлләтив алға варадыр вә қамсынь билән ысарат қыладыр:

— Тирик... тирик... јарадар волды... јарадар... волды... на-вуд волды, һазыр, һазыр алыв келәдиләр.

U өтив кетәди. Арқасыдан қалқанларньң вә'зиләри јеңиллә-нив шықранасыға соқунадылар, вә'зиләриниң тықанларь сықа-дыр, вә'зиләри есә аһ, дөв јығылыв өликдек јатадылар. Уларньң устиләригә сувлар сепишәди.

Jaradarnь алыв келәдиләр,—уларньң аналарь, хатынларь, си-ңилләри, алмақсы волақан қалықларь, қошнь хатын-қызлар уңда қарайдылар. Әликләрини алыв келишәди јақыларь уларньң устидә қан-қақсајдылар, қань јаş төкәдиләр, вәј, вәј, асыық јықылар.

Атылар есә, әллә қасан ропрнь ајтыв келгәни кетдиләр.

— Нәјванға охсатыв көмәмиз, бутсыз, сунбуысыз.

Ропр вола қыраңлау ваş ақырј јатқанньң әрз қыладыр.

— Нә һә, ваşың ақырјдымь... үнәмәйсән... кетингә да-ры-дәрман қыламыз.

Bir ikki qamcъ tyşgәndәn kejin pop ығәw ornъdan tu-
гъw nimә qыльşынь wilmәj gәngirәw qaldъ. „Bwadat“ kijimini
kijşgә wujuruşdъ. U waşынь teşikgә tьqъw kymuş pәjkәncәklәr
qadalqan kәşywlәr kijimini kijdi, wә uzun qara etәgi pәstgә
aşыньw tyşdi. But wә ысьгьq tutaturqan idiş wllәn symbylini
aльşынь wujurşdъ.

Butxanadan sofь wә jәnә bir bwadatda munaçat әşylә
wllәn iştirak etә turqan xatъnnъ hajdav kelәdilәr. Sofь joqan
kәttә qar-qara erkәk, u hәm qar-qara kijingән. Jyzi qьp-qь-
zы, xatъn azqьp. Mәraşыm woldъ. Ycәwini hajdadъlar. Atlar
jorqalajdъrlar. Pop sofь wә u xatъn wllәn birgә şaşyladъr. At-
lar tumşuqlarъ wllәn, suvaralar eә qamcыlarъ wllәn tyrtә-
dirләr.

Әгәwәләр arqasъda, waqlarнъ nәrigi tamanъdaqъ gәrs-
tanqa xalq şьqtajdъr. Qarajdъrlar. Kәrişdi:

— Qara popнь alдыларьда салъw hajdajdъrlar,

Xatъnlar bir sidrә соғъньşыw alдылар:

— Ej, xudaqa şykyr, tyzyk-ginә qыльş kәmişәr ekән.
Saldatlar eә:

— Qara sofьнь hәm hajdav kelişiwdir, u xatъnnъ hәm.

— Sofьньq qarnъ erkәk tonquzньq qarньqda oxşajdъr.

Ycәwi tyrtiliw-syriliv keldilәr. Nәfәslәri woqьlqan jyzlәri-
dәn ter arьqcadәk aqadъr. U xatъn ысьгьqdannъ qoьw wllәn
jelpijidir. Әliklәr qollarнь kәkrәklәrigә qoьw hәрәkәtsiz ja-
tadъrlar.

— Allahньq dәrgahъ keq...

Sofь sәrcәgән joqan tawьşы wllәn unьq ystidә ajta tur-
qan әşylәләр qoşыldъ, unьq arqasъdan iңickә tawьşынь wurnъ-
dan cьqarъw xatъn hәm tez-tez sajrajdъ:

— Әzizләр, avlyjalar...

Ысьгьqdandan, kәm kәk tytyn iңickә woьw cьqъw tura-
dъr. Xatъnlar lәwләrini qьşыw nәfәslәrini wuqьw-wuqьw hьqьllaw
jьqlajdъrlar. Qawaqlarнь salqan, qarajqan jyzli saldatlar tik-
kә turađrlar, ularнъq qulaqlarьqda zorqә cьqә jatqan awaz
wllәn ajta jatqan poplarnьq әşylәләri kirmәjidir.

Torьq at ystidә jalanwaş otьrqan qowanъ eңәşiw pop
wә unьq janъdaqьlarqә picillәw jatqan gәpini bytyn gөрstanda-
qьlar eşitdilәr:

— Sen, anasъ vajtäl, vaqylmaqan tonquzqa oxşav aj-
tşьrññ qojasanmъ, ja vytyñ postşrññ...

Pop vә unьñ janьdaqlarññ közlәri caraqlav asьlv
ketdi. Dәrrәv sofь qaltьraqь tavьş vilән şundaj vaqьrdьki
gөрstandaqь qarqalar gyryllәv havaqa kәtәrildilәr. Pop inickә
tavьş vilән kәtәrdi, hatьñ volsa tavьşьññ qoqьraq qьlv
cьñqьrdь. Qulaqlar çәrәñlәv ketdi.

Qalu ьnna vә ьnna...

Qivanь atьñ tysәriv qavaqьññ salьv tek turdь hәmә
soqьndь vә ryky'gә vardь.

Hәmdә ryky'gә varqanda yc mәrtәvә vәrәvәr bir necә
oq atьldь, vә hatьñlar vurunlarññ qaqьv, şişiv ketgән köz-
lәrini әrtiv:

— Taqsьrьmьz çәnәzәni jaxşь ötkәzdilәr—çan-dil vilән.

XXXIII

Tyn tepәliklәrni verajan cәlni, kyndyz cetdә kәkәriv
turqan lә'nәti taqlarññ, dьşmән tamanda bolqan istәnitсәri
jutьv juvardь. Istәnitсә tamanda nә ot kәrinәdir, nә tьq et-
gән tavьş еşitilәdir. Xuddь istәnitсә joqdek. Hәitә itlәр hәм
hyrmәjdirләр, kyndyзgi atьlqan toplardan qorqьv pisiv ket-
gәnlәр. Faqat dәrjә şavьllajdьr.

Kyn voжь hazьr kәrinmәj turqan dәrjәniң nәrigi jyzidәgi
kylrәñ volьv turqan, qazaqlar akorьdan top atьlv turdь.
Oqlarññ qьzqanmaj ura verdilәr. Baqlar cuqurьlqlar, cәl ys-
tidә san-sanaqsьz top oqlarь jarьlv tytyñlәri еşiliv turdь.
Bu tamanda ularqa çavav xahlamaj, voşanьlьq vilән çьcә
sijjәk voldь.

Hә hә әәә... dedilәr. Azavь qudaq vilән qazaq torcьlarь
taşvaqadәk kәllәsini icigә tartьv jatьr... toplarññ sydrәv ja-
qьnraq alьv kelişәdir, jәнә oqlar vizillәv tepәdән әtә vaş-
lajdьr.

Ular ycyn acьq-ajdьñ edi: nәrigi taman haldan tajdь,
voşaşdь, oqqa oq vilән çavav vermәj vaşladьlar. Keckә jaqьñ
jalan ajaqlar dәrjәniң nәrigi jaqьdan huçym qьlqan volqan-
larьda ularññ tytdek tәkәr edilәr. Әttәñki tyn volmasa ular
kәrgiligini kәrәr edi. Xajьr, taң atlar hәli.

Dərjə şavıllav vutyn qaranqılyqny toldıradır. Kyzyx bolsa məmnyñ, və janıv turqan kickinə közləri saqnajdır. U məmnyñ: əskər unıñ qolyda xuddı bir asvavdek-ıtaatly, qavyl. Mənə u kecəgə jaqyn əskərlərgə sep volıv jatıv sekin huçum qılyşny vujurdı. Endi jarım kecədə, qar-qara tyn arasyda özi təftiş qylyqan varsa həmə öz çajyda, həməsi dərjəniñ qırqaqyda. Altı sazın cuqurlyqda esə dərjə şavıllajdır. Bu dərjə şavıllaş vı işlər başlanqan vaqtaqy şavıllanqan dərjə və kecəni eskə tyşirədir.

Hər qajsy saldat emgəkləv, qaranqyda pəjpəsləniñ çərniñ vələndligini ölcədir. Jatqan polklardaqy hər bir saldat turqan çajny örgənədir, bilədir. Qojqa oxşav, kəmənder kərsətgynce, qarav otırmajdır.

Taqlarda jamqyr jaqa vaşladı. Kyndyz dərjə qutırv köpikləv aqar edi, şavıllajdır. Saldatlar bilədirlər-ölcəşniñ hiləsini biliv alqanlar. Hazır dərjəniñ cuqurlyqy ikki-yc-gəz. Bəzi çajlarda jyzişgə toqyr kelədir, məjli jyziş həm mymkin. Həli qırga-şirə jarıq cuqurlyqlarda, cəngəzarlar arasyda, vələnd əsgən otlar, təgida, yzliksiz vişilləv ötiv turqan top oqlarv astyda jatıv hər kim ycəstkəsige qarajdır. Hər kim dərjəniñ nərige jyzidəgi okoplarnıñ özige tegişli volqan, oşanqa urış lazıv volqan qısmıqqa köz tikədir.

Solda ikkitə kəpıryk jatadır, biri temir jol kəpırygi, biri adıv jaqac kəpıryk. Endi vular kərinməjdir. Bularnıñ ystige qazaqlarnıñ toplarv və pylimytleri ornaşqan, vular həm kərinməjdir. Tyngi qaranqılyqda dərjə şavıllajdır. Kyzyxniñ vujruqyda muvafıq vı kəpıryklər qarşyda atlv və pijədə əskərlər pəlki jatadır.

Tyn julduzsyz, tavışsyz, hərəkətsiz aqadır. Faqat unıñ voş qucaqny tez aqqan suvnyñ şavıllaşv toldıradır.

Qazaqlar akoplarvda otırv, jalan ajaqlarnıñ kecəsi dərjedən ötməsliklərini vilsələr həm mlytqlarv qollarvda suvnyñ şavıllaşvny tıñlədirler. Ularqa taman kerəkligicə oq jaqdır-dılar-və kytər edilər. Tyn sekin ötər edi.

Saldatlar çər vojyda, vaşlarvny asıltırv, qazaqlar bilən birgə dərjə şavıllaşvny tıñlədirler və kytərlər edi. Kytənlər, hec volmaj turqan kəringən nərsə vola vaşladı: sekin-sekin tañ jarışa vaşladı.

Həli hec nərsə kərinməkdir—nə tıs, nə tızbq, nə qıjafat əmma qaranqılybq varqan sajbın kətərilib həmə jaq aqarışa, vaşladb. Taq albdə həmə sergəklik.

Dərjənin sol jaqbdan njmədir lip etib etib ketdi, elektrdek ucqundb, ja tavışsyz-qına yckən qaldırqacmb?

Altı sazın vələndlikdəgi çərdən saldatlar xuddə qarpan qujulqandek kerəklərini sidirib alıv tuşiv ketgən turpaq, qum, məjdə taşlar bilən qujula vaşladılar... dərjə şavıllajdır.

Mınlərcə tuşgən gəvdələr mınlərcə mərtəvə suvnb şalaplattılar, dərjənin şavqınlıq vavəv ketgən mınlərcə şalavlaşlar... dərjə şavıllajdır, əllə qandaj şavıllajdır.

Q Taq qaranqılybdə, həjrətdə qalqan qazaqlar qarışsıbdə nəjzələr ormanb əsiv cıqdb. Baqırış, qısqırış, ah-zar, fıqan, səkişyvlər arasıbdə iş qajnajdır. Bundaqlar kişi eməs, qurt-qurmusqadək cirməşkən qanlı hajvanat edi. Qazaqlar ularnb onlav jıqıttadırlar. Qajaqdandır pəjdə volqan bu ləin kyc jənə bularqə qarav taşlana vaşladb. Axır, vular əzləri Qubandan quvqanlarb, vələvıvıklər eməsmi? joq, bu necikdir, vaşqa bularnb qarajqanlyqlar, jalanqac və jırtıq kijimdəlikləri beciz eməs.

Dərjənin oq qırqıraqıbdəqlər dəhşətli rəvişdə vaqırışlarb bilən jaq ərtelərjədə pylimytcilər, əzlərinikilərnıd vaşlarbdan aşırb, istənitsəni oqqa tutdı. Altı əskərlər azav bilən kərgry kystidən etib ketdi. Unb arqasıbdən pijədə əskərləs car

Pdb. Bətərijə və pylimytlər qolqa alındb və vyty n istər iskədrən toldb. Bir yjdən egərlənməgən atqa mingən ənitb kijimli bir kişinıd at carıv taq qaranqılybdə kəzdən ajoqalıv aketgən¹ni kərişdi.

Ytilər, terəklər, aqarış turqan vutxana asıq-ajdı n kərinə vaşladılar. Baqlar arqasıbdə ufuq qızarıdı.

ərnirnb yjidən altyd pəgunıv, jyzidən kyl jaqıv turqan alıv cıqırdı, ştavnb bir qısmnb qolqa alıdı. Pərnıd kişxanası janıbdə ularnb carıbdə və qanlarb gəngə siçiv ketdi.

Istənitsə atamanınb yjini tintdilər. Carvaqdan tartıv padvallarqaca qarışdı-ataman joq, qacqan. Kejin turıv alıv qısqırga vaşladılar.

— Əgər jaşgıncı n jeri dən cıqmaj turqan volsaq va-əalırnb caratıv.

Ataman сығмады.

Balaların сара вағладылар. Atamannың хатын, саclarы тозырған, тиз сөкис ularның ажаqlарыға мөһкәм жарығған, ulardan biri тә'нә қылды:

— Negә рьсақ jegәндек dadlajsan. Meniң һәм seniki-гә oxсақан веş jaсар қызм var edi... тақда şәқallар arасы-ға көмиә keldik. Oşanda men dadlamadyм-ky.

Bittә қыз valаны сарыв таşлады кейin dadlav turған anасының ваşыға қылыс билән тыşырды.

Ajnalarы сынъв jergә sacылған бир yj janыға temir jol-сылар topландылар.

— General Pokrovskij тынәди. Sizlerniң kelgenlerini eşitişi билән terәzәni sindiriv сығыв көjlәкcән, ыştansыз, eгәр-ләнмәгән atқа miniә qacды.

Skәdrenli qavaqны салыв:

— Negә u ыştansыз? nimә, hammamdamды?

— Myhtәгәм әfәndilәr, һәмә vaqt şundaj қыладырлар: doхтыр вуjurған.

— Ej әнә, pәlid, adamға oxсаv jatmajдыр.

U тыпырды-дә қайрылыв ketdi.

Qazaqlар qacar edilәr. Bulardan jettisi akoplarda, дәştдә aқanav jatar edi. Faқat әlik, jәнә çan talvasasыда qaca jat-qanlar bu hec kytilmәгән, hec көrilmәгән kyckә hajran qal-лар edilәr.

Bundan ikki kyn-ginә muqaddam şu istәnitsәniң әzini vөлşeviklerniң vaş kyclәri ыşqal қылған edilәr. Qazaqlар ular-ны hajdақан edilәr. Endi hajdalaқан қысыmlар bulарны quva jatырлар. Qajaқdan bu? bulарға şajtan jardam vermәj jatырмы?

Dәştниң uзақ byrcәgidән көtәriliv kelgән aftav şu'lasы-да jygiriv varucylарның көlәnkәlәri uzun vә қыjыrxан volыv тыşди.

* * *

Әrәvәләр, qacaqlар, дәşt, sijrәk ormanlar, tepәliklerni enләv uzaqlарға cөziliv jatadyрлар. Hәмә gulxanlar ystidән haman oşa көm-kөk tytyn көtәriliv turadyр. Oşa kişi vaşыға oxсamaқан qatқан syjek ginә volыv қалқан balalarınың vaşla-рыны iңickә vojыnlары tutыv тура almajдыр. Tikilgән gryzin

cadьrlarь icidə əlikləg qollarьnь kəkrəklərigə qoьv jatadьrlar. Unьd atrafьda xatьnlar-pərvanədək əzlərinə cadьrqa yrədirləg, betlərinə jylədirləg. Bu xatьnlar ətgən səfərdəgidek eməs. Atьlar atrafьda saldatlar toplanadьrlar.

— Qajaqqa?

— Pоpнь аьв келгəни.

— Eј oша pоpьцпнь...!

— Qandaj voladьg, endi, naxad pоpьsьz kəmsək?

— Kuzьx qazaqlardan qolqa tuşirgənimiz ərkestimni be-rişgə vujurdь.

— Nimə endi u ərkestim? ərkestim mis kənnəklərdən ьvarat. Pоpньd esə tirik xalqumь var.

— Nimə... kerəgi var, unьd xalqumьnь? vəkirsə jь-rək aqrьjьdь. Ərkestim, bu əskərii nərsə? Həvii qьsьm.

— Ərkestim!... erkestim!...

— Pоp!.. pоp!

— Bar-var! oша pоpьd vilən...!

Ərkestim, pоp eң qalpaqlь səkişləg vilən birgə aralaşьv ketdi. Bundan xavardar voləaң xatьnlar jьgirişiv keliv çandil vilən vaqьra vaşladьlar.

— Pоp! pоo!

Jьgiriş kelə jatqan jaş saldatlar:

— Ərkestim! ərkestim!...

Ərkestim jəңildi.

Atьlar atdan tuşə vaşladьlar.

— Xajьr məjli ərkestim аьв keliqləg.

Веньhajət qacaqlar, saldatlar, təntənə vilən mə'jysana qadam vasadьrlar. Məjin avaz vilən sekin-sekin mis kənnəkləridən mis tavьşlar cьqadьg. Qujaş misdek qьzdradьg.

XXXIV

Qazaqlar jemirildilər, əmma Kuzьx, qandaj volmasьn jolqa cьqьş kerək volsa həм ornьdan qozqalmadь. Xufijələg, qazaqlardan bu jaqqa qacьv ətgən əskərləg, qazaqlarньd qaj-tadan kyc toplaşlarь, qajtadan təşkil qььna jatqanlarьdan xavar verədilər. Ularqa Jikətirinədərdən toxtavьsьz jəңi kycləri keliv qoşьla jatь. Нуcьmгə tajarlanьv vətərijələg jaqьnlaşa jatьrlar. Vəhimə və tьqьn volьv əfetserləg bataljонь keləjatьr

barqan sajn jənidən-jəni qazaq jyz vaşylarь öz əs-kərləri bilən jaqьnlaşadylar; Kyzyxniң atrafь qarajdy. Barqan sajn qarajyb kəttə kyc qalylaşadyr. Avva, ketiş kerək. Ke-tiş kerək. Həli həm bu qamaldan сыqьв алыş mymkin, vaş kyc həli uzaqqa ketgəni joq. Kyzyx volsa... turadyr.

Qalqan kalunna kelib jetməgyncə hərəkət qylyşqa jyrək dav verməjdir. Bilədi ular uruşqa qavьlyjatyb eməs. Əgər ular-nyb öz kycigə qojyb versə, qazaqlar ularnyң tьtyqьnyb сыqarьv jubaradyr-həməsi həlak voladyr. U vaqtda, on miңlərcə kişini qutqarucь Kyzyxniң şə'nigə dyrust eməs. Bu həlakət unьd tarьxyda qara daq volьv qaladyr.

U turьv алыb kytdi, qazaqlar volsa qara qalylaşa vara jatqan kyclərnə topladylar. Çydə zor kyc temir xalqadek qurşav aldy və vuny tasdyq qylyqandek jer və kəkni titrə-tiv duşman ərtelərijəsi avç qyla jatyr. Hec toxtavсыz, kişilərnə parcalav, oqlar ətiv turadyr. Kyzyx volsa qozqalmajdyr, faqat çavavan oq сыqarьşqa vujurdy. Kyndyz ikkələ tamannyң akor-larь ystidə aq, vuralьv turqan tytynlər pəjda voladyr. Kecəsi tinimsiz атылqan oqlardan сыqqan jalt etgən otlar vьtyn qaraңqylyqьnyb toldьradyr və dərjəniң şavullaşь eşitilməjdir.

Kyn ətdi, tyn ətdi. Toplarnьd gymьylləgəni gymьyllə-gəni, arqadan kelişi lazьm volqan kalunnanьd haman dərəgi oq. İkinci kyn, ikinci keсə ətdi, kalunna joq, mьlyq və top oqlarьnyң vərəkəsi ucdь. Kyzyx oqьv ьxtьjat bilən sərf qylyşqa vujurdy. Qazaqlar havalav ketdilər. Kərişədikə çavav sijrək, nərigə vara almajdylar—kycsizləndi, dev ojlav, ilgərirək jənəldilər və qollarьnyb myşt qyla vaşladylar.

Kyzyx yc kyn uxlamady. Jyzi xuddь çuny tyşkən pəs-təkdek volьv qaldь. Ajaqlarьnyb tizzəsigə jergə vatьv ketə jat-qandek his qyladyr. Minyt sajn top атылыb turqan tertinci keсə keldi.

Kyzyx ajtadyr:

— Men bir saatqьna uxlav alaman. Əgər bir gər vola turqan volsa dərrəv ujqatьnlar.

Endi kəzini jumьşь bilən unьd aldyqa sarьv kelişdi.

—Ortaq Kyzyx! ortaq Kyzyx!... iş jaman...

Kyzyx ьrəqьv ornьdan turdy. Nimə ekəni ni aңlamajdyr. Qajjerdə turqanьnyb, nimə volqanьnyb vilməjdir. Qolь bilən

betini ысқалайды, өргәмci үjәni тығрәdir və birdән unь сьмльқ һайран қалдырды-кеcәсий, kyndizi tinмәгән toрlar тек турar edilәр. Фақат мьлтьқ тавьшларь қаранқылығнь толдығыв турьдыр. Iş jaman, бу-тәд аһвалға қалдық degән сөз, ьхтымал, һәли бу-ларньд tutqan манқы'ларьға рәһтә тығкәндир və дәрjәниң ға-вьллашынь ешитәдир.

Jyгiriv ғтавоға vardь. Kәрәdirki, һәмәниң jyzi өзгәгән, jyәләрдән kyl jaқадьр. Telefon тырүвкәсини қолға алды-гryzin телефонларь һәм ишгә жарав қалды.

— Men вағ қомандан.

Telefonda сьсқан cijillәгәндек тавьш ешитләдир.

— Ortaq Kyzyx, jardamға әскәр jуvара! Turuш верiv тура алmajman. Әfetserләр қьсьмләрь һуҷымгә тajjarlanадьрлар.

Kyzyx қат'ьь қьльв:

— Jardamға әскәр jуvара алmajman, joқ. Bittә қал-қанларьдса турьдлар.

U jaқdan:

— Bolmajдыр. Kyc менгә һуҷым қьльшға торланқан. Turuш вер...

— Sizgә ajтыла jatьr, turuш керәк. ьхтыjat қьсьмьда бир кишә һәм joқ. Hazьr өзim volaman.

Kyzyx endi дәрjә ғаавьллашынь ешитмәждир, қулақыға қаранқыда алдыда оң və soldan сьсқан мьлтьқ авазларь кирәдир.

Kyzyx вujурды... Hәли гәpini ахьрьға jetkizmәгән edi.

Qaranқы volsa һәм Kyzyx көrdi; qazaqlar vasьv 'kel-dilәр. Atь әскәrii қьсьм vasьv киргән оң və solьль сарьв келәдир. Opьryльш.

Kyzyx тағландь. Unьд қарғьсььға кәмәндер jyгiriv ке-ләр edi.

— Ortaq Kyzyx!...

— Siz negә бу jerdә!?

— Men artьқ turuш верә алmajman... менiң jaқьмда opьryльш...

— Qandaj қьльв siz өз қьсьмьдьзнь тағлав келишгә һәddiңiz сьқды?

Ortaq Kyzyx, менiң өзim jardam soraқань keldim!

— Baқla вunь!

Çəhənnəmdək bolqan tañ qaranqırsıya qısqırır, qasur-qusur, atıyuv. Ərəvələr, jyklər, yjlər arqasında atla jatqan torpanca və mıltıqların aqzıdan sıqqan otlar jalıllajdır. Öziniki qajjerdə? duşman qan? bilis bolmajdır... ıxtımal öz əzləri bilən uruşa jatqandırlar... ıxtımal bu tuşdır...

— Ortaq Kuzux...

Hajaçanlı tavyş. Az bolsa həm jaşaqırsı kelədir və bir-dən adjutantı eşitədir:

— Xajır!... nımə, iş tamam völdüm, nımə vələ?

Eşitilməgən tavyş. Nec qacan eşitilməgən Kuzux tavyş. Atıyuv, qısqırır, fıqan, adjutantnıñ vaşından esə, vıranı uc-qundek şilt etiv ötiv ketdi:

„Hə hə, sen həm vaşqalardek... jaşaqın kelədir...“

Əmma, bu faqat sikyndniñ necədən biri bolqan fırsət icidə, qaranqıda körinməsə həm unıñ taşdek jyzı sezilədir. Temirdek tavyş qaldırady:

— Tezlik bilən ştabdan orıyır qısqırır bolqan çajqa pylimyt elilsin! ştabdaqların, ərəvədəgilərnı toplanlar. Blaç vırıca qazaqların ərəvələr janıca qırsıv keliqlər. Iskədrən oñ....

— Xov volady.

Adjutant qaranqırsıyca kiriv joqaldı. Haman oşa qısqırır rırlar, atıyuvlar, nala və fıqanlar. Kuzux jygirdi. Oñ və solda atılv turqan mıltıqlardan sıqqan otlar, ellik sazınlar camasıdaçı çaj qar qara bu jergə qazaqlar kirgən, əmma saldatlar qacmaj faqat hər kim toqır kelgən çajqa jatıv alıv atady. Qaranqıda jygiriv varqan sajn jaqınlaşır kelə jatqan kişilər torıv köriş mımkin... sarıv keliv turıv jatadırlarda oşa jerdə mıltıq otlarv körinə vaşlajdır. Saldatlar şu sıqqan otlarqa qarav atadırlar.

Ştab pylimytini alıv kelişdi. Kuzux atırsıv toxtatıv faqat qomanda bilən oq sıqarırın vıjurdy. Özi pylimytin arqasıca otırıv aldy və özini sıvdaçı valıqdek his qıldı. Oñ və solda oq atılv turıvdy. Duşman sepi, saldatlar atırsıv toxtatırlar bilən taşlandırlar urral... jaqın keliv qaldı. Alahıda—alahıda kişi gəvdələri anıq körinə vaşladı. Engəşiv alıv qollarıda mıltıq jygirədirler.

Kuzux:

— Торь bilən!

Və əzi pylimetni işgə saldı.

Tirətə tə tə fə tərətə tə tə tər....

Qara qaqazdan jasalqan yjlerdek kişilər torь сықла başladıлар. Səp bir ығуыв туşив ақнады. Sijrəkləniв арқаға сара başladıлар. Jenə tim қараңқылық. Oq avazlarь sijrək eşi tilə başladı. Sekin-sekin көтəriliv дərijə şavыллаşь həм eşitildi.

Arqa tamanda, ickəridə həм atьş, qьcқьғыьş pəsəjdi. Qazaqlar arqadan hьmaja қыла almaj sekin-sekin tarqaldьlar. Atlarнь таşлав ərəvələr astьqа, qarajьv turqan yjlergə kiriv ketişdi. On kişini tirik tutьv alьşды. Ularньң арақ hidil keliv turqan aқьzlarьđan eşlav қыьc viləп қьjmaladıлар.

Az аьна таң jarьşqanda vьvod baqlanqan komənderni qavьstanqа alьv varьv, qajtyşda əzləri qajtdьlar.

Aftav juqarьqа көтəriliv varca hərəkətsiz jatqan əliklər sepini jarьtdь. Ular xuddь dərjə tolqьvь qьrқaqqа alьv сықьv, таşлаqan хəs-хəşəkgə oxşar edilər. Kecəsi Kyzyx volqan çajlarda əliklər bir-bir ystyn tor – tor volьv jatar edilər. Qazalar tamanьdan elci keliv əliklərni jьqьştyrьv alьşqа ruxsat sorady. Kyzyx ruxsət verdi: ьssьq aftav xararatь astьda sasьjdyr.

Əliklərini jьqьştyrьv alьşды. Jenə tor atьla başladı. Jenə dəşt lərzəgə keldi. Jyrək və mijələrni зьnqьrlatadyr.

Kəм kək havada cojan qoqоaşьm parcalarь hər janqа ucadyr. Tiriklər qulaqньң pərdəsigə zor kelməsin ycyn aқьzlarьv асьv jyrədirlər. ot ьadyrlar. Əliklər esə alьv ketişlərini kytiv hərəkətsiz jatadylar.

Oqlarньң vərəkəsi ucadyr, oq jəşcikləri voşajdyr. Kyzyx qozqalmajdyr. Kelə turqan kalunnanьң dərəgi joq. Kenəş сақьradьr. Əz ystigə alqusь kelməjdir, qalьnaturqan volsa həmə həlak voladyr. Ketilə turqan volqanda arqadaaқь kalun na həlakətgə ucrajdyr.

XXXV

Uzaqda—teldə, ərəvələr, atlar, callar, balalar, jaradarlar iңləv qavur қыьv jatqan cəlgə qьrə—şirə қараңқы туşdi. Qaş qarajьv, hər kyn kecqurunqьdek jaқьloqan otlardan kək-mək tytyn көтərildi.

Dəştin uzaq bir vürcəgi, kün voļь uzaqda atyla jatqan top avazlarь ajaq astьdaqь jerni lərzəgə keltiriv turadь. Nazьr həm—lekin örgəniv qaldılar, sezməjdirlər.

Qьrə—şirə qaranqьlyq, kək mək tytyn, uzaqdaqь orman kəkəriv turadь. Ərəvələr bilən orman ortasьda esə kək mək tala voş, sirli.

Qavьr, çərən, çyryq. Hajvanlarnьn tavyşlarь, paqьrlarьnь taraqlaşь, valələr jьqьsь və san—sanaqsьz otlar qьzarьv turqandaqьdek.

Şu yjdəgidek çamaat və tinc volьv volmajturqan halnь ormanda pəjda volqan bir jadlyq vuzdь.

Əvvəli a a a;... degən tavyş eşitildi, qьrə şirə qaranqьlyqda, qara orman arasьda a a a !...

Kejin orman icidən sьqьv kelgən bir tyrkym kişilər kərindi. Kejin ikkinci tyrkym pəjda voldь, soңra ycincisi.., və otnьn jaryuqьdan pəjda volqan kələnkələr ormannьn pipilləv turqan qьsmьnь qapladь, kejin ləgərnə qaplada vü bilən birgə dəhşətli tavyş həm vьtyn vasdь, a a a a !...

Bytyn vaşlar, qanca volmasьn kişilərniki, hajvanlarniki ormanqə taman vuryldь. Ormandan pəst—vələnd volьv kəttə bir majdan jyriv kələ jatьr və unda dəmьvədəm insiz jaltьraqь temirlər kərinədir.

Başlar vurylqan edi, otlar daqьdek qьzarьv turdılar. Həmə eşitər edi: jer vьtyn, ic—icigəcə at tujaqь tavyşьqə toldь, hatta uzaqda atьlv turqan top avazlarь həm eşitilməj qaldь.

. . . a a a a ! . . .

Qьlydrəklər, ərəvələr astьdan çandan ymid yzgən tavyşlar:

— Qazaqlar!... qazaqlar;... qa—zaq—lar!...

Atlar otlaşdan toxtaldılar, qulaqlarьnь tikkə qьldılar. Qajjərdədir hyryv jyrgən itlər ərəvələrnə astьqə kiriv ketdi.

Heckim qacmas, heckim çanьnь saqlamas edi. Həmə toxtavsьz kecki vasьv kələ jatqan qaranqьlyqqa qarajdyr.

Bu qavьr, gyldyr-gyldyr analar qьsqьrьqьnь vasьv ketdi. U bittə—jy bittə qalqan valasьnь vadqьyqə vasьv-vasьv kələ jatqan kəcnə qarşьsьqə jvgirədir.

— ə-lim ! . . . ə-çəl ! . . . əçəl . . .

Bu on miñlərcə kişilər arasında tarqaldı:

— Əlim ! . . . əçəl ! . . .

Şu jerdə qanca volsa həmə qollarıya ucrağan nərsəni alqanlar, kim tajaq uşlğan, kim bir qucaq picən, kim duqa və jaradarlar əzlərinin qoltuqtajaqların kətərgənlər. Qollarıdadın juqar kətəris silkitiv öz əçəlləri qarşısyaq vardaırlar.

— Əlim!... ə--çəl!...

Balalar qacıv anaların etəklərigə jaryşıv inickə tavış vılən qısqıradırlar:

— У—jim!... ə-çəl!...

Rəhimni vilməgən, jarqırav turğan qıyların qollarıya məhkəm uşlöv at qojğan qazaqlar qırgə—şırgə qarandıqlıqda san—sanaqsız tevrəni pijədə əskər qatarlar, vənəhajət mıl-tyqlar, qarajıv hilpillöv turğan vajraqlar kərdilər və tinnməş vəd vəhimə tavış: ə-lim!...

Hec qomandasız, veyxtıjar rəvişdə çiləvlər terən tartıdılar. Oqdek ucıv ketə jatğan atların vışlar qajrılv arqa ajaqların tiröv toxtadırlar. Ular ajaqların yzəngigə tiröv əzlərigə taman kelə jatğan qatarlar qı sincikləv qarar edilər. Qazaqlar bu şajtanların fi'ligə tyşiniv qalqanlar—vular atış masıdan tikkə kəkrəkmə—kəkrək toqınlış, kejin nəjzəvazlıq qıladırlar. Bular taqdan pajda vılqanlarıdan vışlav ta akop ystidə vılqan tyngi uruşqaca şundaj qıqlanlar. Oşa ke-cəsi həm bu şajtanlar indəməj tikkə akop ystigə vasıv keliv qanca qazaqların əligini öz jurtnın dəştidə qaldırdılar.

Ərəvələr, gulxanlar arqasında, qazaqlar xatımsız qalqan quralsız callar, xatınların ucratamız, bu jaqdan həm tildən həm duşmanın kənligə vəhimə salamız dev ojlaqan edilər. Əmma ular kytkəngə qarş jənidən—jəni əskəri qıymırlar ular qı qarş sıqıv və qarandıq kecəni dəhşətli tavış toldırdı:

— Ə - lim...

Kərdilərki vınlın vış keti joq. Qazaqlar arqa qajtdılar. Atları qı qamcı veriv şitir—şitir qılv orman icigə kiriv joqaldılar.

Aldınlıq qatarda cara jatğan jyzləridə əlim teri vılqan xatınlar, balalar, jaradarlar toxtadırlar. Bular aldıda tavışsız çim-ginə qarajıv orman turar edi.

Tört kyndən verilmiş top avazlar yzilməkdir. Çasoslar esə xəbar tarıv kelədirler—majkərdən cıqqaq jəni generəl özini atıv, pijədə əskərləri, top—toppancaları bilən duşmanqa keliv qoşıldı. Keñəşdə arqadan keləturğan kalunnanı kytiv otmaj şu kecəsi nəri ketişgə qarar qılındı.

Kyzyx vujruq verədir: duşmanı tincitiş ucun şu bukyn kecqurundan başlav sekin-sekin mıltıq atışlar toxtalsın. Toplar bilən akoplarnı oqqa tutılsın! Məlçəni mystəhkəmləv kecəsi atış tamaman toxtatılsın. Polklarnı sep qılv qarandıqda duşmanıñ akorı ornaşqan tepelikgə alıv varılsın. Əmma duşmanqa hədik verməslik ucun jatılvş kerək.

Qısmıların hərəketi kecəsi saat bir, ottuz minytdə tamamlınsın. Saat bir, qıvıq vev minytdə toqırlanqan, məlçəli alıqan vutyn toplardan pəjdərpəj ontadan oq atılsın. Eñ soñqı oq atılqandan kejin saat ikkidə huçum başlanıv polklar akoplarnı vassın. Atıv əskər polki qısmıların hımaja qılvş və duşmanı ta'qıv qılv turıvş ucun bxtıjat qısmıda tursın.

Pəst, qara, kəttə bittə vutyn keliv dəstni qarlav jatıv aldı. İkki jaqdan həm top avazlar cıqmaq qaldı. Mıltıqlar həm atılmıj qaldı. Dərjəni şavıllaş vərələ eşitilə turğan völdı.

Kyzyx vı şavıllaşnı tınləjdir—jaman. Bittə həm oq avaz eşitilməkdir. Ətkən kyn və kecalərdə esə top və mıltıq avazlar tınməgən edi. Duşman vı qıla turğan işini qılvşqı hazırlanmajatqanmıkin. Bunday vılqan taqırdı ikki taman toqulvş keliv pıjlanqan pəjt qoldan ketədir və vı toqunışda ikki taman həm həlak vıladıv.

— Ortaq Kyzyx!...

Ənvəl adjutant, unı arqasından ikkitə mıltıqlıv saldat, vıların arqalarından quralsıv, rəngi əckən pəkənə-ginə saldat yjgə kiriv keldilər.

— Xoş?

— Duşman tamandan. Generəl Pokrovskidən xə.

Kyzyx kickinə ətkər kəzlərini pəkənə saldatqa taşladı, u esə jəniləngəndek entikdi-də xəltasın titə başladı.

-- Nîmə, men əsir vəlöv tyşdim. Bizniklər arqoqə çekilə jatvrlar. Biz jettl kişi əsir vəlöv tyşdik. Bularnə azavladylar...

U bir minyt tek qaldv. Eşitiliv turvbdv dərjə şavvllajdv. Terəzə arqasvda qaranqvlvq.

— Mənə xat, General Pokrovski... meni anadan alv çydə həm səkdil...-və yəllivrək qoşv qojdv—sizni həm, səkdil, ortaq, mənə, oşəngə... ver! dedi.

Kyzyxniv ucqun atv turqan kəzləri şaşv general Pokrovskij jazqan sətrlərdən ətdi.

„Sen dəjys, anaq... vələvivilər, oqrılar, jalan ajaqlar sirsigə ətişiv bilən vytyr rus əskərləri və flot əfetserləri namvda isnad keltirdi, sən vatvrv, şunv biliv qojki, sen və seniv jalan ajaqlariv axvrv nəfəsni alavzlar: nərigə ketə almajsan, çynki meniv əskərim və general Gejməniv əskəri atraviv qurşav alqan. Biz sen dəjysni çydə mystəhkəmləv qolqə aldv. Hec qacan qojv jubarvajmzv. Əgər şafqat tələv volsaq jə'ni qvlmvşvqə kərə faqat əristənt rotalarv bilən aqrav qalmaqsv volsan, u vaqtvda meniv qujvdaqv məzmyndə farmanvny vəçər: şu vykynaq vytyr qurallarnv toplav Belyricsenskiy istənsəsigə qoj. Quralsvzlandvrvlyqan vandavv esə, istənsədən 4—5 saqvrvm qarvqə jubar.

Bu işlərni tamavvda jektisgənivdən kejin xavavv men gə 4-nci temir jol vėdkəsivə ver!

Kyzyx saatvda və terəzədəgi qaranqvlvqə qaradv. Saat birdən on minyt ətəv“ qazaqlar şuniv ucyn atvşv toqtat qan ekənlər-də, general çavav kvtdir, iş davam etə jatv kəmənderlərdən xavar alv keldilər vytyr qvşvmlar dushmanvny ışqal etgən mavqvda kəvilədgidek keliv jatqanlar.

„Jaxşv...jaxşv...“der edi Kyzyx əz-əzigə, və veməlavlv bilən kəzlərini qvşv ularqə qaradv.

Qaranqvdə, dərjəniv şarvllaşvda carqan at tujaqv tavşv qoşvldv. Kyzyxniv jyrəgi şuv ətiv ketdi:

— „Jənə nîmə xavar... carəki saat qaldv...“ eşitiliv turvbdv, at carv kelgən kişi dəmvədəm vurnvny qavv turqan atdan vrvv tyşdi.

— Ortaq Kyzyx dedi zorqattan nəfəsini rastlav jyzidəgi terini ətiv, qazanlv ikkinci kalunna javvnləşv kelə jatv...

Qajr təbi'i bir zəja tonny, duşmannın mavqəy, general Pokrovskini və uşq xatəny, Kyzyxniң pylymyti kişiləni bedədek örgən, uzaq Tyrkijəni jağtəv juvardy. U volsa Kyzyx, miñlərcə əlimlər arasəda salamat qaldy. U əzinikiləni-ginə eməs, miñlərcə arqada, himajasəz qalqanlarny həm qutqarəş ysyn salamat qalqan.

* * *

Tyn qarandıqynda quzqundek qarajəv kelə jatqan ikkitə at hec nərsəgə qaramaj alqə sapar edi. Qandajdyr qoşunny qara qatarlary istənitsəgə kiriv kelədir.

Kyzyx ығуыv jaxşy səraqlar jaqyloqan qazaq vajynny yjigə kirdi.

Ustəl janəda vələnd vojy bilən tip-tikkə turəv Semoļokorof istəkəndə qujuq caj icəv edi. Qara saqaly jəni-ginə matros kəjləgi ystigə sərajly voləv tyşiv turar edi.

— Amanny, ykə—dedi u joqan tavəş bilən juqarədan pəst kə qarav və vu bilən Kyzyxqa qattəq tegişini istəməj—caj icməjsənmi?

Kyzyx dedi:

— On minytdən kejin meniң əskərim majdanqa tyşədir. Qəşmlar akornyң astəda qəna jatadyrlar. Toplar toqyblanqan. İkkinci kalonnañ ikki fləngəgə aləv varsən, viz jeñəmiz.

— Joq əskərimni verməjmin.

Kyzyx çaqlarəny aсды:

— Negə?

— Synki həli kelgəni joq—dedi jumşaq-qəna aсыq səhrə bilən və kylimsirəv juqarədan pəstgə, pəst vojly jərtəq kijimdəgi kişigə qarady.

— İkkinci kalunna istənitsəgə kirə jatəv, hazyr əzim kərdim.

— Berməjmən!

— Negə?

— Negə, negə—dedi, u joqan sərajly tavəş bilən—synki həməsi sərcəgən. Kişiləniң dəm aləşy kerək. Jeni tuqyblanmьsan, tyşinməjsənmi?

Kyzyxniң vytyн sezgiləri qəşlyqan pryçinədek tyrtilyv ketdi: „əgər maçaqlav taşlasam, jalqəz...“ və vasədqəna ajtdy:

— Xajyr, hec bolmasa ыхтыят қысымға истәнitsәгә алыр бар, мен u-jerdәgi өзimniң әskәrlәrimni алыр turуш мајdаны-ға ташлап, мајdандақы қысымны кысәjtirәмән.

— Бермәјмән. Өziң биләsәnki билтә гәpirәмән, сөzim ант иckәndек.

U yjniң u byrcәgidән, bu byrcәgigә jyrәр vә kәttә joqan гөvdәsi, алдыдақы вemәјil хатырлықь һөkizdek қajsарлықьны ыfada etiw turadyr—endi vuny tosun билән urыv ващьны ucур, вагьбыр. Kyzyx vuny аңлар edi vә адјutantқа dedi:

— Jyriң!

— Әндәк сәvir қылың—dev орныдан турды şтаv нәcәl-nigi vә Semolokorofның jaныға kclә jatыv һәм jumшаq һәм qat'ы çiddii қылыv ајtdы—Jerimәј Әlekseјvic, istәnsәgә јуварыş mymkin. Axыр ыхтыят қысымда turadyr-ky.

Bu сөzniң тәgidә esә Kyzyxni pacaqlav таşлајдыр. Keјin vizni қылыcdan etкәzәdi?

— Xajyr. Nimә... axыр мен... өзim... бир нәрсә demәјmән, мәјli қajsь қысmlar kelгән болса ал.

Semolokorof бир нәрсәгә tirәlijv турыv алқан болса, unь hec кәndiriş mymkin емәs edi, әmma kicginә, kytmәgәni atrafda болқан та'зық астыда дәrrәv берildi.

Qара саqal қарлақан jyzi һәlimlik билән jumшадь. U kәttә pәңçәsi билән pәкәнә kişiniң јelкәsidә şәpәtilәdi:

— Xajyr ykә. iş қалај-ә? viz, ykә, deңiz vәrilәri. Biz deңizdә işlәј alamыз һәмә jaqнь astыv—ystin қыла аламыз. Quruqlыqда болса, әppelsin icidәgi tonquzdek ¹⁾, vә qара мәјlәvi астыдан appaq tişlәrini көрсәtiv kyldi.

— Ortaq Kyzyx—dedi dostana şтаv нәcәlnigi—hazыр мән vujruq jazaman, kalunna istәnsәgә, sizniң ыхтыят қысмыңыз-қа јуварыды.

Bu сөziniң астыда esә: „һә, әкә, қандај қышанқыласаң һәм vizniң јардамьмызға ыхтыјащьн тушмәsdән volmadь...“

Kyzyx atлар jaныға сьқыv қараңқыда адјutantқа сеkin ајtdы:

¹⁾ Tonquz һәмә нәрсәni jeјdi-ky, şu әpelsinni jeјә алмаса ke рәк. Ә.

— Siz qalıñ! Kalunna bilən birgə istənsəgə varǵv, kejin mengə xavarǵnı jetkiziñ. Laf uruǵnı hēmə hēm bilədir.

* * *

Qattıq jergə tirəliv uzun sep volıv saldatlar jatar edilər. Bular qarqaranıq tyn vasıv jatadıv. Miñlərcə jırtıqıv hajvan- nıñ közidek ötkyr közlər qarandıqlıqıv toldırdıqan, əmma qazaqlar, akorıv ıvmlıq, tıq etgən tavıv hēm eşitilməjdir. Dərjə şavıllar edi.

Saldatlar saat joq, əmma səvir kasələri tolıv taşar edi. Tyn aqrıv, hərəkətsiz, əmma hər kim bu ikki saatnıñ sekin, avmasdan etə jatqanıv sezədir. Tinməv suv şavıqlıqda vaqt aqar edi.

Hēmə şunıv kytiv turqan volısa hēm-hec kytılməgən. Birdən tyn jalt etiv ketdi və jaltıllaqan otdan qujuq qara bulut vıvıvıv vıvıvıv tepəgə kətərildi. Ottuzta top tinməsdən gyldirər edi. Qarandıqda kərinməjturqan qazaqlarınñ akoplar- ıvda vıvıvıv ketiv jarıqlıqan top oqlar kəzni alarlıq dərəcədə jalqıllıv akorınñ qaj jerdə ekənini belgilər və qajtadan jarı- lıvıv bilən kişilər ələ jatqan egri-vıvıvıv çajların anıqlar edilər.

„Ej, vıvıvıv... vəs...“ dev qazaqlar çan azavıvda akorınñ devarıv astıvıv qıvıvıv oqlar edilər, və hər minytdə quvıllıv etiv turqan top oqlarınñ tınışını kytər və vaşqa jaqqa etiv ketişiñi tilər edilər. Əmma haman qujuq qara bulut, jyrək və mijəni lərzəgə keltiryci, jer, kəkni titrətyci top avazlarıv. Unda- vunda dadlaqan kişi tavıvlarıv.

Kytılməgən vaqtda birdən qarandıqlıq jalt etkəngə ox- şaqan, birdən ıvmlıq vasıv eşiliv turqan qara bulut və vıvıvıv cəlni vaşqıv kətərgən toplar tek qaldıv. Akoplar ystidə qara qoradek kişi gıvıvıvıv kərinə vaşladıv, və akorıv vıvıvıv vaş- qalarıv jıvıvıvıv, çan talvasasıvda qıvıvıvıv, jıvıvıvıv hajvanlar- nıñ vəkirişigə oxşaqan tavıvıvıv qazaqlar akoplardan sıvıv ketişiñi hēm tilər edilər; bu napak kuc bilən vəvəv vıvıvıv kelməjdir. Əmma fırsət ötkəngə edi: akoplar oliv tıvıvıv kişi gıvıvıvıv bilən tola vaşladıv. Aqıvıv erlərcə arqıvıv vıvıvıvıv- da jıvıvıvıv-jıvıv keliv sarıva vaşladılar.

Darhaqıvıv şajtanıv kuc, on vıvıvıvıv çajıvıv quvıv alıv varıvıv dojqan edilər, bu on vıvıvıvıv jolnıv bir jarıvıv saatda vasıvıv kelgənlər.

General Pokrovskij qalqan-qutqan qazaq əskəri qəsbmlarəny, pləston, əfetser batalionlarəny jəyəstəryəny kycsiz və əzidən ketkənləni Jikətirinədərgə alyə ketiv jalan ajaqlarqə jol vəşatdy.

XXXVII

Bytyn kycni sərf qylyə, gys-gys qadam vasəy porux cəni vilən qarajqan zic qatarlar alqə varadyrlar. Həməsi jyrtyq kijimdə, qaşlarəyqə cəñ otyrqan, qaşlarəy astydan esə kicikinə ötkyr közlər xararatdan pırpırvə turqan dəştdən yzilməjdir.

Aqyr, şaşyə vərə jatqan toplar, qaldyr-quldur qylydyr. Byrəliv-byrəliv juqarəyqə kətərilə jatqan cəñ icidə cidəmsizlik vilən atlar vəşlarəny siltəjdilər... uzaqda kəkəriv turqan təzyqdən torcyələr yzilib cyqmajdyrlar.

Bir minyt həm toxtamaj turqan titrəgən tavəş icidə ərəvələr varadyrlar. Başqalar ərəvəsi janəyda joldaqy tufraqlarəny tozdyryə şaşylyə jaləy analar varadyr. Qarajqan jyzlərdə ymyr vəjə jəqlamaqandək quruq közlər miltilləjdir və vü-həm oşə uzaqdaqy kəklikdən yzilməjdir.

Jaradarlar həm şaşyə, kəpcilikdən qalyşmaj jygirədirlər. Byrav qara kir ləttələr vilən oralqan ajaqy vilən aqsaqan, jənə byrav jəlkəsini juqarəy kətəriv, qoltuqtajaqylyə uzaq uzaq taşlajdyr. Biri zorqattan arəy qollarəy vilən ərəvəniq ketini uşlav uzaqqa tikilib qadam vasadyr.

On miqlərcə aqryqan közlər tikilib alqə qarajdyr—u djaqda vaxt, u-jaqda azav uqubat və carcaş pəhajatyqə jetəir—tygəjdir.

Tuqylyə əsilgən Quban qujaşy janadyr.

Çim—nə qavur, nə qoşuq, nə gramofon tavəşy, varə jaləy cəñ bulutə astydaqy ceksiz ərəvələr qybyrəlaşy, tujaq tavəşy, aqyr qatarlarnəy gysilləv ajaq taşlaşy, vəhiməlik pəşşə qotany. Bunəy həməsi on saqyrmlarca masafany enləv, kəttə syr'ət vilən kəkəriv turqan sirli uzaqlyqqa aqadyrlar. Mənə, mənə jəqynlaşdy və jyrəklər şadlyq vilən ura vəşlady: viznikil

Əmma, qanca, jyrişməsin, qanca qyşlaqlar, istənitsələr, avyllarəny ötiv kətməsinlər haman oşə, kəm-kək uzaqlyq varqan səjən arqəyqə kətədir. Haman oşə sirli, jetiv volmajtur-

oqan uzaqlıq. Qanca masafalarna ɵtiv varıymasın hər  ajdan  esit edirl er:

—  u jerd e edil er, keti di. ɵtg n kyni  u jerd e edil er.  a ylıv n ri-beri varıv keliv turıv keti di.

Ras,  u jerd e bolqanlar. M n , at vaqlanqan qazıqlar. H m  jaqqa pic n sacıqlan. Qajjerni qarama at g ni, endi bolsa heckim joq.

M n  qojlar turqan  aj, jaqlıqan otlardan qalqan kyl er. Aqır top qıldr kl rini  cuqur izl ri ist nits d n ɵtg nd n son k tt  jolqa vurılv ketg n.

Eski eham nusxa ter kl r gırc k voj   ajlarıda postlaqlar   gr liv, aqarıv turadrlar— r v ni  gırc kl ri uring n.

Bunı  h m si ularnı , jaqında-qına  u jerd e ek nliklerini xavar ver dir. Bular tyf jilid n nemis vıyninsini  ot astıda qaldılar, bular tyf jlid n qarlarıda, cuqurlarıda balalar qaldı, qazaqlar vil n  an alıv  an verdil r. M n ,  u ki il r jaqında-qına  u jerd e bolqanlar.  mma, jetiv bolmajturqan k m-k k uzaqlıq arqada ket dir. Ilg rigidek  a ıv-pi iv tujaq tavıslar  taqqıllajdı,  r v l r qı ırlajdı, p   l r qotavıv qıvıv varadı. Bntıhasız gırsill g n qadam tavıslar  v  tez aqıqan aqımqda  r n jetiv jırg n c n unı  ystid   sil dir v  ilg rigidek on mi l rc  k zl rd  s nm s ymidl r, uzaqda tikilg nl r.

Kyzyx azıqan-Kyzyx k mirg   jl ng n-qavaqıv salıq  r v d  otırv k c si-jy kyndyzi k zini yzm g n uzaqlıqda qarav varadı. Unı  ıcnı u sirli v  ty ini v lmajturqan, acılmajdı,  aqlar  m hk m qıvıqlan.

 undaj qılv ist nits  arqasıdan ist nits , qıqlaq arqasıdan qıqlaq v  kyn arqasıdan kyn artıda qala varadı.

Qazaq qıvlar  bularnı qarıv aladı, p st vıkil dirl r v  erk , tıvı k zlid  dıym nlik. Ular ɵtiv ketk nl rid n kejin arqalarıdan qarav qaladrlar: heckimni  ldirm g n, heckimni talamaqanmıkin bu j rtqıclar.

Tyn  g  toxtalqan  ajda Kyzyxni  alıqda keliv d kl d qıladrlar: alııda qazaqlarnı   sk rii qıvımlar  oq sıqarınaj, jol veriv ket  jatrlar. N  k c si, n  kyndyzi kalunnaqda hec hıcnıv bolqanıv joq. Arqada es , kalunnanı  kejingi qıvımqda tegm sd n j n  jaqınla a jatrlar.

— Jaxşy!... dedi Kuzyx, tamyrlar ojnajdur.

Bujruq verədir:

— Atlarny əgəvəgə jubarı, vytyñ qəsmlyarğa varıv bitte əgəvəni həm tutıv qalıbıqda jol qojmasın. Toxtatmasın. Jyriş kerək, jyriş, kecəsi tynəşgə uc saatdan artıq toxtatmasın.

Jənə zor veriv əgəvələr qəsblyajdır, zorğa vara jatqan atlarnı noxtalar tartıladı. Aqır toplarnı qılbırəkləri pirilləjdir.

Xararatlı cəñ vasqan kyndyz, qaramtı kək asmanda juldular salqan kecədə, Qovan cəlini vojlav gysyr-gysyr-gyldyr-gyldyr varadı.

Kuzyxğa dəkləd qıladı:

— Atlar jıqıla jatırlar, qəsmlyar arqada qala jatırlar.

— Əgəvələr taşlansın. Aqırlyqlarnı vaşqalarğa vəlöv taşlansın. Arqada qalqanlardan vahavar volöv jetkiziv jyriş carası kərilsin. Jənə həm tezrək jyrihsin. Jyrihsin! jyrihsin!...

Jənə on minlərcə kəz uzaq ufuqğa, kecəsi-jy, kyndyz sarqajıv kəringən buqđaj pajələrgə tikilədir, və ilgərigidek istənitsələrdə, qəşlaqlarda, kəzləridən adavat ucqunlav, əmma vıvı jəşrıbıqda tırbıv şirin til bilən qazaq qızlar gəpirədirlər:

— Şu jerdə edilər, ketdilər. Kecə şu jerdə edilər.

Dıqqat bilən qaraşadı-haman oşa: səngən otlar, cəslyqan picənlər, at gəñi.

Birdən vytyñ əgəvələrdə, qəsmlyarda, xatınlar, balalar arasıda gəp ketdi:

— Kəpryklərgə vombə taşlav vuza jatırlar emiş... əzləri ətiv alıv kəprykni vuza jatqan emişlər...

Gəpiny xala həm kəzlərini alajtıv quruqan ləvini səzgə acdı:

Kəprykləni vuzadılar, əzləri ətiv alıv kəprykni vuzadılar...

Saldatlar həm quruq syjək volöv qalqan qollarıda mıtyıq, gəpirədirlər:

— Kəprykləni vuzadırlar... əzləri ətiv ketiv kəprykləni vuzadırlar... və kalunna vaş jıqı vobıqda jəki vıran vatqalıbıqda jətkəndə kərişədir; vuzulqan, jəmirilgən, xuddə

qar-qara tişgə oxşav qara jaqaclarnıñ yci sьqьv turadı. Jol kesilədir və үmidsizlik şavadasь esədir.

Kyzyx vujruq vєrədir:

— Kөpryk tyzətəlsin, nєrigi jaqqa kєciv ɵtilsin. Baltalar bilən qurallanqan aləhьda qomanda tyzəlsin. Jol vaşlavcь bir kişi bilən atьlardan bir muncasьnь jaqac, xarь, taxta və vaşqalar jьqьv keliş ycyn qьşlaqqa jubarьsьn.

Baltalar taqqьllav, aftavda kɵzni qamaştyrucь aq tєrəşələr hєr janqa ucđь. Qьşçək tarьdek tєrəñ, və tєvrəniв turqan kөprykdən jənə miñlərcə kişilər, san-sanaqsyz ərəvələr, jyk jykləngən toplar, sekin-sekin hyrkiv suvqa qaraqan atlar aqьv ɵtdilər.

Вєnhajat kişi aqьmь aqadьr və ilgərigicə kɵzlər jetiv bolmajturqan, jerni kɵkdən aсratьv turqan tьzьqda.

Kyzyx kəməndərnə jьqьv aьv vєmələllik bilən gəpirədir:

— Ortaqlar, viznikilər vьtyn kyci bilən birdən uzaqlaşv ketə jatьrlar... Bunqa doñqьllaqan çavav:

— Biz hec nərsəgə tyşinməjmiz.

— Jol-jələkəj kөpryklərnə vuzьv ketə jatьrlar. Eiz vü bilən uzaqqa vərə almajmьz. Atlarьmьz otlav jьqьla jatьrlar. Kişilər işdən sьqьv arqada qala jatьrlar, arqada qalqanlarnь esə qazaqlar capadьrlar, viz ularnьñ tənvisini vєrdikmi, hazьrcə ular vizdən qorqadьlar. Ularnьñ vьtyn qьsьmlarьnь gєnєrəllər joldan aьv jolnь voşata jatьrlar. Əmma, varьvьr, viz temir xalqa icidə. Əgər viz şundaj qьzьq qala turqan volsaq, vü-xalqa sьqьv vizni voqadьr. Top və mьltьq oqlarь az qaldь. Qandaj qьlv volsa həm vü-xalqadan sьqьv ketiş kerək.

U kickinə, ɵkyr qьsьlqan kɵzləri bilən qaradь. Həmə çim qaldь.

Kijin Kyzyx danə-danə qьlv ajtdь:

— Sьqьv ketiş kerək. Atь əskərlər qьsmьnь jubarьsaq, atlarьmьz navav, qacsьqə jaramajdьr. Həməsini qazaqlar tutuv aьv qьlvcdan ɵkəzədir. U vaqtda qazaqlar tetikləniв vizgə həm həmə jaqdan huçym vaşlajdьrlar. Vaşqaca jol tutьş kerək. Qandaj qьlv həm volsa varьv aldьnda ketə jatqan ky-cimizgə xavar vєriş kerək.

— Kim varadьr?

Jaş-qьna bir kişi ornьdan turđь.

— Ortaq Səlivənəf janьoяa ikki saldat aлыь maşьnaoяa oтыradь-da varadь. Qandaj qыьь volsa həm jetiv varьңlar. Ularoяa ajьnлarkи bu-kelə jatqan viz. Negə ular ketlərigə qaramaj ketə vєrdiləг? viz bu-jerdə əliv ketə vєrəjlikmi, nimə?

Bir saatdan kejin ştav ornaşqan vьnanьң eşigi aldyda jarqьгав aftomovы turar edi. Unьң ystidə ikkitə pylymyt biri aldynoяa qarатылqan, ikkincisi arqaoяa.

Həmə şoferlərgə oxşaqan jaqыь kijimdəgi şofer qavaoыь salьq, aqzьda papiros tişləgən, aftamavы janьda unьң ujaq, vijaqыьь qarav jolqo caqlar edi. Selivənəf və ikkitə jaş-qьna, jyzidə ыztьгав belgisi volmaqan saldat kəzlərdə esə uzaq, jaşьnqan təçəңlik.

Aftomovel ornьdan qozqalыь, arqada kək tytyн qaldь-гьь aldynoяa çildi və vара-вара kicrəjiv, uzaqda kickinə qaranuqta voldь-da kəzdən joqaldь.

Ceksiz kişilər toрь, vєньhajət əгəvələr, san-sanaqsьz əгəvələr aftomovыldən xavarsьz aqadьrlar. Hec toxtavsьz gah ymid vilən, gah ymidsizlik vilən uzaqdaoыь kəkəriv turqan ufuqoяa qarav aqдыlar.

XXXVIII

Qarşьььdan kelə jatqan qattьq şavada qulaq astьda quvullajdyr. Uzaqdaoыь butxanalar, cetənlər, jol voььdaoыь tєrəklər, yjlər vьriliv-vьriliv arqada qalыь kəzdən joqaladyrlar. Jollardaoыь, cəllərdəgi, qьşlanqlardaoыь kişilər, atlar, hajvanlar cəciə, hyrkiv əzini bir jaqoяa alqunca əllə qacan qarajsanki maşьna ətiv ketivdir. Faqat tozoqan turpaq cəngigən, daraxtlar yziliə tyşkən vərglər, aftomovы şavadasьoяa yckən xəşəklər.

Qazaq qьzlarь vəşlarьнь likkillətiv:

— Quturqanmь, nimə vəla. Kimniki ekən bu?

Şiddət vilən kelə jatqan oftomovыньь qazaqlarньң tyngi qaravыllarь, jol pajlavcыlarь ətkəziv juvaradyrlar. Dəf'ətən vunь əzləriniki guman qыдыlar: kim vularньң toрь icigə kiriv kelə alsьn. Bə'zən es huşləri çajьoяa kelədir, yc, төrt oq cьqaradyrlar. Qajaqdan u şamaldek ətiv ketiv kəzdən joqaladyr.

Şundaj qavьr, qulaq astьda quvullaş vilən hə, deməj onlav saqьгьm masafalar arqada qaladyr. Şu-pəjtdə şin jarь-

льв кетсәми, вәс тамам. Маşьна устидәги алдың вә арқаға қарағ турған пүлимытләр дьққат билән алдың вә арқаға қарағ варадырлар, вә төрт çыфт көз һәм қарşьсыдан келә јатқан јолларнь дәргәв илив аладыр.

Афтомовы оқдек қувуллағ һаман алға варадыр. Кәттә сажға јағын келгәнләридә çудә қорқьнс вольд. Көррәк вузылған, јағлағларнь јағылған уяләри тәртибсиз сырәтдә сьқьв турар еди. Кејин бир таманға вуғыльв әјләнів өтөв, қажјәрдәдир халқ кәттә харыларнь сув устигә таşлағ көррүк қьльв қојоған çайдан өтдиләр.

Кецқурун узақдағь истәнитсәниң мьнағась ақарьşьв көринди. Тез-тез терәкләрниң уци јуғарьға көтәрилөв бақлар көринә вәşладь. Қарşьсыдан ақ уяләр југирөв келә вәşладь.

Киккинә салдат бирдән јyzини өгирөв:

— Biznikilär!!

— Қаны?.. қаны?.. еј, гәпирмә!

Қувуллағ вара турған афтомовыниң тавьşь гәр авазьнь васа алмајдыр.

— Biznikilär! biznikilär!, әнәл...

Selivәnәf, јаңышув уmidсizligigә вәрилмәслик усын азав билән орньдан көтәрилди вә:

— Ura a a a!..

Bulарньң қарşьларьға бир несә атлығ келәр едиләр. Şәркәләригә ләләдек қьзы јұлдузлар қадалған.

Şu sikynddә-јақ қулақ астыда иңиккә тавьşь: tij... ti... ti... јәнәл јәнә. Худдь узақлаша јатқан искәв тапарньң қьңыллаған тавьşьдек. Көкәриғ турған бақлар арқасьдан, сәтәнләғ, уяләр арқасьдан мьлтьқ авазларь келив турар еди.

Selivәnәfниң јyrәги şuv etiv ketdi „өзимизникиләр! өзимизникиләрдән...“ вә şәркәсини қьмьрлатьв јаş валадек иңиккә аваз билән зор вәриғ қьсқьғар еди.

— Begәнәләрдән емәсмиз!.. өзнәки!..

Қьзық адам. Худдь бу маşьнаның şавқьньда бир нәрсәни ешитөв волатурәндек қьсқьғардыр. Қьсқьғараньнь фақат өзи вә јаһьдағь şofer ешитәр вә аһлар еди. U şoferniң јелкәсигә јарьşды:

— Toxta!.. toxta!.. toxtav tur!..

Kickinә салдат вәşнь пүлимытниң арқасьға вәркитди. Şu бир несә sikyn icidә јyzи арьқлаған şofer tytyn вә сәң

vilən oralqan maşınaqda tormoz verdi, həmə aldında mənkiş ketdi və qırqıllav kelgən ikkitə oq aftomovılnıq qavırqas-
qı kiriv ketdi.

— Özləriñgə qaraşlı kişilərmiz... dev vaqıraq edilər af-
tomovılda otırqan tørt kişi.

Oq atış davam etər edi. Atıylar jelkələrindən mıltıqlar-
nı qolqı alyv, vaqlardan ata jatqanlarqı xalaqıt verməslik
ıyın jolnıq cetidən at sarıv jol-jələkəj kelər edilər.

— Öldirədir! vular... dedi qatıv qalqan ləvini asıv şofer.
Aftomovılnıq rolydan cetləv tamaman unı toxtatdı. Atıylar
ıyıriv kelişdi. Onlarca qarajıv turqan mıltıq aqıylar vular-
qı qaradıloqan edi. Bir necə atıv dəhşət icidə cıydə qalırdan
taşqar vəkiniş atdan tışdılar.

— Pılimıt janıdan nəriğə qacl.. kətəriñlər qollarıñnı..
tış!..

Başqalar atdan tışə jatıv atdan aqarqan jıyləri vilən
qıvırqadırlar:

— Sar həməsini, nəgə qarav turasan!.. əfətserlər...

Qıynıdan suqırılqan ötkır şəmşirlər jarqıraq edilər.

„Öldirədir!..“ -Selivənof, ikkələ saldat və şofer kəz
asıv jumqunca maşınadan tışdılar. Əmma, həjaçan icidə tur-
qan at tumşuqlar, jarqıraqan qıylar, oqtanıloqan mıltıqlar
arasıqı kirişləri vilən vı həjvət az-qına vasıldı. Pılimıtdən
hyrkiv çan havıclav turqan atıylarınqı həjaçanı vasıldı, və
şu-rəjtdə eñ tallav alınoqan səkişlər həmə jaqıv qarladı.

— Ölət tekgəj sizlərgə...öz kişiləriñni... sizləriñ kəzlə-
riñ jıyləriñdə eməs, kətləriñdə. Hıççətlərgə qaramasdan bir
jaqıv qıylv qoja qalsalarıñ edi, kejingi puşajman.. ej oşa
senlər!...

Atıylar voşaşdılar.

— Kimlər sizlər?

— Kim ekənini əvvəl sora, kejin at. Bıstavqı alyv var.

— Kim endi,-dedilər ular atqı minə jatıv əjivli kişidek,
ötgən səfər zirhli aftomobel keliv qalıv həmə jaqıq oq jaq-
dırvıv jıvardı. Şundaj qırqıncı tuqırdıki,.. qanı, otırlar.

Ular jənə maşınaqda otırvıdı. Maşınaq jənə ikkitə atıv
əskərlərdən otırvı, qalqanlar qollarıñda mıltıq unı qırşav
kətdilər.

— Ortaqlar, sizlər maşınanь tez həjdəmənlər, viz jetiv juralmajmьz!-atlarınь carьşoqa taqatь joq.

Kərinib turqan baqlarqə jetkəndən son egri-uygri kəcə-lər icigə kiriv ketdilər. Bularqə dyc kelgən saldatlar toxtav çyda qalraqlь qьlv səkər edilər;

— Əldiriv juvar! bundaqa... qajaçoqa alьv varasan artıç-ca jol jyriv?

Kecki kələnkələr qьjьrxan tyşiv uzaqlarqə cəzilədir. Qajjərdədir məstlər əşyllə ajtadyrlar. Jol-jələkəj daraxtlar araşьdan tərəzələri sьndьrylqan jьqьtylqan qazaqlarınь yjləri kərinər edi. Jьqьlv qalьv, heckim unь vьran jaçoqa alьv taş-lamaqan atlar sasьqanlar. Həmə jaçda-kəcələrdə kərəksiz səpilgən, taşlarqan picənlər. Qoralar arqasьda sьndьrylqan, egilgən, jalanqaclanqan mevəli daraxtlar. İstənitsəni vojlav qanca jyirməsin, kəcələrdə, havlylarda nə bittə tavьq kərinə-dir, nə bittə tonquz.

Ştav çajlaşqan, kəttə rop ьmaratь aldьda toxtaşçь. Dərvəzə janьda ikkitə məst qьnyr-qьnyr qьlv otyrar edi. Maj-danda, toplar janьda saldatlar ojnajdyrlar.

Ətrəd nəcəlnigi aldьda top volьv kirdilər.

Selivənəf syjincdən, vəlalardan qutylqanьdan havlyqьv kalunnanь jyrışı, gruzinlər qazaqlar vilən volqan uruş tçq-rylarьda hikəjə qьladьr. Qajsь birisini ajtьv tygətişni bilməj, birini qojьv ikkincisigə, ikkincisini qojьv ycincisigə ətər edi:

—... Analar... vəlalar cuqurlarda... ərəvələr aralьqlarda... bittə həm oq qalmaqan... vilək kyci vilən...

Və birdən toxtady: nəcəlnik uzun məjləvi və cətkədək ijəgini kəftigə qojьv egiliv otyrar və əzigə qarav turqan jat kəzni vaşqa jaçqə calqьtdьrmas edi.

Bu jərdəgi qctmandanlar həməsi həm jaş. Aftəda qaraj-qan vəziləri otyrqan, vəziləri tikkə turqanlar. Jyzləri çiddii jat kişinin səzigə qulaq verədirlər.

Selivənəf vojnь, kəlləsinin arqasь, qulaqlarınь qьzьşьv tola jatqandek his qьlv birdən xьrylləqan tavьş vilən dedi:

— Mənə hьççətlər-və qaçazlarnь uzatdy.

U, qaramasdan qaçaznь muavьnь aldьda syriv qojdy. U, hər halda qaraj vaşladь. Nəcəlnik kəzlərini tikiv dənə-çənə qьlv ajtdь:

— Bizdəgi ma'lumatlar bununı tamaman əksini kərsə-tədir.

— Rəhim etiñ,—Selivənof vytyñ jyzı, peşənəsi qызары ketdi—şundaj qылыз siz bununı... siz vizlərni guman qыла-сызki...

— Bizdəgi ma'lumatlar tamaman vaşqaca—dedi u vema-lallıq bilən haman kəftidə uzun məjləvi və ijəgi. Qarşыыда-қыда tikkə qarav gəpini keskəni qojmadь—bizdəgi ma'lumatlar anyq: Tamanskij jaгым atasьdan сыqqan qoşun, Qara Deniz qығraqыда vittə qalmaj həlak bolqan.

Yjdə cымлыq hukym syrди. Kəttə acылqan terəzədən but-xana arqasьdan kelə jatqan qujuq səkişyv və məst saldatlar-ның tavыşлары eşitilər edi.

„Hə, bularda vuzылыş var ekən...“—açajыv bir qanaat xa-сы qылыз bilən ojlar edi, Selivənof.

— Rəhim etiñ... azmь bu hыççətlər... nimə endi bu aqь- vat: var kycиñni sərf qылыз, çan veriv çan aлыз kyрəşiv özimiz-nikilərgə qoşalыmьz, bu jergə kelsəñ-də bu jerdə...

— Nikitə—dedi nəcəlnik jənə vемəlallıq bilən, və ijəgini qojыv jubarыv, ujaq vujaqыны tyzətiv məjləvlərini asыltыгьv ornьdan turdь.

— Nimə?

— Bujruqнь tap.

Muavьn pərkəsini izləv bir qaçazнь aлыз unqa uzatdь. Nəcəlnik unь aлыз ystəlgə qojdь-da egilməsdən, xuddь mьna-radek tikkə turыv oqudь. Bu tikkə turыv oqыşь vllən guja əzi-niñ və bu-jerdə oтырqanlarınың fikrlərini aldan mөлçəlləv, qo-жылqan, aldan vєlgiləngən ekənin jaqqalraq kərsətməcki edi.

„Baş qomandan bujruqь nəmir 73. Generəl Pokrovskij-niñ generəl Denikingə vєrgən radio-teleqramması joldan tutь-лыз aлыndь. Bunda deñizdən, Tyəpsin tamandan san-sanaqсыz jalan ajaqlar qoşunь kelə jatqanь xavar vєrilədir. Bu javvajь qoşun Germənijədən qajtqan rus əsirləri və morjəklərdən təşkil tapqan. Bular çydə jaxşь qurallanqanlar, çydə kəp top-larqa egələr, kəp mьqdar azyq-avqat, oq-daru və qyjmatly taşlar aлыз ketə jatыrlar. Bu zihni tonquzlar jol-jөлəkj həməni yrədirlər, həməni şipiriv taşlajdыrlar: eñ jaxşь qazaq əfetser qысыmlарыны, kəditlərni, menşeviklərni, vөлşeviklərni“.

U wələnd wojs bilən ystəlgə syjənib kəfti bilən qaqaznə jərdə, və Selivəngə tikkə qarav danə-danə qylyw jənə təkralədi:

— Bəjševiklərnii

U kəftini qaqaz ystidən alyw jənə oşa vəz'ijətdə oqudu:

„Şunə y cycin wujgraman, toxtavsyz arqaqa cekiliş davam etsin. Jol-jələkəj kəpryklərnii wuzylsən, suvdan ətışgə imkani-jət wəwə turqan wutyw şarajət tar-mar keltirilsin. Qajyqların bizni tamanqa hajdalsən və nam nişan qaldırma j kyjdirib taşlansən. Arqaqa cekiliş tərtibi toqrəsyda qəsymların nəcəl-nikləri çavəbgərdirlər“

U jənə Selivənəfnii jyzigə tikkə qarav turəw, uny gəpir-tirgəni qojmaj səz qatdı:

— Mənə orta q. Men hec waqtda sizdən şybhələnişni is-təməjmən. Əmma endi siz həm bizni tərtibimiz bilən hysav-laşy, biz siz bilən birinci mərtəwə kərişə jatyməz... birinci mərtəwə, ma'lumatlar esə qawat-qawat toplanqan. Siz əziiz kərib turəwsy... axy bizni haqqyməz joq... bizgə, axy, amma ʃşanqan, u waqtda biz həm çynajatkar wəlyw sьqaməz...

— Dyryst, axy u jerdə kytışib otəryşwədyr—dedi ymid-sizləniwək Selivənəf.

— Tyşiniw tyrywman, tyşinəmən. Az-qyba əziizni wasy!

Mənə bundaj: jyrin az-qyba bir nərsə jijəjik, çaj icəjik, acməz. Sizni adamlarınəz wəlsa... ular...

„Alahyda dapros qylymaqə...“ de w ojlady Selivənəf wə birdən qattəy ujq wəsqan his qylar edi.

Sьrajly qazaq qylyw jəlanqac ystəl ystigə jəqlə qajnaq şorwa alyw kelib wəjdy. Undan wəq həm sьqmas edi. U egildi.

— Icinlər, qarındaşlarım.

— Haj siz çadygər qyly. Qan əvvəl əzi ic-ci.

— Vaj, sizgə nimə wəldy, taqsyrym.

— Icl icl!

U əvvəl soqylyw qəşyqny aldə wə kasədəgi şorwadən alyw pyfləw sekin icə wəşlady.

— Kəprək icl.. qalaty qylyw sьqarqanlar, biznikilərdən bir necə kişini zəhərlədilər. Hajvanlar, vino wəw.

Avqatdan kejin gəpirişib bir qararqa kelişdi: Selivənəf maşnaqa otəryw arqaqa qajtady. Uny arqasədən təftiş wə alywlyw bilib keliş ycyw iskədrən wəradəy.

Maşyna pizilləv usəv varadıv. Tanış istənitsələr, qışlaqlar kerı jolda arqada qaladırlar. Selivənəf janıda ikki atlı əskər bilən otıradıv. Ularnıñ jyzlərində aqır bir kəffijət, top-pancalar jalanqac tajar. Atrafda: aldında, arqada, onda, solda gah vərəvər, gah aldın kejin vəhiməlik syrətdə saldatlarınıñ ketləri keç egərgə tegiv kətəriliv turadıv, və vularnıñ astlarında atlı əskərii qısmnıñ məjdə tujaqlı atları jygirədir.

Maşyna qujundek alqa varadıv, kətərilgən cəñ şaşymaj unıñ arqasından jygirədir.

Maşınada otıran ikki atlı əskərnıñ jyzidən əstə-sekin jaman kəffijət əsəri kətərilə başladıv və ular şaşymaj vara jatqan avtomobilnıñ şavqını astıda ısanıv bilən Selivənəfgə ruhıv bir hikəjəni ajta varadırlar. Həmə kycsizləngən, çəvrəgən, bu kyvəşgə dəjır vujruqlar vəcərilməjdir. Az-qına qazaqlar torınıñ alıv tuşiv qacadırlar. Buzıqlan qısmnlardan top-top volıv kezi kərgən tamanqa əskərlər qaca başladıv.

Selivənəf vaşınıv qıymırlatadıv.

„Əgər qazaqlarqa rəpərə keliv qalsaq, həmə iş qoldan kətədir...“

XXXIX

Bırantə həm julduz joq. Şunıñ ucun həm jumşaq qara vaxt həmə nərsəni öz vaqrıqa alıv joq qılqan-jutqan-nə qoralar, nə kəcələr, nə ıhram nusha terəklər, nə oj, nə vaqlar hec qajıv kərinməjdir. İnıckə ignədək hər jaqqa şıaql tarqaladıv.

Jumşaq qaranqılıqda, kəzgə kərinməgən, əmma kətə masafanıv ışqal qılıv zor çanlılarınıv torıv jatqanıv sezilər edi. Uxlamaqlar, gah qaranqıda bir çajqa ıgılıv alıncan paqır, gah atlarınıñ kyrtillətiv xəşəkləgən tavışlarıv, gah cəciv hyırgən atnıñ ajaq tavışıv və „tyrrr! toxta! şajtan!..“ gah anadan alıv səkişüvlər: hi... hei.. hy..

Uzaqdan cıqdıv, əmma vu-vegənə eməs, dostana oq tavışıv. Qıavur, şavqınlar avç aladıv. Çənçəlmi, ja dostana ucraşuvnıv biliv volmajdıv, qıavur vavıladıv-jənə jalqız qaranqılıq.

— Soñdıv hazırqı...ujqu aralaş, carcaqlan ilçəjiş bilən. Nəgə ujqu kelməjdir?

Uzaqda, ja terəzəniñ astıdamь qyldırək vasqan qumnyñ şyxhıllaqan tavyşь eştilədir.

— Haj, sen qajaqqa vara jatırsın? viznikilər avqatqđ otyrşşь, əmma heckim kərinməjdir-qara varxt.

Qyzyq, vular cərcəməgənmikinlər? uzaq, ufuqdan yzil-məgən kəzlər endi ujaqqa qaramajdymь?

Xuddь bu sentəvir kecəsi, qaranqylyqqa verkilgən qoralar, tezək-cəlmə hidləri əziniñ, yjidəgi, tuqylyv əskən jerdəgidek tujylar edi.

Ertəgə istənitsəniñ nərigi jaqьda vaş kyc əskərlər bilən vuradarana ucraşuv, kərişyv voladьr. Şu səvəbli tyn tolqynlanьv turqan hərəkət, tujaq tavyşlarь, şavqyn, şaldır-şuldır, qyldırək taqьr-tuqurlarь, kylki, ujqu aralaş kylki bilən tolqan.

..*

Asyloqan eşikdən tyşiv turqan şy'lə uzun volьv jer vaqьrlav ketiv qoraqđ jetkəndə sьnoqan və ajaq astь volьv jancьloqan carvaq vojnca uzaqqa ketgən.

Ujdə samavar qajnav turadьr. Devarlar aqarşşьv turadьrlar, idiş tavaqlar qojьloqan, aq nan. Appaq taza dəsturxan.

Kuzyx velvaqşьz kyrsidə otyradьr, çyn vasqan kəkrəgi asьq. Jelkəsini vukcəjtirgən, qollarь asьloqan, vaşь salьnoqan. Şundaj qylyv yj egəsi daladan qajtadьr, kyp vojn jer vaqьrny jərqьraqđan amacnyñ tişi bilən tiliv jyrdi, endi volsa qanaat xasyl qylyv qol, ajaqlar zьrqьrajdьr. Xatьn kecki avqat tajjarlajdьr və ystəl ystidə avqat, devarqđ qaqyloqan tynikə cьraq tutanqьravraq janьv turadьr. Cinəkəm rozqar egəsidek carcaqđan, mehnət qylyv carcaqđan.

Ukəsi janьda, u həm quralsьz. U etigini asan-qьna jecdi-də dьqqat bilən jirtiliv tozьv ketgən etikgə qaraj vaşladь. Rozqar jumuşьny syjyci vir hərəkət bilən Kuzyxniñ xatьny samavarnyñ qarqəqьny kətərdi, undan cьqqan vuq virdən juqarьqđa kətəriildi. Samavar icidən tuxumlar oralьv qojьloqan aqьr, qajnaq ləttəni alyv, tuxumlarnь tərilkəgə teriv qojdь. Tuxumlar appaq volьv tərilkə ystidə tevrəniv turarlar edi. Byrcəkdə qarajьv but turadьr. Uj egələri ornaşqan tamanda çьmlьq.

— Оань, otyrşьz!

Xuddə tamır tartısqandek otırojan uc kişi birdən baş- larıñ bir jaqqa burdılar: eşikdən tuşiv turqan jarıqlıqda əvvəl bittə, kejin ikkitə, sonra uctə tanış, jumalaq şəpkə kij- gən kişilər pəjda völdılar. Anadan alıv səkişyvlər. Bir çajqa qattıq urulqan qondaq tavış kələr edi.

Əleksej bir sikyndni həm vəkərgə ketkizməj avva, tor- panca qarı!...

— Meniñ arqamdan!!

Xuddə qotasdek birdən taşlandılar. Mıltıqñ qondaqı jelkəgə tuşdı. U gəldirəkləv ketiv ajaqlarıñ tirəv özini tutıv qaldı və unıñ sojandan qujıloqandek muştı qanqışarqa tuşdı. Səkiş bilən vajvajlav kimniñdir gəvdəsi gyrsilləv jergə tuşdı.

Əleksej ırqıjıdı.

— Meniñ arqamdan!!

Və jarıqlıqdan sıqıv özini qaranıqqa tartıv çəjəklər arasıdan vələnd-vələnd aftar pərəstlärni sindiriv kəttə-kəttə masafaqa ırqıv sarıv ketdi.

Atılv vərə jatqan Kuzuxqa, hec xata ketməj, mıltıq qondaqları tuşə başladı. U qora arqasıda jıqıldı. Atrafda esə, qaldıraçan tavışlar:

— Hə hə! mənə bu! ur!..

Arqa tamanda esə etkyr, moncaqdek tizilgən tavış: jardam verinlər!..

Kuzux var kycini toplav jarıqlıqdan özini tartdı və ırqıv ukəsi arqasıdan sarıv ketdi. Şundaj arqasıda-qına kişilər torıñ və hənsirəş tavış kələr edi.

— Oq atılmasın, volmasa qasıv ketədir... qondaq bilən ur!.. ənə u! quv!..

Tyndən həm qararaq volıv taxta dıvar gəvdələndi. Taxtalar qısrılar edi. Xuddə jigitdek bir səpciv Kuzux aşıv etdi və ikkəvləri hec ajıv volmajturqan: şavqın, muşləş, səkişyv, mıltıq qondaq bilən uruşuv nəjzəvazlıq icigə tuş- dilər. Nərigi tamandan kytiv turarlar edi.

— Ur əfitserlər... kətər nəjzə yicigə!

— Təgməl!.. təgməl!..

— Qolqa tuşdı-ky, dəjyslər, ur nəjzə bilən turqan çajıda!..

— Toxtavsyz şavqqa alyb varbş kerək, u jerdə dapros qylynsyn... tənvisini verəmiş...

— Ur!..

— Şavqqa alyb varbşyn! şavqqa!

Kyzyx və Əleksjenin tavyşlaryn tolyplanav turqan qavry gırdavı juvıv ketər və bularyn tavyşlaryn özləri eşitmələr edi.

Pəstlənmiş şavqın-suran, səkişyv arasyda zic volıv qyşlyşyv bir-birlərini tyrtişiv alyb ketdilər. Başlar ystidə nəj-zələr tevrənədir, bir-birigə tegiv ketiv saqr-cuqur qyladyr. Anadan alyb səkişyvlər.

İkki qavatlı vına „məktäv-şav“nı terəzəsindən tyşiv turqan jarqılyqdan cetləmədi.

Həmə şu ja rıqılyqqa keliv kirgəc, aqylaryn asyv, közlərini alajtyrv daq qatdılar.

— Ej! vu ata-ky!!!

Kyzyx vəmälallıq vilən.

— Nımə völd sizlergə, quturdylyrnm?

— Biz... qandaj endi! bul. vu matroslar, keliv biz ikkitə əfetser tapdyq dejişədir. Qazaqlaryn çasoslary, Kyzyxni öldirməkiler. Bularyn uruş kerək. Biz əfetserlərni həjdajmyz, sizlər devar arqasyda pajlav turırlar, şavqqa alyb varbş kerək eməs, u jerdə xyanatkarlar var, qojyv juvaradyr, özləriniz zim-qajyv qılyv juvara verinlər dejişədir, viz ışandyq. Bujaq qaranqılyn işi.

Kyzyx vasyq-qına:

— Matroslyrn qondaq astyqa alyrlar!

Saldatlar atrafqa jygirişdi və qaranqılyqdan voşaqdan tavyş eşitilər edi:

— Qasyv ketişivdir. Nımə, axmaqlarm, özigə ölim kytiv turarmdy?

— Jyr caj icəmiş—dedi Kyzyx ykəsigə jyzidəgi qanlaryn ərtiv—qaravı qojlysn.

— Xor voladyr.

XL

Qafqaz qujaşv həlihəm ıssıq. Faqat cəllər-ginə şaffaq, faqat cəllər kök. İncikə volıv örgəmci yjələri jylıtrajdyr. Bərg-ləri serəkləşkən terəklər ojlanıv turqandek. Baqlar həm azmaz saraqajqanlar. Butxana mınarasv aqarışyv turadyr.

Baqlar arqasında, cəldə esə san-sanaqsız kişi denizi. Əmma qandajdır bir jənillik unıq ystini qaplaqan. Oşa san-sanaqsız qacaqlar, əmma niməəndir bularnıq jyzlərində sən-məs bir sidqijət əks etib turadır.

Oşa vənıhajat çyldır kijimdəgi, jalanqac jalan ajaq saldatlar, əmma nimə ucyn ipkə tizilgəndek qatar turadırlar, qatar bolıv nəjzələr tizilgənlər?

Və nimə ucyn bularqa qarş jyzmə-jyz kijingən saldatlar baş keti joq qatarlar bilən tizilib turadırlar, əmma nəjzə tyrli jaqqa qaraqan, jyzlərdə pərişanlıq və kyliş almatları kərinməjdir?

Oşa vaqtdaqıdek cəq, əmma havanıq kyzgi nəmliq bilən aqırlaşvə oıbrıqlar, cəl şaffaq və saldatlarınq jyzləri anıq kərinədir.

U vaqtda mavç urvə turqan kişi denizi ortasında kəkətlər bilən qaplanqan quruq tepəlik və unıq ystidə qarajıv tegrman turar edi, endi kişi denizi ortasından voş majdan və unıq icidə ərəvələr qarajıv turadırlar.

Faqat u vaqtda kişi denizi pəşqırvə taşvə cəlni basqan edi, endi volsa tingən, indəmıj temir qırqıqlarda turadı.

Kytdilər və çmıq bilən təntənəli myzikə təsəvvır qıv völmajturqan dərəçədə bolqan xalq yjminiq ystini, kəm-kək asmannı, kək dəstni basdı.

Çyde həm kəttə bolmaqan kişi tyrkymi kərindi və bu jerdə turqanlar bu kelə jatqan tyrkym icidə özlərinin qomandanlarıv kərər və aqratar edilər. Ular həm bu saldatlarqa oxşaqan qarajqan, arıqlaqanlar. Bularqa qarş turqan qatarıq, əskərlər həm özlərinin kijingən, vaquvat, aftasda qarajqan jyzli kəməndərlərini aqratadırlar. Bularnıq kəməndərləri həm özlərigə oxşaqanlar.

Aldında kelə jatqan birinci gryh icidə pəkənə, syjəklərigəcə qarajqan, qarajqan terisi syjəgigə jarısqan, jırtıq kijimdə xuddə jalan ajaqlarqa oxşaqan Kyzyx həm kelər edi. Ajaqıvda jırtıq, qara varmaqlarv cıqıv turqan etik. Başvda qacandıv dalalardan jırtıv cətləri asıqlan paxal işləpə.

Bular keliv ərəvə janıvda toxtav toplandılar. Kyzyx bittə ərəvənin ystigə cıqdı. Başvdan paxal işləpəni alıv uzaqlarqa, öz əskərlərinin temirdek qararlarıv, san-sanaqsız uzaq-

qaca cözilib közgə ilinməjturqan ərəvələrgə, vənəhajat mə'mum atsəz qacaqlarqə, vəş kyc əskərinə qatarlarqə tikilə qarad. Bularda qandajdər, bir hərəkət var. Unə icidə həm bərar volmajturqan, bir qanaat xası qılyş var edi: „vuzula jatərlar...“

Həmə, bu jerdəgi şunca kişi, həmə unqə qarajdər.

U dedi:

— Ortaqlar!...

Bu jerdə gər nimə toqrəda voləşənlə həmə bilər edi, əmma bir ləxzə şərarə ularnə ipkə tergəndək qılyv qojd.

— Ortaqlar, biz vəş jyz saqrətm jolnə ac, jalanqac vasdər. Quturqan qazaqlar bizgə huçum qıldılar. Hec nərsə-miz qalmaqan edi, nə avqat, nə oq—daruv. Kişilərimiz əldilər, suqurlarda qaldılar. Duşman pylimytigə nişan völdilər, oqrətməz joq edi. Bilək kyci bilən aləşdər.

Həmə bilsə həm—bu qəjəncəlyqlarınə əzləri vəşlarədan kecirgən volsalar həm, miqlərcə kişilərinə hikəjə qılyv veriş-ləri bilən vəşqalar həm bilgən volsalar həm Kyzyxnə gəri navqəran, hec eşitilməgəndək edi.

— Balalarətməznə taq aralyqlarəda qaldərdər...

Başlar ystidən, bytyn kişi deñizi ystidən ötiş jyrəklərgə siñdi, siñdi və titrətdi:

— Vaj...balalarətməz...

Kişi deñizi u byrcidən bu byrcigə tivrəndi.

—...Balalarətməz bizniq...bizniq balalarətməz...

U ularqə tikkə tikilə qarav turəv jənə davam etdi:

— Qanca bizniq kişilərimiz dəştlərdə, toqajlarda, taqlarda oq astəda jəqıldılar, əvədii jatdılar...

Bytyn vəşlardan vəş kijimi alənd. Byrcək-byrcəklərgə cəmləq jygirdi və xuddə qavər ystidəgi xətrə, gər ystigə qojlyqan gyllərdək bu cəmləqda xətlərləniq həqqıllav jəqlə-qan tavəşlarə cəqar edi.

Kyzyx vəşənlə qujə saləv turəv, kejin kətəris bu miqlərcə kişilərgə qarad və cəmləqnlə vuzd:

— Biz miqlərcə, on miqlər kişilər nimə ycyv bu azav-larqə cidədik?

Nimə ycyv?

U jənə ularqə qarad və kytilməgən caqda birdən dedi:

-- Bir nәrsә usyn: şoralар hуkymәti usyn, u jalqыz dыjqanlarqa, ravosыlarqa ulарnың vaşqa nәrsәsi joq..

Şu vaqtda көkrәklәrdән san-sanaqsyz aһlar сыqды, сi-dәv turыv volmajturqan voldы vә көzlәrdән aqoјan jaş danalарь qara, temirdek, jarыloјan jyzlәrdән өrmөләv тыşdi. Qыz-lарnың көzlәri һәм сыqqa jaşqa toldы..

—...Dыjqanlar, ravosыlar hуkymәti usyn...

„Hә һә, gәp vunda ekән! uruşыşымыз, өlişimiz, valalарьтымыздan асраşымыз şunың usyn ekән-dә“

Xuddы көzlәр көттә асылqandek, хuddы birinci мәртәvә vu sirlәр sirini bildilәр.

— Axыr! jaxşыlar. Mengә sөz veriqlәр—dev qысqыrar edi. Accыq-accыq vurun qaқыv әrәvә janьqа varыv unың qы-dыrәgini уşlәv Gөrpiny—mengә sөz versәlәriңci...

— Toxta Gөrpiny хala. Ata gәpini tygәtsin, gәpini axыrьqа jetkizsin. Kejin sen gәpürәsән.

— Ej, mengә tegmәnlәр—dev tirsәgi bilән jan—jeridәg-lәrini tyrtiv intildi—hec toxtatыv volmajdyr.

Vaşьda romal, арpaq saclарь сыqыv turar edi qысqыrdы:

— Uruşыңlar, jaxşыlar, uruşыңlar, samavarlарnы yjdә qaldыrdыq. Men ergә tekkәnimdә anam mengә oşa samavar-ny veriv: vunь ыхтыjat qыl, ikki көziңdek saqla, degән edi. Biz volsaq unь taşlav keldik. Mәjli, joqalыv ketsә gөrgә, vizniң hуkymәtimiz jaşasa volqanь. Biz maşaqat cekdik, şadlyq jyzini көrmәdik. Meniң oqыm volsa...oqыm...

Oјam—kәjişdәнmi, ja хьra, өзigә һәм аныq volmaqan şadlyqdanмы, keksә көmpir, keksә jaşынь төkdi.

Jәnә kişi deңizi aqыr vә hardыq сыqoјandek аһ cekdi, vu dәşniң vурcәk-vурcәklәrigәсә jetdi. Qavaqынь salqan cal Gyrpiniң—cal indәmәj әrәvә ystigә сыqды. Vunың jolынь to-sыv, tartыv toxtatыv volmajturqan vaquvat cal. Qар-qara, qollarь volsa tujaqdek.

U әrәvә ystigә сыqыv, сыqoјan çajыньñ vәlәndligigә haj-ran voldы, әmma vunь dәrrәv unытыv jaqlanmaqan әrәvәdek qaldыraqan avazы bilән хьғыllady:

— Mәnә!...at qarы volsa һәм әmma jaxşы çyde çafakәş edi. Özlәriң bilәsizlәр lolylарnы әтынь сыrtдан qarav-aq vilә-dir. U atның aqыrьqа vә dyminiң tәgigә qarav on jaşardan

artıq eməs, dejişkən edi, halbuki u jigirmə uc yaşda edi...
tışları mystəhkəm...

Cal kyldi. Birinci mərtəvə kyldi. Kəziniñ atrafı tirişdi,
balalarca qıjşanlav, öziniñ qara vuyıydığə jat kyliki bilən kyldi.

Gərpino xala bunqə esi ketiv öziniñ sanıqə şəppələdi:

— Vaj xuda, qaraqlar yaxşylar bu telvələndimi, vytyñ
ymyr vojı „lam“ deməgən edi. Meni alqanda həm gəpirmə-
gən, syjgən caqlarında indəməgən, meni yrgən vaqlarında həm
bir aqıyz gəpirməgən kişi bu jerdə vajsəv ketdi. Nimə vələ
voldı? aqlıdan azdımbı...

Cal dərgəv çiddijləniş ikki qaşnıñ bir-birigə jaqınlaşdırbı
jənə jaq körməgən ərəvədək qaldırbı:

— At öldi...ərvə, var nərsələr joqaldı. Pijədə jyrdik.
At—ərvə əvzəlini həm taşlav keldik. Xatənlarnıñ samavary
vytyñ yj rozqary yjdə qalıv joqaldı, əmma men rastnıñ aj-
taman—dedi vaqırbı—vunıñ ysyn xafa volmajman. Məjli,
məjli parvajımqə həm kelməjdir, məjli!...bu vizniñ, dıjqanlar
nıñ hykyməti ekən, jaşasın. U volmasa viz haram ölgən
hajvandek byrcəklərdə viçiv jatamıız—unıñ kəzidən bir-ikki
qatra jaş tamıdı.

Bytyñ atraf gyldirəv ketdi.

— Hə ə ə...bu vizniñ öz hykymətimiz ekən...jaşasın.
Saq volsın Şoralar hykyməti!

U byrcidən bu byrcigəcə.

„Naxad viz şundaj vaxtıjar?!“ Kyzyxniñ jyrəgi ələngə
aldı, və çaqlar hərəketgə keldi.

„Hə, bu şundaj ekən-dəl!...—bu kytilməgən nərsə temir
qatarlardaqı arıq, qarajqan, çyldır kijimdəgilərnıñ jyrəgidə
sıdav volmaslıq dəreçədə şadıq otıñ jandırdı—viz ac,
jalaqac, azav cekkənimiz şunıñ ysyn ekən!..“

Jyrəkdən vələ daqı ketməgən, kəzdə jaş qurumaqan
analar—bular hec qacan hec vaqtda taq aralıqların ynit-
məslər, əmma bu qorqıncı çajlar, vunıñ toqırsıdaqı dəh-
şətli xatıralar çim-ginə mə'mumlıqqa əjləndi və bu həm kişi
denizi icidə özigə çaj tapar edi.

Arıq və jyzləri qarajqanlar qatarıqə qarş kijingən,
toq qatardaqlar bu tənənədə əzlərini jətim his qılar edilər
və dədil qatarlarnı vuzıv Kyzyx turqan ərəvəgə taman jənək
dilər və cəl jaqırbıv ketdi.

— Atamыз vizniñ!!! vizni qajjergə alyv varsañ varamыз...
vaşymызны берəimiz!

Minlərcə qol unqə uzatıldı. Unь əgəvədən alyv minlərcə qol jelkələr, vaşlar ystigə kətəriv alyv ketdi.

— Uraaaa!.. uraaa!.. atamыз Куzyx!..

Kuzyxni tiziliv turqan qatarlarqaca, toplar turqan çajlarqaca alyv vardylar. Eskəndrənlərnəni atlar arasından ətkəzdilər. Suvaralar həm egər ystidən turv vuruldylar quvanьc vilən jyzləri əzgəriv aqyzylaгьны асьv toxtavsyz qьcqьrар edilər.

Kuzyxni qacaqlar, əgəvələr aғalarqə alyv vardylar və analar unqə taman valalarгьны uzatar edilər.

Jənə qajtarгьv alyv keliv sekin öz ornьqə qojdylar. U aqzьны асьv səzləməkci volqan edi. Həmə vunь birinci mətvə kərgəndek avaz cьqardь.

„Ej unьkə kəzi kək ekən!!..“

* Joq, gəpirmədilər cunki əzlərinəni sezgilərinəni səz vilən ьfada qьlalmasьq dərəçədə edilər. Unьkə kəzi rastdan həm kək ekən, u jeñilginə təvəssym qьldylar—gəpirmədilər, qьcqьrdylar:

— Uraaaa!.. vizniñ atamыз var volsьn!.. viz unьkə arqasından dunjanьkə qajсь vьrcəgigə volsa həm varamыз... Şoralar hьkьməti ucun kyreşəimiz. Bajlar, generəllər, əfetserlər vilən uruşamыз...

U kək kəzləri vilən vularqə kylimsirəv qarar və jyrəgidə otь iz qaldьrьv:

„Meniñ atam joq, anam joq, əkə—ykələrəim joq, jaqьnlarгьm joq. Faqat meniñ var-joqьm şu əlimdən qutqarqanьm minlər...men qutqardьm vularqə oxşaqanlar millionlar və vularгьны vojьn atraflarьda sьrtmaqlar mənə şular ucun kyreşəmən... vular meniñ atam, yjim, anam, xatьnьm, valalarгьm... men, men, men, minlərcə kişini qutqardьm, on minlərcə kişilər...men eñ aqьr ahvaldan cьqardьm..“

Jyrəgi ətdek janadьr, aqzь gəpərədir:

— Ortaqlar!..

Gəpini ajtьşqə ylgirmədi. Ələmannь ujaq vujaqə syryv matroslar kelər edilər. Həməsinəni vaşьda jumalaq şəpkələr, unьkə arqasından lentələr асьlyv turadьr. Ular tirsəkləri vilən həməni nəri verə syriv varqan sajьn əgəvəgə jaqьnlaşьv kelər edilər.

Kyzyx bularqa tikkə qarav qaldy. Jyzlari temirdek çaqylarňy qysdy.

Jaqynlaşyşy qaldy: Ara az-qyňa saldatlar toldyrgan masafa qaldy. Bytyn atraf matroslar bilən toldy, Qajjergə qarama şular. Bular arasyda çazirədek ərəvə, unyň ystidə Kyzyx.

Joqan, gəvdəli, vaquvat, bomba, ikkitə toppanca və oqlar taqqan matros keliv ərəvəgə tutyndy. Ərəvə tebrəniş qyçyrlav ketdi. U ərəvəgə syqyşy Kyzyx bilən janma-jan turdy-da, başydan şəpkəsini aldy. Lentəsini helpillətişy qaldyrgan sacyloqan, tarqaq tavyş bilən gəpirdi—unyň avazyda hər nərsə var—deñis şamaly, uzaqlyq, məstlik və jolsyşy hajat—avazy uzaqlarqa ketdi.

— Ortaqlar!...mənə viz matroslar, ыңqылавсылар, руşайман қыламыз. Kyzyxniň aldyda və sizlerniň aldyларында əjivlimiz. Kyzyx kəpcilikni qutqarqanda viz tyrli zərərlər jetişigə səvəv volaturqan iş qyldyq. Sadda qyşyşy ajtoqanda, aqsaqan çajларыда yardım vermədik, uny tanqyd qyldyq. Endi kərdik—viz naçyjə iş qyloqan ekənmiz. Su jergə toplanqan viz bytyn matroslar Kyzyxqa hyrmətən vaş egəmisiz və cinəkəm jyrək-dən syqarşyşy ajtamyzki: viz gynahkar, bizdən xafa volma.

Şunyňdek qaldyrgan avazlar bilən matroslar tavyş syqardylar:

— Kecirin, ortaқ Kyzyx! kecirin! xafa volman!

Jyzlərcə qollar uny ərəvədən alşyşy juqaryda ықтыта vaşlady. Kyzyx vələnd-vələndgə atşyşy syqyşy jənə qollar arasyda tyşiv kəmilər edi. Jənə juqaryda atşyldy—və cəl, asman, kişilər unyň kəzigə pirpirəv əjnəlgəndek kərinər edi.

„Icək cavaqlar aqdarşyşy ketdi, haramylar“ hətə jaqdan lərzə keltiryci avaz.

— Uraaaa... vizniň atamyz!... uraaaa!...

Kyzyxni jənə alşyşy keliv ərəvə ystigə qojqanda, u gəngirəkləv ketdi. Kəzləri qyşyloqan və ayyar xaxolca kylgi bilən kylər edi.

„Hə, jalqancy itlər, eşitlədirler. Başqa çajda vularnyň qolyda tyşiv kərci teringə saman tyqadylar...“

Qattlyq, əziniň temirdek zənləgən tavyşyşy bilən gəpirdi.

— Kim etgən gəpni esgə alsa eşəngə bir dombaq.

— Ohuv!.. hə hə hə... uraaa!...

Kör natyqlarqa söz nəvbəti kelədir. Hər kim cəqəv eñ myhim, eñ kerəkli gəplərnı ajtadyr, həmə tınləjdır. Ərəvə atrafıya tıqılyşyv kelgənlər eşitədirələr. Uzaqdaqlarqa jalqyız alahyda-alahyda sözlər-ginə eşitilədir, əmma həmə çan-dil bilən qulaqların şu tamanqa vurub tınləjdirlər. Analar sytsiz em-cəklərini valalarınq adyqlarqya tıqyv, jaki valaların şaşyv-pişiv qollarıyda tevretiv vojnların cəziv qulaqların şu jaqqa verədirlər.

Qyzyq, volıv turqan gəplərnı eşitməsələr həm eñ myhim çajy qulaqlarqya kirədir.

— Eşitdinmi! cex—itlər Məskəvgəcə varqanlar. u jerdə vularınq tumşuqlar pacaqlanıv Sibirgə qacqanlar.

— Bajlar jənə qozqalıv jer alar emişlər.

— Meniq ketimni ör, kejin alasan.

— Eşitdinmi panasjnək Rusyjada qyzy əskər.

— Bu qandaqa?

— Qyzy-da: ıştan həm, köjləgi həm, şəpkəsi həm pişirilgən qysqyc vaqadek həmə jaqy qyzy.

— Jalqan ajtasan.

— Ej xuda haqy. Bittə natyq cəqəv şundaj dejdir.

— Men həm eşitdim. U jerdə saldat ismi joq. Həməsi qyzy əskər namy bilən jyrədir.

— Bəlki bizgə həm qyzy ıştanlar verişər?

— Jənə dejişədiki, ıntызам çydə qattıq emiş.

— Bizdəgi ıntызам-сы; ata bir həjbət qylyş bilən həmə xuddy çygənləgən atdek jyrə verdi-ky. Kərməjsənmi, qatarda qandaq turadyrlar, xuddy ipkə tizilgəndek. İstənitsələrdən ödik heckim jyqlamadı. Qıy etkən avaz həm cəqmadı.

Natyqlar tutılyv-tutılyv sözləsələr həm, özləri seziv-də ıfada etə almasalar həm, ceksiz cəllər, aşyv volmajturqan taqlar, ötiv volmajturqan ormanlarda çydə kickinə volsada Rusyjada qylynqan işni qyldılar. Bu işni vular bu jerdə ac jalanqac, jalan ajaq, hec qandaj syjasıv qollanmasıv, madıby qyjncılyqlar arasyda, heckimdən jardam almaj qyldılar. Özləri qyldılar. Aqlamajdyrlar, əmma sezədirlər və ıfada qyla almas edilər.

Kec qarandıq tyşkynce nəvbətmə—nəvbət natyqlar cəqəv sözlədilər. Bular cəqəv sözləgən sajn həmədə ceksiz vaxt

hisi, şoralar Rusıjası atalañan, bular bilgən bir uluqlıqqa
birikiş artar edi.

*
**

Qaraqıylıqda san-sanaqsız otlar jalqıllav janadı, şu-
nıñdek unıñ ystidə behəd juldızlar.

Otnıñ qızqıcs şy'ləsi bilən qızarav tytyn juqarıqqa kə-
tərilədir. Saldatlar, xatınlar, jırtıq kijimdə, callar ot atrafıda
tizilişiv otıradırlar, carcaqanlar.

Kətərilgən tytyn asmanqa cıqıv sekin-sekin tarqalqan-
deñk, kişiler ystidən həm etə cərcəş arqasında vaxt, quvanıv
ələngəsi pəsəjə varadı. Bu jumşaq qaraqıylıqda, otnıñ qız-
qıcs şy'ləsində, bu san-sanaqsız kişi deñizidə jumşaq kylkilər
tinədir sekin-sekin ujuq vasadı.

Otlar sənədir. Sykynət. Kəm-kök kecə.

ЎЗБЕКИСТАН ДАВЛАТ НАШРИЯТЪ

Соқоғъ вақтлағъа васыльв сықоған әсарләр

Jazuvcsьb	Kitavnyң namь	Narxь	
		Som	Ti-jin
S. Muravejskii	Orta Asьjadaғъ ьнқылавь һәркәт тоғрьсыда тарьхь парcalar	—	50
K. Vasilevskii	Islam әksil'ьнқылав хьзматьда	—	60
L. M. Savsovic	Б. Ш. Ч. Б. 15 жылдан кейин . .	1	—
F. A. Sьlke	Aldьmьzdaғъ beш жыл icidә SSSR қьsлақ хоғальарьньң та-raqқь jollарь	1	—
Blonskii	1-nci vasqьc халқ мәктәвләridә pedolēgijә	1	50
Lazovskii	Kәsәwә ьttьfaqlарь wәjnәlmillәliniң on жыл	—	20
A. Шotman	Leninniң 1917-nci жылда jaşrғn һajatь	—	05
A. Ivin	Xьtajda қьзыl partьzanlar . . .	—	20
A. Sverdlov vә Petrov	Boлшеviklәр internatsionallьqь ucyn	—	20
A. Tivil	Kominternniң qьsqaca тарьхь .	—	20
S. Lyvimova	Б. Ш. Ч. Б.—millәtlәр ьttьfaқь	—	15
S. Hysәjn	Jyksәliш (wәш pәrdәli dirәmmә) .	1	—
Qajratьb	Qара jyrәklәр	—	85
Savьr Әwdyllә	Nav bahar (ш'rlәр vә hikәjәlәр) .	—	30
Jәшn	2-kөmmynist (ьнқылавь dirәm) .	—	30
Ajdьn	Taң qoşьqь (ш'rlәр)	—	75
Mirtemir	Qajnaşlar (ш'rlәр)	—	80
H. Aлымған	Alav saclar (ш'rlәр)	—	45
Ш. Sulajman	Padacь—(copan oқь)	—	06
Q. Qulam	Kylgi hikәjәlәр toplamь	—	25
	Çәrә wәzә—(mәjdә hikәjәlәр toplamь)	—	25